

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Навчально-науковий інститут філології, перекладу та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

Українська мова та література
035 Філологія (Українська мова та література)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

студентки **Донської Дар'ї Павлівни**

Науковий керівник – Пасік Н. М., канд. філол. наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання

Рецензент – Бойко В. М., канд. філол. наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання

Рецензент – Сидоренко В. О., канд. філол. наук, доцент кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу

Допущено до захисту

Бойко Н. І., завідувач кафедри української мови та методики її навчання, доктор філол. наук, професор

АНОТАЦІЯ

Магістерське дослідження присвячене семантичному, ономасіологічному та етнолінгвістичному аналізу українських фразеологічних одиниць, що вербалізують негативні емоційні стани людини. За ідеографічним принципом систематизовано одиниці фразеосемантичних груп на позначення суму, тривоги, страху, гніву, обурення, невдоволення, страждання, відчаю, розпачу, осуду, заздрощів, досади тощо. Схарактеризовано фразеотворчу роль таких домінуючих асоціативно-символічних компонентів, як соматизми, міфологеми, зооніми, флороніми, номінативи на позначення явищ природи тощо. Проаналізовано механізми метафоризації, метонімізації й порівняння як образно-семантичних чинників творення фразеологізмів. Комплексний аналіз фразеологізмів на позначення негативних емоційних станів особи дав можливість простежити дію принципу антропоцентризму у сфері вторинної номінації, усвідомити тісний зв'язок між мовотворчими процесами та ментальними характеристиками народу, стереотипами його мислення.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологізація, емоція, асоціація, метафора, метонімія, порівняння.

The master's study is devoted to the semantical, onomasiological and ethnolinguistical analysis of Ukrainian phraseological units, that verbalize people's negative emotions. According to the ideographical principle units of phraseosemantical groups that denote sadness, anxiety, fear, anger, indignation, discontent, suffering, hopelessness, despair, disapproval, envy, annoyance ect. are systematized. The phrase-making role of such dominant associative-symbolic components as somatisms, mythologists, zoonyms, floronyms, nominations that denote phenomenons of nature ect. are characterized. Mechanisms of metaphorization, metonymization and comparison as figurative-semantical factors of creation of idioms are analyzed. Complex analysis of phraseologisms that denote people's negative emotions gave the opportunity to detect the principle of anthropocentrism in the secondary nomination field, to realize the close relationship between linguistic processes and people's mental characteristics and stereotypes of thinking.

Key words: phraseological unit, phraseologization, emotion, association, metaphor, metonymy, comparison.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ	
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	9
1.1. Сутність поняття «фразеологічна одиниця» у мовознавстві	9
1.2. Структурно-семантичні ознаки фразеологізмів	13
1.3. Критичний аналіз наукових праць про вербалізацію негативних емоцій у фразеології	17
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ	
НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ	25
2.1. Фразеосемантична група «Сум, печаль»	25
2.2. Фразеосемантична група «Тривога, хвилювання»	29
2.3. Фразеосемантична група «Страх, жах»	34
2.4. Фразеосемантична група «Гнів, лють»	39
2.5. Фразеосемантична група «Страждання»	48
2.6. Фразеосемантична група «Відчай, розпач, зневіра»	51
2.7. Фразеосемантична група на позначення інших негативних психоемоційних станів	55
РОЗДІЛ 3. ОБРАЗНО-СЕМАНТИЧНІ ЧИННИКИ ТВОРЕННЯ	
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ	62
3.1. Метафорична модель творення фразеологізмів	62
3.2. Метонімічна модель творення фразеологізмів	69
3.3. Порівняльна модель творення фразеологізмів	77
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	86
СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	96
ДОДАТКИ	97

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ФО – фразеологічна одиниця

ФСГ – фразеосемантична група

ФСП – фразеосемантичне поле

ФТП – фразеотематичне поле

ВСТУП

Феномен емоційної сфери викликає потужний науковий інтерес дослідників сучасної антропоцентричної лінгвістики. Сучасні психологи та психолінгвісти переконані, що емоційна сфера – складна система людської свідомості, яка відіграє важливу роль у динаміці життя людини й тісно пов'язана з розвитком інших когнітивних аспектів структури психічних процесів особистості. Глибокий аналіз вербалізації емоційного світу людини, зокрема її негативних психічних реакцій, неможливий без звернення до фразеологічної системи української мови. Так, фразеологічні способи вираження емоційної сфери в різних мовах стали об'єктом плідного вивчення в лінгвістичних студіях М. Алефіренка, Н. Бойко, Н. Венжинович, Г. Демиденко, А. Івченка, О. Левченко, Ю. Прадіда, О. Селіванової, І. Синельникової, В. Телії, В. Ужченка, О. Трофімової та ін. Науковці пропонують власні принципи класифікації стійких зворотів – назв емоційних станів, виявляють типові моделі фразеологізації, з'ясовують етнонаціональну специфіку таких утворень.

Проте фактичний матеріал дуже багатий, неповно охоплений у дослідженнях названих учених, його можна розглядати під різними кутами зору. Зокрема, пріоритетними завданнями під час вивчення фразеологічної вербалізації емоцій вважаємо й з'ясування наповнення емоційних мікрополів, і аналіз когнітивних структур у внутрішній формі зворотів, і моделювання копусу фразеорепрезентантів негативних психоемоційних реакцій на тлі української мовної картини світу тощо. Останнє дає можливість скерувати наукову роботу в лінгвокультурологічному напрямку, оскільки фразеологія постає цінним джерелом етнокультурної інформації, яскраво відображаючи спосіб пізнання й інтерпретації дійсності народом, особливості світобачення, традиції, систему моральних цінностей українського соціуму. У зв'язку з цим вважаємо обрану тему дослідження перспективною. Тож **актуальність** нашої наукової розвідки зумовлена недостатнім аналізом когнітивного,

ономасіологічного й етнокультурного аспектів репрезентації негативних емоцій засобами української фразеології.

Мета магістерської роботи – проаналізувати українські фразеологізми на позначення негативних емоцій у семантичному та ономасіологічному аспектах.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- проаналізувати теоретичну літературу з теми дослідження;
- зібрати з фразеологічних словників фактичний матеріал для аналізу;
- здійснити семантичну класифікацію стійких зворотів на позначення негативних емоцій;
- схарактеризувати роль структурних компонентів у формуванні значеннєвого простору негативної емоціосфери;
- визначити основні ономасіологічні моделі творення українських фразеологізмів – номінацій негативних емоційних станів.

Об’єктом наукового дослідження стали українські фразеологічні одиниці (далі – ФО) на позначення негативних психоемоційних станів, а **предметом** вивчення – структурно-семантичні, семантичні й ономасіологічні особливості цих стійких зворотів.

Фактологічну базу дослідження складає понад 1000 ФО, що вербалізують негативні емоції, вибраних із Фразеологічного словника української мови (укл. В. М. Білоноженко та ін.) [5], Словника фразеологізмів української мови (укл. В. М. Білоноженко та ін.) [2], Фразеологічного словника української мови Г. Удовиченка [3; 4], а також Словника фразеологічних синонімів М. Коломійця та Є. Регушевського [1].

Теоретико-методологічну базу магістерської роботи становлять ключові положення праць М. Алефіренка, В. Білоноженко, І. Гнатюк, А. Івченка, О. Левченко, Ю. Прадіда, Л. Скрипник, В. Ужченка про сутність і природу фразеологізмів, механізми їх творення, антропоцентричну й національно-культурну специфіку.

Для досягнення поставленої мети й вирішення окреслених у магістерській роботі завдань використані такі **наукові методи**: лінгвістичне спостереження, суцільна вибірка, фразеологічна ідентифікація семантичного та компонентного аналізу, синтезу, класифікаційний, зіставний, інтерпретаційний, фразеологічне моделювання, лінгвістичний опис, кореляція мовних і позамовних явищ, лінгвокраїнознавчий коментар тощо.

Новизна магістерської роботи полягає в тому, що в ній уперше у вітчизняному мовознавстві із залученням значного обсягу фактичного матеріалу проведено цілісний аналіз українських ФО на позначення негативних емоцій у семантичному, ономасіологічному й лінгвокультурологічному аспектах, виявлено механізми й закономірності фразеологічної концептуалізації негативного внутрішнього світу людини.

Теоретичне значення дослідження виявляється в поглибленні фразеологічної теорії в плані лінгвістики емоцій, пізнанні когнітивних і семіотичних закономірностей моделювання об'єктивної дійсності ідіоматичними засобами за антропоцентричним принципом, розуміння феномена національної культури крізь призму емотивної фразеології.

Практичну цінність роботи визначаємо змогою використання фактичного матеріалу й основних ключових положень у навчальному процесі: у середній школі на уроках української мови під час вивчення тем із фразеології, у гуртковій та організаційно-виховній роботі; у вищій школі на заняттях із сучасної української літературної мови, стилістики, етнолінгвістики; у науково-дослідній роботі учнів, студентів і магістрантів.

Апробація результатів магістерського дослідження. Матеріали магістерської роботи апробовані на семи **конференціях**: Всеукраїнська студентська наукова конференція «Перші Данилівські читання» (Ніжин, 2018); Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2019); Всеукраїнська студентська наукова конференція до ювілею Павла Тичини (Київ, 2019); XIV Міжнародна Гоголівська конференція

«Микола Гоголь і сучасний художній контекст (до 210-ліття від дня народження письменника)» (Ніжин, 2019); звітна науково-практична конференція молодих науковців «Молодь у науці–2019» (Ніжин, 2019); Всеукраїнська студентська наукова конференція «Арватівські читання» (Ніжин, 2019); Всеукраїнська наукова конференція «Грищенківські читання» (Ніжин, 2019).

За матеріалами магістерської роботи опубліковано такі тези й статті:

1. Донська Д. П. Вербалізація емоції *гнів* засобами української фразеології. *Перші Данилівські читання: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, присвяченої актуальним питанням викладання літератури та мови, 22 листопада 2018 року* / упор. Ю. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, А. І. Бондаренко, С. В. Цінько. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 199–201.

2. Донська Д. П. Вербалізація *суму* засобами української фразеології. *Арватівські читання: матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції, 10 квітня 2019 року* / упор. А. М. Кайдаш, В. М. Пугач. С. 25–27.

3. Донська Д. П. Вербалізація емоції *страх* засобами української фразеології. *Вісник студентського наукового товариства: зб. наук. праць студентів, магістрантів та аспірантів*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. Вип. 21. С. 91–94.

4. Донська Д. П. Вербалізація тривожного стану людини засобами української фразеології. *Вісник студентського наукового товариства: зб. наук. праць студентів, магістрантів та аспірантів*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. Вип. 22. С. 115–118.

Структурно магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, переліку лексикографічних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

1.1. Сутність поняття «фразеологічна одиниця» у мовознавстві

Мова кожного народу оригінальна, адже репрезентує його менталітет, розкриває специфіку мислення й емоційного сприйняття світу. Особливе місце в пізнанні культури етносу відведене фразеології, оскільки вона дуже показово демонструє «особливості світобачення мовної спільноти» [60, с. 140]. Відомо, що фразеологія кожної мови – це те джерело мовної картини нації, культури та мудрості етносу, що акумулює в собі багатий спектр свідчень про традиції, обряди, історію та ідеали. Тому слушною є думка, що фразеологію можна назвати «історичним дзеркалом, у якому відображається менталітет народу» [1, с. 111].

Термін «фразеологія» грецького походження (від гр. *phrasis* – вираз, спосіб вираження, зворот, *logos* – слово, вчення). Словник української мови розглядає його у двох значеннях: як сукупність стійких зворотів, властивих певній мові, і як розділ мовознавства, що вивчає ці стійкі звороти, тобто фразеологізми [51, т. 10, с. 638]. Проте в науковій літературі знаходимо й ширше пояснення семантичного наповнення цього наукового поняття. Зокрема, в підручнику «Фразеологія української мови» В. Ужченко й Д. Ужченко інтерпретують цей термін як «1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови; 2) сукупність фразеологізмів у мові; 3) своєрідні засоби вираження думки, притаманні певній соціальній групі, якомусь авторові, діалекту тощо; 4) сукупність пишномовних неширих висловів, позбавлених внутрішнього змісту» [65, с. 7].

Широке трактування поняття подає Г. Авдошина, називаючи фразеологією «сукупність стійких сполучень у мові загалом, у мові того чи іншого письменника, у мові окремого художнього твору» [1, с. 111].

Об'єктом вивчення фразеологічної науки є фразеологізм (від гр. *phrasis* – спосіб вираження, зворот), або фразеологічна одиниця (інші синоніми: фразеологічний зворот, фразеологічний вираз, фразема, фразеосполучення, стійке сполучення, ідіома, ідіоматизм тощо).

У мовознавчих студіях досі немає одностайності у визначенні цього поняття, передусім у визначенні його обсягу. Зокрема, відомі два погляди на обсяг фразеології: широке й вузьке розуміння. Представники широкого розуміння зараховують до ФО будь-які стійкі звороти: ідіоми, приказки, прислів'я, порівняння, примовки, крилаті вислови, сентенції тощо. Прихильники вузького розуміння фразеології вважають, що власне фразеологізм позначає нерозчленоване поняття й має високий ступінь злютованості компонентів, тому не може бути комунікативною одиницею.

До першої когорти мовознавців в україністиці, скажімо, належать Л. Авксентьєв, Н. Бабич, А. Івченко, Л. Скрипник, В. Ужченко. Вузьке трактування фразеології обстоюють В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк, М. Демський, В. Калашник, Ю. Прадід, Г. Удовиченко та ін.

Скажімо, на думку Л. Скрипник, «фразеологічною одиницею звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично» [49, с. 11]. Як бачимо, авторка досить широко тлумачить сутність поняття, називаючи лише три найістотніші характеристики ФО: відтворюваність, цілісність значення й надслівність, не враховуючи таких особливостей, як дослівна неперекладність, незмінність компонентів, семантична еквівалентність слову, метафоричність, емоційно-експресивне забарвлення.

Якщо Л. Скрипник не називає експресивність за істотну характерну ознаку ФО, то В. Ужченко й Д. Ужченко вважають її «онтологічною» [65, с. 23], ключовою. Хоч вони й широко розуміють фразеологію, але вказують на такі істотні показники стійких зворотів, як надслівність, цілісність значення, фразеологічна відтворюваність, відносна постійність компонентного

складу та структури, експресивність. На їхню думку, «фразеологізм – це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючому номінативну функцію» [65, с. 26].

Дослідник А. Балакай пропонує визначати ФО як стійкі й відтворювані в мові комбінації слів різних граматичних структур, що мають певний ступінь семантичної цілісності й умотивованості значення [6, с. 11]. У зв'язку з цим учений розглядає фразеологізми в широкому значенні, включаючи до них ідіоми, описові найменування, прийменниково-відмінкові сполучення слів, стійкі порівняння, модальні сполуки, формули етикету, крилаті вислови та паремії.

В інтерпретації М. Алефіренка, фразеологізм – це «стійке сполучення слів із цілісним і переносно-образним значенням, що безпосередньо не впливає із суми значень його лексичних компонентів» [5, с. 15]. Дослідник слушно вказує на суттєві відмінності ФО від крилатих висловів і паремій, пояснюючи це тим, що більшість крилатих висловів, сентенцій та афоризмів становлять поширені синтаксичні конструкції, що виражають певну думку й характеризуються інтонаційною й смисловою завершеністю.

На здатності фразеологізму («фраземи») образно називати певне поняття й служити позначенням предметів, явищ і їхніх ознак наголосив свого часу М. Демський [15, с. 5].

Вузько, з акцентом на таких категорійних властивостях ФО, як постійність і стійкість компонентного складу, його граматичної структури, цілісність значення й відтворюваність, пояснює сутність робочого терміна А. Грищенко, називаючи фразеологізмом «семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням» [56, с. 203].

За О. Пазяк, фразеологізм є «особливою одиницею мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів» [41, с. 121–122]. Дослідниця також указує на такі структурно-семантичні ознаки, як відтворюваність, цілісність значення, стійкість лексичного складу та граматичної будови.

Традиційних поглядів на сутність фразеологізмів дотримується Л. Мацько, яка додатково підкреслює аксіологічність, експресивність, образність та етнічну своєрідність цих одиниць [37, с. 132].

Лінгвістка О. Соболевська ФО визначає як окрему самостійну одиницю мови, що характеризується такими ознаками: фразеологічним значенням, компонентним складом, граматичними категоріями, відтворюваністю, експресивністю [52, с. 10]. Подібними категорійними властивостями наділяє фразеологізм Н. Шарманова. На її думку, це «лексично неподільне, стійке, цілісне за значенням сполучення слів, що відтворюється в мовленні й комунікації як модусах існування мови» [69, с. 191].

Слушно, на наш погляд, думку висловлює І. Синельникова, яка вказує на ознаку семантичного перетворення фразеологізму. Саме значеннєва трансформація наділяє вислів фразеологічною стійкістю і є тим показником, що відрізняє ФО від синтаксично вільних словосполучень [48, с. 14–15].

Акцент на дещо інших категорійних ознаках фразеологізму робить сучасна лінгвістка Л. Савченко, яка трактує фразеологізми як «особливі одиниці, організовані за індивідуальними структурно-семантичними та смисловими моделями, які відображають певний характер типових, аксіологічних зв'язків» [46, с. 16-17]. Як бачимо, дефініція подана з урахуванням механізмів фразеотворення та їх семантичних взаємозв'язків.

Мовознавець М. Алефіренко, автор статті про фразеологізм в енциклопедії «Українська мова», звертає увагу на нарізнооформленість, семантичну цілісність та синтаксичну неподільність цього мовного знака, «який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів» [67, с. 770].

Оскільки фразеологічне значення є результатом вторинної номінації, то воно, безсумнівно, багатше за просту суму лексичних значень компонентного складу ФО. Механізми фразеотворення базуються на метафоричному чи метонімічному переносі лексичних значень складників стійких зворотів, що забезпечує їхнє емоційно-експресивне забарвлення й національний колорит.

Представлені нами погляди різних мовознавців на сутність та обсяг поняття «фразеологізм» свідчать про проблемність цього наукового питання, про наміри лінгвістів виробити об'єктивні критерії визначення ФО, про застосування різних методологічних підходів до трактування цього явища. У магістерській роботі ми дотримуємося поглядів тих фахівців, котрі вузько розуміють обсяг фразеологізму як стійкої, відтворюваної та структурно неподільної нарізнооформленої одиниці з експресивним семантично цілісним значенням, що образно, суб'єктивно-оцінно номінує явище, ознаку, дію, стан з орієнтацією на антропоцентричний принцип.

1.2. Структурно-семантичні ознаки фразеологізмів

Ми з'ясували, що фразеологізм як окрема специфічна мовна одиниця характеризується низкою типологічних ознак, що відрізняє його від інших лінгвальних одиниць, передусім слова, синтаксично вільного сполучення слів, паремії, афоризму тощо. У зв'язку з цим мовознавці М. Алефіренко, А. Балакай, В. Виноградов, А. Грищенко, М. Демський, В. Жуков, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, М. Шанський та інші чітко вказують на такі суттєві структурно-семантичні параметри фразеологічності:

- семантична цілісність (цілісність значення);
- нарізнооформленість;
- фразеологічна відтворюваність у комунікативних процесах;
- семантична еквівалентність слову;
- стабільність/варіювання компонентного складу та структурної організації;
- експресивність, образність, метафоричність;

– неможливість дослівного перекладу на інші мови.

Складність природи ФО, варіативність різних інтерпретувань їхніх ознак, функційних характеристик, структурної організації потребує більш глибокого аналізу цих категорійних властивостей.

Семантичну цілісність ФО варто розглядати з погляду системи, яка утворює злитість компонентного складу, множину взаємопов'язаних елементів. Вона формується внаслідок семантичної трансформації (перегрупування) словосполучення-прототипу [5, с. 27]; [65, с. 21], тобто переосмислення первинного значення компонентного складу, в результаті чого всі ФО становлять вторинні номінації. Тому фразеологізмами є лише частина стійких словосполучень, що характеризуються цілісною семантичною єдністю, узагальнено-переносним значенням. Цим критерієм послуговується більшість мовознавців, виключаючи з одного ряду крилаті вислови, сентенції й афоризми, паремії тощо, оскільки в основі їхньої образної структури наявний мікроконтекст, певна ситуація, що відображається в результаті прямої номінативної семантики слів.

Компонентний склад і структурна будова ФО здебільшого є стійкою, стабільною. Проте, як відомо, більшість фразеологізмів має здатність трансформуватися в рамках своєї норми. Скажімо, сучасна українська літературна мова пропонує різні варіанти зворотів, пов'язаних із негативною емоційною сферою, зокрема, лексичні: *рвати чуби (волосся, коси)* «впадати у відчай, бути у розпачі» (4, т. 2, с. 180); словотвірні: *битися (бити) об поли руками* «перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення, здивування» (5, с. 27); факультативні: *очі блиснули [гнівом]* «хтось глянув дуже сердито, суворо, із злістю» (5, с. 598). Часто трапляється кілька варіювань у межах одного фразеологізму: *заморожувати / заморозити кров [у жилах]* «викликати почуття жаху» (5, с. 313), *зводити / звести з розуму [з ума]* «негативно впливаючи на психіку, робити кого-небудь божевільним; викликати почуття роздратування, гніву» (5, с. 327). Мовознавець В. Ужченко пропонує трактувати цю ознаку ФО як «діапазон варіювання в межах її норми» [65, с. 23].

Зовнішньою рисою, що відрізняє фразеологізм від слова, є нарізно-оформленість. Характеризуючи цю ознаку, Л. Скрипник указує, що компонентами ФО «є цілі слова з властивими їм формами словозміни, що здатні функціонувати й поза фразеологічним зворотом» [49, с. 10]. Справді, його розчленована структурна організація складається з окремих одиниць, які лише формально співвідносяться зі словом, оскільки не передають у межах складу ФО жодного лексичного значення. Фразеологізм не можна ідентифікувати зі словом, оскільки він є більш складним явищем мови з погляду семантики й структури. Виражаючи певне логічне поняття, більшість ФО характеризується значно вищим ступенем конкретності значення, яке часто супроводжується емоційно-експресивними, оцінно-образними конотаціями.

Більшості фразеологічних зворотів притаманна семантична близькість та еквівалентність слову, напр.: *скипіти гнівом* «розсердитися, розгніватися» (4, т. 2, с. 203); *зрушити серце (душу)* «схвилювати, стривожити» (5, с. 347); *ні живий ні мертвий* «дуже наляканий, вражений, приголомшений, заціпенілий; схвилюваний, стурбований; сповнений горя, засмучений» (5, с. 291–292). Проте не всі фразеологізми здатні співвідноситися зі словом. Іноді неможливо виразити семантику ФО одним словом, скажімо: *сльози скипілися* «хтось уже втратив здатність плакати від горя, болю» (5, с. 831).

Відтворюваність ФО трактується як її регулярне відновлення й експлікування зі збереженням семантичної цілісності, постійним складом структурних компонентів, позиційно закріплених у певній послідовності, у готовому вигляді, оскільки вони вже закоренилися в людській пам'яті. Людина використовує стійкі звороти як своєрідні штампи для вираження думок, оцінок, для «образної вторинної номінації реалій» [65, с. 21].

Частина науковців одностайна в тому, що відтворюваність є домінантною властивістю ФО. Більше того, інші диференційні ознаки фразеологізмів – стійкість і стабільність компонентного складу, граматичної структури, значеннєва цілісність тощо – повністю залежать від їх фразеовідтворюваності. Проте існує й інший погляд, зокрема, М. Алефіренко зауважує, що від-

творюваність можна трактувати як наслідок, а не причину формування й розвитку феномену фразеологізації [5, с. 28].

Зважаючи на специфіку структурно-семантичної неподільності й цілісності фразеологічного значення, фразеологізми далеко не завжди піддаються дослівному перекладу іншими мовами. Тому переклад ФО будь-якою іноземною мовою повинен пов'язуватися з добором еквівалентних відповідників цієї мови.

Фразеологізм – явище експресивне, адже здатне, окрім вираження номінативного аспекту семантики, передавати суб'єктивну оцінку мовця щодо реалій, слугує інтенсивним підсилювачем емоційно-почуттєвого змісту висловлюваного. Експресивність ФО базується на образності й метафоричності як ключових особливостях стійких зворотів мови. Конотативне забарвлення ФО закладене в потенційних можливостях їх будови. Слова-денотати як нейтральні складники компонентної структури фразеологічного звороту імпліцитно виражають метафоричне цілісне значення, експресію висловлюваної думки. З цього приводу В. Ужченко слушно зауважує: «Влучність характеристики, сконденсованість думки, емоційність і відчутна оцінна функція, яскраво виражена конотація як провідний компонент семантики пояснюються самою природою фразеологізмів як специфічних мовних одиниць – передавати емоційно-оцінне, образне ставлення людини до реалії, живописати її» [65, с. 24].

Узагальнюючи інформацію про категорійні структурно-семантичні ознаки фразеологізмів, наголосимо, що семантична цілісність та еквівалентність слову при нарізнооформленості, відтворюваність у процесі комунікативного акту, відносна стабільність компонентного складу, яскрава образність та експресивність, орієнтація на світоглядні позиції етносу перебувають у тісному взаємозв'язку й визначають сутність фразеологізму як мовної одиниці й знака мови.

1.3. Критичний аналіз наукових праць щодо вербалізації негативних емоцій у фразеології

Через домінування в мовознавчій науці антропоцентризму як ключового принципу пізнання світу аналіз фразеологічних проблем здійснюється крізь призму свідомості людини, її когнітивних і мовленнєвих здібностей, почуттєвої сфери. Емоціосфера особистості утворює значний пласт середовища її існування та мовної картини світу загалом, оскільки ця сторона людської психіки відповідає за оцінку й зовнішню та внутрішню реакцію людини на навколишню дійсність. На думку Н. Бойко, емоції «як тимчасовий стан душі особи, який або переростає в почуття, або гасне», постають суб'єктивним чинником маркування внутрішнього світу особистості й формують цілісну багату систему, яку, на жаль, не здатні повністю передати лексичні засоби [9, с. 27]. Конкретно виявляючись і втілюючись через мовні засоби, вони «забезпечують співвідношення фрагментів концептуальної картини світу з національною шкалою цінностей» [9, с. 27].

У лінгвістиці існує ціла серія класифікацій фразеологізмів на позначення емоційних станів у різних мовах. Одні дослідники визнають існування базових емоційних станів, інші переконують, що людина вибудовує їх зі свого життєвого досвіду, решта вважає, що емоція – це не лише продукт культури етносу, а й соціалізований складник, тому простежуються нові інтерпретаційні парадигми типології емоцій і переживань, зокрема, негативних.

Аналіз наукового матеріалу засвідчує про багатий доробок українських мовознавців у сфері емотивної фразеології інших мов. Скажімо, класифікація англійських ФО, за Н. Негрич [39, с. 115], зумовлена впливом тієї чи іншої емоції на внутрішньособистісні процеси й процеси взаємодії людини з суспільством. За компонентним складником лінгвістка виокремила чималу кількість ФО, що не номінують психоемоційні стани (ФО з назвами кольорів; ФО, до складу яких входить лексема «кров»; ФО, до складу яких входять назви тварин; ФО вигуків типу; ФО, в яких негативне ставлення

виражається невербально), та незначну частину тих, що їх номінують (ФО з назвами кольорів, ФО вигуків типу; ФО, які називають яскраво виражені негативні стани).

Широкий реєстр негативних емоцій, зокрема смутку, злості й страху, та їх градаційне впорядкування розкрито в науковій розвідці А. Рудик. Дослідниця переконана, що художнє мовлення й мова загалом показують спосіб мислення й поведінки людини, утворюють тісний зв'язок між світом людським і світом реалій [76, с. 109].

Лінгвістка Н. Костевич [24] описує фразеомікропарадигми на позначення негативних почуттів злості, роздратування, знервування, страху, суму, знущання, нещастя, заздрості, зніяковілості тощо в японській мові.

Дослідниця Т. Буберенко [11] розглядає англійські стійкі сполуки з негативною конотацією, які шляхом асоціацій виражають гнів, зневагу, роздратування, незадоволення тощо.

Багатий спектр негативних емоцій в англійській та українській мовах, за спостереженням О. Трофімової, позначають ФО, утворені шляхом тілесної метафори: переляк, страх, ніяковість, нерішучість, переживання, хвилювання, збентеженість, ніяковість, розгубленість, приголомшеність, тривога, незручність, сором, сум, печаль, туга, страждання, подив, обурення, злість, гнів, лють, розлюченість, жаль, відчай, ненависть, пиха, образа, досада [60].

На думку Н. Махоніної [36], саме в переживаннях та емоційних станах людини відображається перебіг її стосунків із навколишнім світом. Відповідно, за основу класифікації, традиційної для психологічної теорії діяльності, взято фактори впливу психоемоційних станів на поведінкову сферу людини. Серед фрустраційних емоцій у німецькій мові авторка ідентифікувала образу, розчарування, прикрість, гнів, лють, страждання/горе, смуток, зневіру, тугу й ностальгію, горе. Дослідниця слушно зазначає, що емотивність – це здатність засобами мови семантично виражати емоційність як факт психіки [36, с. 66].

Заслуговує на увагу праця сучасної лінгвістки А. Гарифуліної [13], котра на матеріалі турецької й англійської мов окреслила кілька фразеотема-

тичних полів (далі – ФТП), зокрема, й поле «Емоції та почуття людини». Воно широке й різноманітне за своєю семантикою й характеризує емоційну сферу життя людини, пов'язану з відображенням світу в її свідомості. Це ФТП охоплює три фразеосемантичні поля (далі – ФСП): «Моральні почуття», «Інтелектуальні почуття» та «Естетичні почуття».

У праці «Концепти емоційних станів у лінгвокогнітивному й лінгвокультурологічному аспектах» О. Подлєсова [44] аналізує англійську лінгвоконцептосферу «Емоційні стани», виділяючи в ній базальні негативні емоції (страх, лють, засмучення), прогностичні негативні емоції (страх, відчай) та епігностичні негативні емоції (незадоволення, розчарування). Лінгвістка переконана, що поява будь-якого психоемоційного процесу в організмі людини зумовлена відповідними почуттями й «когнітивним оточенням» суб'єкта, адже для виникнення й протікання емоційного стану необхідна їх взаємодія.

Монографія І. Синельникової [48] присвячена вивченню французької емотивної фразеології, зокрема ролі компонентного складу й структурі фразеосемантичного поля «Емоційні стани людини» в антропоцентричній парадигмі мовної культури.

Однак в україністиці таких праць бракує. Сучасні наукові розвідки щодо групування ФО, що вербалізують негативні стани людської душі, представлені в працях А. Дюської [20], Ж. Краснобаєвої-Чорної [27; 28], І. Кушнір [29], О. Лапиніної [30], Д. Маркової [34; 35], В. Ужченка, Д. Ужченка [65; 66] та ін. Деякі аспекти вербалізації негативних психічних станів в українській мові спорадично розглянуті в дисертаційних роботах і монографіях Н. Венжинович [12], О. Каракуці [23], О. Левченко [31; 32] та ін. Дослідники аналізують цю проблему під різними кутами зору, спираючись на досвід попередніх поколінь, аналізуючи психологічні фактори, які безпосередньо чи прямо здійснюють вплив на свідомість людини, тим самим збуджуючи рефлектора й викликаючи реакцію на зовнішні та внутрішні чинники.

За основу класифікації психічних процесів більшість мовознавців обирають типологію засновника теорії диференційних емоцій К. Ізарда [21].

Американський психолог виокремлює 10 емотивних станів негативної семантики, визначає їх проміжні функції, причини виникнення, розвитку й соціологізації, вказує на біологічні, психологічні й культурні фактори, механізми протікання й впливу на свідомість людської психіки, розглядає їх взаємозв'язок, окреслює критерії боротьби з негативом у житті нації. Дослідник ідентифікує такі групи негативних емоційних станів: печаль, горе, депресія; гнів; відраза й презирство; страх і тривога; збентеження; сором.

Опрацьовуючи фразеоідеографічну класифікацію, лінгвісти майже одностайно тематично групують ФО за логічним принципом «від носія мови» [27, с. 290]. При цьому кожна мікрогрупа використовується для позначення певного фрагменту навколишньої дійсності. Переконливим вважаємо підхід М. Охріменко до реконструкції ФТП «Емоції людини» як складного утворення, сформованого кількома обмеженими за обсягом і кількісним наповненням субполями [40, с. 111]. Авторка виділяє чотири ФСП: «нейтральні емоції»: спокій, байдужість; «позитивні емоції»: радість, захоплення, задоволення, закоханість, щастя, бажання; «негативні емоції»: гнів, горе/смуток/печаль, сором, страх, тривога/хвилювання, відраза, образа/зневага, жаль/співчуття, ненависть, сумнів, злість, нетерпіння, каяття; «біполярні емоції»: здивування, сміх [40, с. 111–112].

Подібного поділу, відповідно до семантичного критерію, дотримуються Д. Маркова й Д. Чепок. Проте простежуємо деякі розбіжності з попередньою класифікацією щодо ідентифікування тієї чи іншої негативної почуттєвої сторони в складі емоційних субполів, зокрема: «нейтральні емоції»: спокій, байдужість, зацікавленість; «позитивні емоції»: радість, захоплення, задоволення, любов, повага, бажання, натхнення, піднесений настрій, жаль/співчуття; «негативні емоції»: гнів, горе/смуток, душевний біль, сором/сором'язливість, страх, тривога/хвилювання, відраза, образа/зневага, страждання, сумнів, злість, неспокій, переживання, знервованість, заздрість, розпач, нетерпіння, незадоволення, суворість; «біполярні емоції»: здивування, сміх, враження, гордість [35, с. 61–62; 68, с. 110]. Такий критерій

розподілу мікрополів емоційної сфери зумовлений суб'єктивним ставленням дослідників до реалій навколишньої дійсності та інтерпретування характеру подій у суспільному житті й міжособистісних стосунках соціуму.

На наш погляд, виділення таких компонентів на позначення негативних емоцій, що входять до складу двох ФСП, є досить сумнівним. Окремі з них потребують смислового об'єднання в одну ідеографічну мікрогрупу, деякі – виключення й перенесення до іншого ФСП.

Систематизація українських фразеологізмів, що образно моделюють фрустраційні психічні стани людини, представлена в працях А. Дюської. Спираючись на класифікацію емоцій негативного змісту американського психолога К. Ізарда, лінгвістка акцентує увагу на загальних характерних ознаках полярних людських почуттів, виражених компонентами з позитивною й негативною семантикою, а тому виокремлює ФТГ із соматичним складником, з компонентом-зоонімом, з компонентом *кров*; ФО релігійного типу; ФО на позначення емоцій, що супроводжуються фізичними й психологічними змінами в організмі; ФО на позначення емоцій, що супроводжуються фізіологічною реакцією – виділенням сліз [20, с. 129]. Дослідниця переконана, що «пізнання світу відбувається за допомогою органів чуття, що викликають відповідні емоційні реакції, матеріалом передачі яких стає людське тіло» [20, с. 129].

В основу класифікації українських фразеологізмів І. Кушнір [29] покладено критерій модальності переживання. У зв'язку з цим нею проведено мовознавчий аналіз ФО й окреслено дві ФТГ зі значенням позитивних (радість і веселість, піднесення і натхнення) й негативних відчуттів (хвилювання, гнів і роздратування, страх, пригнічення і смуток, страждання). Дослідниця переконана, що в українській мові домінують ФО на позначення психоемоційних станів із негативною модальністю, що дає можливість визначати «здатність до емоційного співпереживання, високий рівень фізичної й психічної реакції на негативні зовнішні подразники не тільки фізичного, а й морального характеру» [29, с. 204].

Когнітивне й лінгвокультурологічне спостереження за стійкими сполуками слів дало змогу Н. Венжинович описати семантичну макропарадигму, репрезентовану 16 виявами фізичного й психоемоційного стану: 1) тривога, страждання – хто-небудь сповнений якимись почуттями, відчуває щось (і про добрі, і про недобрі почуття); комусь щось дуже не подобається; 2) хвилювання через безвихідне становище, безнадійність; 3) здивування, враження чимось; 4) страх, переляк; 5) душевна спустошеність, байдужість; 6) поганий настрій, зневіра, хвороба, втрата надії; 7) докори сумління, сором; 8) туга, нудьга; 9) душевне піднесення, добрий настрій; 10) здивування, захоплення; 11) запевнення в правдивості; 12) незадоволення, гнів, обурення, злість; 13) несхвалення, осуд, докір; 14) досада, роздратування; 15) шкодування, жаль; 16) побажання чогось недоброго [12, с. 262–273].

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу дослідниці окреслити багатогранну палітру виражальних засобів на фразеологічному рівні. Авторка доходить висновку, що для української мови більш показові ФО із соматичним компонентом *голова, душа, дух, очі, серце, руки, ноги, п'ята*, адже саме їм відведена визначальна роль у сприйнятті навколишнього середовища, його оцінці. Такий поділ ФО детермінує основні параметри української ментальності й віддзеркалює єство нації.

У лінгвокультурологічному аспекті сучасна лінгвістка О. Левченко [31] дослідила й визначила основні базові концептосфери на позначення психіки людини, її інтелектуальних можливостей, властивостей характеру, її поведінки та становища в соціумі й конкретних життєвих ситуаціях. Вона переконана, що за вербалізацію психічних емотивних станів і процесів бере на себе відповідальність людська фізіологія, яка формує живий організм як єдиний цілісний механізм та процеси, що протікають у ньому. Проаналізований матеріал дав можливість дослідниці номінувати гнів як стрижневу «детально дискретизовану» [31, с. 177] і страх як «негативно оцінювану» й «сильну» [31, с. 191] емоції психіки особистості. О. Левченко слушно вказує на суттєву відмінність між ними – напрям дії психічного стану. Якщо гнів

суб'єкта переважно спрямований на іншу об'єктивну точку й здійснює руйнацію її свідомості, то страх впливає на суб'єкт психічного стану з боку зовнішніх подразників, тобто суб'єкт стає жертвою суспільного механізму, процесів і подій у ньому [31, с. 196].

Як і інші стійкі звороти, ФО на позначення негативних емоцій виконують низку функцій. В інтерпретації цього аспекту спираємося на положення наукових праць Т. Тоненчук, Г. Удяк, В. Ужченка та Д. Ужченка. Передусім досліджувані ФО виконують номінативну роль – називають стани особи та явища, пов'язані із психоемоційною сферою; дескриптивну й образотворчу – описують ці психоемоційні стани та явища за допомогою образного моделювання ситуації, через зображення деталей; оцінну – передають негативне ставлення мовця до предмета повідомлення; емоційно-експресивну – описують психоемоційний стан, уносячи різні конотаційні відтінки й створюючи відповідний (розмовний, жартівливий, фамільярний, піднесений) стилістичний колорит; культурологічну – указують на етнокультурну специфіку [59, с. 13; 64, с. 324; 65, с. 251].

Наше спостереження за зібраним багатим фактичним матеріалом, його систематизація та врахування досвіду попередніх дослідників емотивної фразеології в різних мовах дало змогу вибудувати свою структурно-семантичну фразеопарадигму українських стійких зворотів на позначення негативних емоцій. Уважаємо, що ФСП «Негативні емоції людини» є складовим компонентом ФТП «Емоції людини» й, у свою чергу, структурується системою ФСГ «Сум, печаль», «Тривога, хвилювання», «Гнів, лють», «Страждання», «Страх, жах», «Відчай, розпач, зневіра», «Обурення, роздратування», «Досада, гіркота, прикрість», «Зневага, презирство», «Заздрощі», «Осуд». Кожна з цих ФСГ має різне кількісне і якісне наповнення, на чому ми зупинилися в другому розділі магістерського дослідження.

Під час аналізу фактичного матеріалу ми сфокусували увагу на фразеотворчій ролі компонентних складників у внутрішній формі ФО різних ФСГ й самостійно визначили та схарактеризували механізми метафоризації й

метонімізації, а також такі домінуючі асоціативно-символічні компоненти, як соматизми, міфологеми, зооніми, флороніми, колороніми тощо. Ономасіологічний аналіз фразеологічного матеріалу дав можливість зрозуміти деякі когнітивні процеси вторинної номінації, зокрема, усвідомити тісний зв'язок людських стереотипів сприйняття із самопізнанням, із ментальними характеристиками народу, про що йдеться в третьому розділі магістерської роботи.

Висновки до розділу. Отже, фразеологічний фонд української мови представлений великою кількістю стійких зворотів на позначення негативних емоційних станів особи. Ці ФО, як і інші, характеризуються такими категорійними структурно-семантичними ознаками, як відтворюваність, структурно-семантична цілісність і неподільність, нарізнооформленість, експресивність та образність. У плані ідеографічної організації звороти на позначення негативних емоцій формують одне з ФСП, що входять до структури ФТП «Емоції людини». Багате фразеосемантичне наповнення ФСП «Негативні емоції» засвідчує про потужні виражальні можливості української мови, про увагу народу до власної емоціосфери й потребу в номінативних засобах саме для означення й оцінки тих психоемоційних станів, які найчастіше переживає людина. Ономасіологічні механізми фразеотворення дозволяють переосмислювати мовні ресурси для вербалізації психоемоційних реакцій.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

2.1. Фразеосемантична група «Сум, печаль»

Одним із негативних мінливих станів людської душі є емоція суму. Цей вияв внутрішнього світу переживань особи, як показало наше спостереження, виразно репрезентований в українській фразеології. Механізм фразеологізації базується на розумінні того, що сум – це негативна емоція, «стан душевної гіркоти» [71, с. 184], який призводить до пасивності, меланхолійності, блокування або зміни людської поведінки й безпосередньо пов'язаний із незадоволенням людських потреб. Зазвичай психологи асоціюють цю емоцію з почуттями страждання й депресії, викликаними гострими негативними емоційними станами, та зазначають, що причина суму криється у втраті чогось важливого для людини, скажімо, віри в себе, когось чи в щось, бажаного контакту з кимось, омріяної мети тощо. Звичайно, це може завдати сильного душевного болю й викликати переживання дискомфорту, розгубленості, розчарування, безпорадності, самотності, печалі, туги.

Як показало дослідження, мікропарадигма «сум» із погляду семантичного наповнення неоднорідна й принагідно охоплює такі відтінки названої емоції, як печаль, туга, жаль, душевний біль, журба, страждання, нудьга. Багатше представлені дієслівні ФО, бідніше – прикметникові й прислівникові, напр.: *в тугу вдаряться* «сумувати, печалитися» (3, т. 1, с. 131); *посипати попелом коси (всипати попелом коси)* (4, т. 2, с. 151) та *рвати волосся (коси, чуб) [на голові (на собі)]* з аналогічним значенням «тяжко сумувати, побиватися, сильно журитися за кимось» (1, с. 121); *як на стіну засунутися* «дуже посмутніти, зажуритися» (5, с. 318); *як [темною] хмарою оповитий* «хто-небудь дуже сумний, похмурий» (5, с. 588); *тяжко на душі* «хто-небудь дуже сумний, з гнітючим настроєм, у важкому психологічному стані» (2, с. 730).

Описати значення зворотів одним словом чи провести чітку демаркаційну лінію між синонімами неможливо. Уважаємо такий взаємозв'язок природним, адже плинність і близькість емоцій залежить від інтенсивності фрустрального стану людини. Тому є підстави стверджувати, що ФСГ суму не ізольована, а тісно пов'язана з іншими групами, як-от: «журба», «печаль», «самотність», «страждання», «плач», «безсилля», «відчай», які репрезентують фрагменти емоціосфери «сум» [18, с. 26].

Зокрема, у градаційному синонімічному ряду: *вішати голову; вішати (хнюпити, опускати) носа (ніс, рідко вуха) [на квінту]* «журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачати надію, зневірюючись у чомусь» (5, с. 134) – *щемить серце* «хто-небудь печалиться, тужить, страждає» (5, с. 798) – *охопила нудьга* «про стан невдоволення, байдужості, смутку, млявості» (4, т. 2, с. 104) – *світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться)* «хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко» (5, с. 784) – ступінь вияву ознаки суму, як нам видається, зростає.

Фразеологізації сприяла система когнітивних чинників, зумовлених антропоцентричним баченням світу і взаємозв'язків між його складниками. В основі стійких зворотів – репрезентантів суму лежать асоціації цієї емоції з фізичними змінами різних частин організму, їх нетиповими станами. Так, значна кількість досліджуваних ФО містить у своєму складі структурний соматичний компонент *душа, серце, голова, вухо, губа, ніс*, скажімо: *душа плаче* «переживати глибокий сум, печаль» (3, т. 1, с. 182); *краяти серце* «перебувати в стані тривоги, смутку, душевного болю» (3, т. 1, с. 273); *опустити голову* «зажуритися» (5, с. 588); *орати носом* «журитися, сумувати» (5, с. 589); *квасити губи* «виявляючи незадоволення, прикрість, смуток, починати плакати» (5, с. 367); *опустити вуха* «впасти у відчай, засмутитися» (5, с. 588). Дієслівний компонент, реалізуючи фразеологічно зв'язане значення, образно описує модельований фізичний стан, що супроводжує психоемоційний [18, с. 26].

Зазначимо, що у фразеологічному моделюванні дуже важливу роль відіграє компонент *голова*. Імовірно, це пов'язано з уявленням українців про те, що вона керує всіма фізіологічними процесами й психічними станами організму, зумовленими природними факторами, патологічними дефектами тощо. Так, душевну спустошеність, сум і зажуру виражають дієслівні компоненти семантики рухової активності вниз: *хилити голову (чоло)* «журитися» (5, с. 925), *повісити голову* «журитися, засмучуватися» (2, с. 114), відчуття фізичного болю: *битися головою* «тяжко сумувати, побиватися, сильно журитися за ким-небудь» (1, с. 121).

ФСГ суму в українському комунікативному просторі представлене сполуками на позначення надмірного, тривалого больового синдрому в ділянці *серця* та *душі* як нематеріальної сутності людини. Такий біль може характеризуватися різним характером та інтенсивністю і проявляється або неприємними відчуттями, зумовленими втручанням ззовні: *шкребе (шкрябає) на душі (на серці, за душу, за серце)* «когось охоплює почуття гіркоти, суму, неспокою» (2, с. 777), або самовільною руйнацією органів: *серце рветься (розривається, надривається) [на шматки]* «хто-небудь дуже переживає, страждає, сумує» (2, с. 641–642), або порушенням цілісної оболонки: *роздирати серце (душу) [на шматки (по шматках)]* «глибоко засмучувати, хвилювати, бентежити» (2, с. 608), *краяти серце* «перебувати в стані тривоги, смутку, душевного болю» (3, т. 1, с. 273), або втратою чутливості, як-от: *душа (серце) скніє* «хтось охоплений почуттям жалю, суму, туги» (5, с. 280).

Простежуємо, що в структурі ФО компонент *душа* персоналізується відповідно до психоемоційного стану: *душа плаче* «переживати глибокий сум, печаль» (3, т. 1, с. 182). На наш погляд, такий взаємозв'язок зумовлений тим, що в процесі пізнання навколишніх реалій людина усвідомлює себе мірилом усіх речей і цінностей, що неодноразово доводить дію антропоцентризму. Адже саме в такий спосіб «ідея орієнтації в просторі переноситься на сферу психіки» [29, с. 206], а тому частини людського організму стають локативами вираження емоцій і почуттів.

Симптоматичні ознаки психічного стану суму стосуються й зміни виразу обличчя, напр.: *робити лице кисле* «виражає незадоволення, нудьгу, сум» (4, т. 2, с. 183). Іноді метафоричний образ міміки під час суму, журби надто гіпертрофований, унаслідок чого ФО набуває жартівливих, знижених конотацій, напр.: *опускати вуха* «впасти у відчай, засмутитися» (5, с. 588); *орати носом* «журитися, сумувати» (5, с. 589).

Виразним репрезентантом психосоматичних процесів, що протікають у свідомості людини, є *очі*, що відображають не лише «ситуації рецесії й отримання інформації» [70, с. 11], а й стан душі, зокрема, через погляд: *невеселим оком* «безрадісно, з сумом, журячись» (5, с. 587); через зовнішній вигляд: *очі туманом заходять* «хтось стає зажуреним, смутним» (2, с. 478), *світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться)* «хто-небудь дуже тужить; комусь надзвичайно важко» (2, с. 478).

Фіксуємо випадки передачі інтенсивного вияву суму, журби через уявний фізичний біль, як-от: *заламувати руки* «тяжко сумувати, сильно журитися за кимось» (1, с. 121). Опис психоемоційного стану через паралінгвальні характеристики інтенсифікує значення, підсилює образно-експресивний план стійкого звороту.

Проаналізований фактичний матеріал чітко показує, що механізми метафоризації та метонімізації як образно-семантичні чинники фразеологічного процесу продуктивно доповнені порівняльними моделями. Відбувається переосмислення фраз-етимонів, пов'язаних з описом аналогічних фізичних і фізіологічних станів, що супроводжують почуття смутку/печалі, або ж описом подібних за результатом процесів. Таку групу ФО складають стійкі звороти з порівняльними сполучниками, як-от: *як (мов, ніби) загубив* «хто-небудь дуже сумний, розгублений» (5, с. 304); *як (мов, ніби) у воду опущений* «дуже похмурий, сумний хто-небудь» (5, с. 588); *як (мов, ніби) [чорна (грозова)] хмара (туча)* «дуже сумний, похмурий, невеселий, невдоволений» (5, с. 927–928); *як (мов, ніби) убитий (забитий)* «дуже засмучений, пригнічений чим-небудь» (5, с. 909).

В ономасіологічному плані зафіксовані звороти зазвичай уживаються як на позначення стану смутку людини (*зайти смутком* «пойнятися тугою, журбою (про очі)» (5, с. 306)), так і для номінації активної дії, спрямованої на доведення когось до такого стану, напр.: *жалю завдавати* «розчулювати кого-небудь, викликати смуток, печаль, тугу» (4, т. 1, с. 185).

Отже, фразеологізми української мови, що позначають різні прояви суму, формують окрему експресивну ФСГ, яка, проте, не є відокремленою, а тісно пов'язана з іншими групами, що репрезентують негативні емоційні стани. ФО на позначення емоції суму образно моделюють фізичні й фізіологічні стани, які супроводжують почуття смутку, чи схожі за результатами процесу.

2.2. Фразеосемантична група «Тривога, хвилювання»

Як показало спостереження, у фразеологічних словниках української мови зафіксовано понад дві сотні стійких сполучень слів, семантично пов'язаних із тривогою, хвилюванням, неспокоєм. Вони відрізняються за структурно-семантичними особливостями, проте об'єднані спільними семасіологічними характеристиками.

Незважаючи на те що емотивна сфера – явище абстрактне, вона супроводжується різними фізіологічними реакціями, зовнішніми проявами, рухами, жестами, мімікою, порушенням функціонування чи діяльності певних частин тіла, зміною температурного режиму, аномальним розташуванням життєво важливих органів тощо. Проаналізований фактичний матеріал цієї ФСГ чітко показує, що до найбільш частотних належать стійкі сполуки із соматичними й зоонімічними компонентами, назвами стихій. Більш продуктивні дієслівні ФО, менш – прикметникові, напр.: *клопотати голову* «турбувати, хвилювати кого-небудь» (5, с. 381); *ущемити [за] серце* «глибоко вражити, схвилювати кого-небудь чимсь» (2, с. 738); *на серці [наче] миші шкребуть (шкрябають)* «комусь тривожно, неспокійно» (2, с. 390–391); *сердечні муки* «тяжкі страждання, переживання особистого характеру» (5, с. 512).

Найвищий ступінь продуктивності в структурі зворотів названої тематичної групи має соматичний складник *серце/душа*. Слушно мотивує цей феномен І. Кость, зазначаючи, що «відчуття занепокоєння асоціюється у свідомості українців з певним видом діяльності серця чи душі (коли номінується емоційний стан людини), або діями, спрямованими на них (якщо вказується на те, що хтось чи щось викликає душевний неспокій, тривогу)» [26, с. 172], напр.: *душа (серце) рветься* «хто-небудь дуже переживає за щось, страждає від чогось» (5, с. 280); *кряти (різати) серце (душу) [на шматки]* «завдавати кому-небудь муки, душевного болю» (5, с. 395–396); *тріпати душу* «дуже хвилювати, непокоїти, нервувати кого-небудь» (5, с. 899); *вразити в серце* «сильно схвилювати, раптово здивувати» (3, т. 1, с. 124); *роздирати душу* «хвилювати, бентежити, глибоко засмучувати» (4, т. 2, с. 186). Заявлені ФО вербалізують сприйняття тривоги через порушення звичної діяльності життєво необхідного органу.

Семантика дієслівних супровідників соматичних компонентів *серце/душа* вказує на різний ступінь вияву інтенсивності тривожного стану: від легкого стукоту серця до потужного, подекуди й аномального, ритму роботи органу [19, с. 116]. Зокрема, до цієї ономасіологічної моделі фразеотворення зараховуємо такі звороти: *тенькнуло (тенькає) в серці (в грудях)* «комусь стало тривожно, неспокійно з приводу чого-небудь» (5, с. 879); *шкребе (шкрябає) на душі (на серці, за душу, за серце)* «кого-небудь охоплює почуття незадоволення, гіркоти, суму, неспокою, тривоги» (5, с. 964); *серце (душа) ниє (мліє, омліває, стискається, німіє; душа занила (обімліла, заніміла)* «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 794–795); *загупало серце* «хто-небудь почав хвилюватися» (5, с. 793); *серце як (ледве, мало, трохи і т. ін.) не вискочить [з грудей]* «хто-небудь раптом відчув сильне хвилювання або переляк» (5, с. 797). Представлений градаційний синонімічний ряд засвідчує про поступове зростання ступеня вияву неспокою.

Стан хвилювання, тривоги людина завжди звикла сприймати через порушення або відсутність нормальної локалізації серця/душі (*серце падає*

(*обривається*) «хто-небудь завмирає від раптового переляку, тривоги» (2, с. 641); *душа вискочить* «про сильний переляк, раптові переживання» (2, с. 182); *серце не на місці* «бути стурбованим, дуже неспокійним» (4, т. 2, с. 198)), миттєве гальмування або зупинку роботи (*завмирати серцем (душею)*) «дуже хвилюватися (з переляку, від захоплення, тривоги)» (5, с. 300)), зменшення об'єму (*серце стискається (стискується)*) «хто-небудь тривожиться, хвилюється, відчуває неспокій за когось» (2, с. 642)), самовільну руйнацію життєво важливих органів (*серце варом обкипає* «хто-небудь морально дуже страждає, тяжко переживає» (5, с. 794)).

На периферії дифузних емоційних реакцій перебувають стійкі вислови *горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа); запалала (запроменіла) душа* «хтось перебуває в стані сильного збудження, хвилювання» (5, с. 792–793); *за серце (душу) брати (хапати, хватати)* «дуже розчулювати, хвилювати когось» (2, с. 44). Зафіксовані ілюстрації відтворюють національні особливості української психоментальності, зокрема чуйність, і вносять додаткові відтінки позитивної семантики у внутрішню форму ФО.

В українському лінгвосоціумі асоціація нервового занепокоєння, що супроводжується сильним дрижанням окремих кінцівок, м'язів, частин тіла, з різкою зміною температурного режиму (від холоду до жару) знаходить свою репрезентацію в таких стійких сполуках: *похолонуло (похололо) в душі (в грудях, у животі, у п'ятах, на серці)* «стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання тощо» (5, с. 684); *горить біля серця* «хто-небудь дуже переймається чимсь з якогось приводу» (2, с. 166); *кидати жарину в серце (в груди)* «викликати в кого-небудь хвилювання; тривожити когось» (5, с. 291); *палити душу* «дуже хвилювати, непокоїти, завдавати болю, муки» (2, с. 481).

На прикладі наведених зворотів простежуємо, що соматизми постають не тільки носієм предикативної ознаки чи стану та автономним суб'єктом процесуальної дії, як-от: *зуби дзвонять* «хтось дуже тремтить від переживання» (5 с. 347); *душа несе тягар* «хтось болісно переживає; комусь дуже

важко» (2 с. 226); а й об'єктом, інструментом тиску з боку зовнішніх чинників: *ятрити* (*роз'ятрювати, розворушувати серце (душу)*) «посилювати чийсь переживання, завдавати ще більших душевних страждань» (5 с. 979); *ламати* (*заламувати, ломити*) *руки* «жестами, виглядом виражати переживання, хвилювання, побиватися» (2 с. 325).

Нерідко неспокійний, тривожний стан в уявленні людини асоціюється із затьмаренням, незрозумілістю, невиразністю сприйняття. Такий символічний смисл приховує атмосферний номінатив *туман*, пор.: *туман в (на) очах* «хтось погано себе почуває від втоми, хвороби, хвилювання» (5, с. 903); *туман застилає очі* «хтось втрачає здатність нормально бачити від хвилювання, болю, потьмарення свідомості» (5, с. 903); *туман налягає на очі* «хто-небудь починає втрачати здатність бачити щось перед собою (від хвилювання, втоми)» (5, с. 903). Описати подібне відчуття можна за допомогою стійкого звороту, однотипного за структурою безособового односкладного речення, *у голові туманіє* (*туманиться*) «втрачається ясність думки, здатність виразно сприймати навколишнє від хвилювання тощо» (5, с. 904).

Як бачимо, симптоматика тривоги, неспокою на фразеологічному рівні може бути різноманітною: від легкого хвилювання до надмірного й сильного збудження, ознобу, що супроводжується утрудненим диханням, втратою голосу. Таку фізіологічну реакцію покладено в значення структурно-семантичної моделі ФО *забракло повітря* «комусь стало важко дихати від несподіванки, хвилювання, неприємних переживань» (2, с. 239).

Продуктивність у фразеотворенні зворотів на позначення тривожного, схвилюваного стану виявляють дієслівні компоненти із семантикою болю різної інтенсивності. Асоціативні предикати заперечують наявність спокою та душевної рівноваги, вказуючи на співвіднесеність сприйняття тривоги з порушенням нормального функціонування дихання, діяльності роботи органів, відсутністю мови. Такі й подібні фізіологічні зміни людського організму знаходять своє мовне втілення в сполуках із лексемою *дух* на зразок [*аж*] *спирає дух* (*віддих, подих, груди, у грудях*) «кому-небудь важко

дихати від надміру почуттів, сильних переживань» (5, с. 847); [*аж*] *дух* (*подих*) *забило* «хто-небудь дуже вражений; у когось перехоплює дихання від збудження, хвилювання» (2, с. 238). Етимони цих ФО вербалізують передчуття неприємного й небезпечного, раптове побоювання, передають різні ступені вияву неспокійного стану.

Фразеологізм *ронити дух* «дуже переживати, турбуватися за кого-небудь, уболівати за ким-небудь» (5, с. 762) указує на надмірний прояв відчуття хвилювання, а дієслівний компонент із семантикою руху вниз, втрати чогось свідчить про найвищий рівень вияву інтенсивності аналізованої емоції.

Відчуття тривожного стану, нервового напруження моделюється через метафоризацію конструкцій із компонентом – назвою представника тваринного світу, напр.: *п'явки* (*п'явка*) *ссуть* (*ссе*) *за серце* (*під серцем*) «хтось тривожиться, страждає» (2, с. 588); *мати* (*носити*) *змю* *під серцем* «відчувати душевний неспокій; переживати» (2, с. 473); *черв'як* *точить серце* «когось щось постійно турбує, хвилює, мучить, завдає душевного болю» (5, с. 946); *гадюка* (*гадина*) *ссе коло серця* «хто-небудь постійно переживає, непокоїться, мучиться у зв'язку з чимсь» (2, с. 145). Номінативи плазунів і земноводних тварин виступають образним інтенсифікатором неприємних відчуттів, холоду, страждань. Деяко іншу конотацію до структури ФО уносять номени *кіт* і *миша*, напр.: *на серці* [*наче*] *миші шкребуть* (*шкрябають, скребуть*) «комусь тривожно, неспокійно» (5, с. 490); *коти шкребуть на серці* «хто-небудь хвилюється, перебуває в стані тривоги, неспокою» (2, с. 309). Як бачимо, в обох випадках постійним локатором емоцій і почуттів постає *серце*, а прийменники *під, коло, за, на* вказують на просторові параметри соматизму, утворюючи орієнтаційну опозицію «зверху-знизу». Дієслівні складники *точити, ссати, шкребти* уносять негативне оцінне забарвлення в семантику ФО, моделюючи психоемоційний стан.

Символізація структурних компонентів-інсектонімів (назв комах) в українському мовному просторі пов'язана з чимось незначним, мізерним, беззахисним. З іншого боку, діє стереотип про паразитизм комах. Фразеоло-

гія відбиває обидва види асоціацій, моделюючи психоемоційний тривожний стан людини, пор.: *скрутитися, як муха на окропі* «заметушитися, дуже розхвилювавшись від чого-небудь» (5, с. 822); *шашіль точить* «хто-небудь дуже переживає, мучиться, хвилюється від чогось» (5, с. 961–962); [*як (мов, наче) гедзь напав (укусив)*] «у когось поганий настрій, хтось перебуває в невірноваженому стані, нервує, сердитий» (2, с. 175). Смісловий діапазон останньої ФО охоплює різні афективні стани: від неспокійного до розлюченого.

Причиною виникнення нервування й тривоги може бути відчуття фізичного або психологічного дискомфорту за відсутності свого звичного середовища існування. Такий взаємозв'язок відображає стійка сполука *сидіти як собака в човні* «нервувати, хвилюватися» (4, т. 2, с. 199).

Отже, ФСГ на позначення тривожного, схвилюваного, неспокійного стану людини тісно пов'язана з іншими психоемоційними реакціями й моделюється переважно соматичними й зоологічними асоціативними образами, а також через образне зіставлення з явищами природи.

2.3. Фразеосемантична група «Страх, жах»

Значну частину аналізованого фактичного матеріалу становлять ФО, що репрезентують ФСГ страху. Згідно з лексикографічними джерелами, полісемічне слово *страх* має кілька лексико-семантичних варіантів: 1) стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чогось неприємного, небажаного; прояв тривоги, неспокою на обличчі, в очах; 2) фантастична істота незвичайного, страшного вигляду; 3) те саме, що страшно; 4) виражає захоплення, здивування тощо щодо великої кількості кого-, чого-небудь або у відношенні до когось чи чогось дуже великого, сильного; 5) надзвичайно, дуже (51, Т. 9, с. 753–754). Звісно, для нашого дослідження актуальною є фразеологічна репрезентація першого співзначення. Лінгвістка Г. Демиденко інтерпретує страх як «емоційну реакцію людини чи тварини на справжню або уявну небезпеку з широким діапазоном переживання (від легкого переляку до жаху)» [14, с. 55]. Погоджуючись із таким тлумаченням, додамо, що цей

емоційний компонент психічного стану виявляється в істотному блокуванні й паралізуванні людських думок і вчинків, неможливості виконання особою певних дій і супроводжується сильною напруженістю, тривогою, хворобливими виявами психіки, бажанням утекти, панікою та переляком. Слушною є думка дослідниці Ж. Краснобаєвої-Чорної про те, що страх «паралізує людину, заважає рухатися вперед, утримує від учинення важливих дій і не дає насолоджуватися життям» [28, с. 101]. Таким чином, попри захисну функцію, страх постає гальмівним чинником, обмежувачем людської свободи.

Страх як базова негативна емоція притаманна кожній людині й характеризується певною симптоматикою. Образне мовне моделювання цих психоемоційних станів в усьому багатстві смислових відтінків виразно представлено в українській соматичній фразеології. Процесу фразеологізації сприяла система когнітивних чинників, зумовлених антропоцентричним баченням світу й взаємозв'язків між його складниками. У внутрішній формі фразеологічних репрезентантів страху лежать асоціації цієї емоції з фізичними чи фізіологічними змінами різних частин організму, їх нетиповими станами. За Ю. Прадідом [45] та О. Шумейко [72; 73], страх, у першу чергу, діє на органи зору та слуху, а ще погіршується кровообіг, обличчя втрачає здоровий, звичний вигляд, пор.: *очі лізуть на лоб* «виражає почуття страху чи здивування від чийхось учинків» (4, т. 2, с. 106); *аж око в'яне* «стає страшно, моторошно від чогось; щось бридке, страшне, неприємне» (5, с. 582); *ні живий ні мертвий* «дуже наляканий, схвильований, приголомшений» (4, т. 2, с. 81).

На думку В. Станкевич-Іванової, іншим виявом страху є різка зміна температури тіла [55, с. 278]. Саме цей фізичний маркер покладено в основу метонімічного механізму фразеологізації в таких зворотах: *мов жаром обдати* «почервоніти від сильного хвилювання, страху» (3, т. 1, с. 296); *[аж] мороз дере (подирає, пробирає) по шкурі (по спині, за плечі, поза спиною, поза шкурою)* «комусь стає неприємно, моторошно, страшно» (5, с. 506–507); *морозом подрало по шкурі* «кого-небудь охопило неприємне відчуття холоду від сильного переляку, переживання» (5, с. 659); *похолонуло (похололо) в душі*

(в грудях, у животі, у п'ятах, на серці) «стало кому-небудь страшно, моторошно від раптового переляку» (5, с. 684). Механізм метонімізації може ускладнюватися аналогією з явищами, які мають подібний фізичний ефект, як-от: *снігом сипле за шкуру* «у когось з'являється неприємне відчуття холоду від страху, тривоги, хвороби» (5, с. 806).

Відчуття переляку часто супроводжується й таким фізіологічним проявом, як виділення холодного поту, що відтворено у ФО: *обливатися холодним потом* «дуже хвилюватися, переживати (від почуття страху, очікування чогось небезпечного, неприємного)» (5, с. 570); *циганський (холодний) піт проймає (охоплює, пробирає)* «хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду» (5, с. 642).

Ще одна супровідна реакція під час тремтіння – підняття волосяного покриву на різних ділянках шкіри. Такий фізіологічний вияв став основою внутрішньої форми ФО *дубом стає волосся* «почувати страх, жах» (3, т. 1, с. 165).

Інколи під час страху людина відчуває пересихання в ротовій порожнині, унаслідок чого втрачає голос, здатність говорити, як-от: *відбирати (віднімати) мову* «хто-небудь втрачає здатність говорити від здивування, хвилювання, переляку, гніву» (5, с. 114).

Страх має різний ступінь інтенсивності: від легкої форми боязкості до паніки та жаху [14, с. 56]. Цей емоційний стан може супроводжуватися нервовою напруженістю, прискореним серцебиттям, блідістю обличчя, утруненим важким диханням, іншими проявами аномального функціонування органів, у разі вищого ступеня вияву страху (скажімо, переляку, жаху) – непритомністю, панічними реакціями тощо. Зокрема, до цієї ономаціологічної моделі фразеотворення зараховуємо такі звороти: *очі бігають* «застраханий, тривожний, неспокійний» (4, т. 2, с. 106); *впадати (впасти) у паніку* «перейматися почуттям жаху у випадку справжньої чи уявної небезпеки» (4, т. 1, с. 121); *[і] духу боятися* «відчувати великий страх перед ким-небудь» (5, с. 47); *серце обірвалось* «комусь стало тривожно тяжко (від хвилювання,

смутку, переляку)» (4, т. 2, с. 198); *труситися* (*тіпатися, тремтіти*), як (*мов, ніби*) у *пропасниці* «перебувати в збудженому, нервовому стані від страху, нервового напруження» (5, с. 901); [*аж*] *шкура* (*шкіра*) *терпне* «кого-небудь охоплює почуття великого страху» (5, с. 965); *жах бере* «дуже боятися» (3, т. 1, с. 185). Попередній ілюстративний матеріал ми розмістили за принципом наростання інтенсивності страху.

З погляду впливу на діяльність людини, страх може проявлятися як стенична або астенічна емоція, тобто він здатен збільшувати енергію людини, результатом чого є втеча та уникнення загрози, або послаблювати діяльність людини, що призводить до скутості рухів, завмирання [73, с. 151]. Тож є підстави додати до ряду симптомів страху ще один – порушення або миттєву зупинку діяльності життєво важливих органів людини й частин тіла, що супроводжується паузою в роботі, діях, обмеженням певних рухів, паралічем кінцівок тощо, напр.: *наче до місця прирости* «приголомшливо здивуватися, злякатися» (4, т. 2, с. 44); *прикипіти на місці* (*прикипати до місця*) «злякатися, розгубитися від чого-небудь несподіваного» (4, т. 2, с. 159); як (*мов, ніби і т. ін.*) *громом прибитий* (*приглушений*) «приголомшений, остовпілий (від якого-небудь враження, переляку і т. ін.)» (5, с. 689).

Провідні функції в забезпеченні життєдіяльності людського організму виконує кров. Ця важлива субстанція безпосередньо пов'язана із психо-емотивними змінами у свідомості особи [17, с. 93]. Саме такий взаємозв'язок зафіксовано в українській ФО *заморожувати кров [у жилах]* «викликати почуття жаху» (5, с. 313). Порушення природної рівноваги, відхилення від нормальної циркуляції кровообігу відображають різні ступені градації страхитливого стану, які передані синонімічною заміною дієслівного компонента, пор.: *і кров холоне* (*крижаніє, застигає*) *у жилах* «комусь дуже страшно, моторошно, тривожно» (5, с. 400).

Роль біологічного насоса, що забезпечує рух крові по колу в організмі, виконує серце. Це, за влучним висловленням В. Станкевич-Іванової, – «той орган, що найбільше «відповідає» за емоції, ним людина «відчуває», тож не

дивно, що страх позначається через метаморфозу із серцем» [55, с. 278]. Фразеологія української мови яскраво демонструє приклади стійких зворотів із соматичними компонентами *серце*, *груди* та *душа*, напр.: *холодна жаба сидить під серцем* «кого-небудь охоплює почуття страху, передчуття чогось поганого, неприємного» (5, с. 288); *занило під грудьми* «відчувати страх, розпач від чого-небудь несподіваного» (3, т. 1, с. 202). Серце може на якийсь проміжок часу втрачати здатність функціонувати (*завмирати серцем (душею)*) «дуже хвилюватися з переляку» (5, с. 300); *мліти душею (серцем)* «відчувати страх; боятися» (5, с. 498–499) або ж змінювати свій стан (*похолонуло (похололо) в душі (в грудях, у животі, у п'ятах, на серці)*) «комусь стало страшно, моторошно, болісно від раптового переляку тощо» (5, с. 684).

Стан страху часто передається через метонімічну модель «людина – душа». У наляканої особи душа, нематеріальна сутність, змінює свою постійну локацію, напр.: *душа вискочить* «про сильний переляк, раптові переживання» (3, т. 1, с. 182); *душа в п'ятках опинилася* «дуже злякатися» (3, т. 1, с. 182).

Образним інтенсифікатором внутрішньої форми фразеологізмів аналізованої мікропарадигми іноді постає компонент-зоонім, як-от *жаба* в попередньо названих зворотах. Образ тварини, що асоціюється з неприємними відчуттями й холодом, уносить додаткові негативно оцінні конотації у фразеологічну семантику. Особливо продуктивно вживаються мотиватори-інсектоніми *мурашки*, *комашки*, рух яких по тілу асоціюється зі страхітливою й навіть панічною реакцією, напр.: *як (мов, ніби) комашки забігали (полізли, поповзли) по спині* «хтось відчув страх, переляк» (5, с. 388); *наче комашня попід шкурою бігає* «відчувати великий жах, переляк» (1, с. 120); *мурашня полізла по плечах і почув мурашки за спиною* «відчути великий жах, переляк» (1, с. 55–57). Цікаво, що аналогічна образна ситуація – прообраз ФО у самому фразеологічному значенні, поясненому словниками, відрізняється ступенем інтенсивності вияву страху.

Моторошне відчуття, страхітливий і панічний стан, боязкість іноді експлікуються за допомогою вигуківих конструкцій, на зразок *ой* (*о*, рідко *і*) *леле* (*леле-леле*) (5, с. 420), *леленько моя* (5, с. 421), *ох* (*ой*) [*мені*] *лихо!* (5, с. 429), що вживаються для вираження різних емоцій, зокрема й страху. Наведені фразеологічні структури не номінують відчуття страху, а особливим способом сигналізують про нього.

Як бачимо, українським ФО притаманна «семантична дифузність» [63, с. 203], амбівалентність, тобто вони мають здатність одночасно виражати різні емоції. Це свідчить про те, що мікропарадигма «страх» із погляду семантичного наповнення неоднорідна й принагідно охоплює такі відтінки названої емоції, як жах, тривога, хвилювання, переляк, боязкість, моторошність, нервова напруга тощо. Аналіз фразеологічного матеріалу показав, що велика кількість стійких одиниць полісемічна й одночасно входить до кількох суміжних мікрополів, переважно з однаковою емоційною оцінкою. Однак натрапляємо й на дифузну або й протилежну оцінку фразеологічної семантики, напр.: *наче до місця прирости* «приголомшливо здивуватися» і «злякатися» (4, т. 2, с. 44); *прикипіти на місці* (*прикипати до місця*) «злякатися» і «розгубитися від чого-небудь несподіваного» (4, т. 2, с. 159); [*аж*] *мурашки бігають* (*пробігають, лізуть, повзуть, ідуть*) *по спині* (*по тілу, по шкурі, поза спиною, поза плечима*) «хтось тремтить, здригається від хвилювання, радості» і «комусь стає страшно, моторошно, неспокійно» (5, с. 512–513).

Таким чином, фразеологізми української мови, що позначають різні вияви емоційного стану страху, формують окрему експресивну ФСГ, у якій засобами метафоризації та метонімізації змодельовано фізичні й фізіологічні стани, що супроводжують відчуття страху. Продуктивними асоціантами при цьому постають соматизми й зоолексеми.

2.4. Фразеосемантична група «Гнів, лють»

ФСГ гніву також представлена великою кількістю одиниць. Фразеологічна репрезентація цієї емоції пов'язана з високим ступенем оцінності,

емоційності, образності та національно-культурного осмислення. В аксіологічному аспекті стійкі звороти на позначення стану гніву корелюють переважно з негативною оцінкою, межують з іншими пейоративними суміжними емоціями, позначені високим ступенем інтенсивності вияву ознаки, дії, стану. На нашу думку, саме механізм фразеологізації дає змогу так багато передавати різні форми виявлення емоційно-почуттєвої сфери людини щодо стану гніву.

Механізм фразеологізації базується на розумінні того, що гнів – це негативна емоція, яка викликає сильне обурення, злість, жорстокість. Тому метафоричне або метонімічне переосмислення базується на таких фразах-етимонах, які пов'язані з описом фізичних і фізіологічних станів, що супроводжують відчуття гніву, або ж описом подібних за результатом процесів [16, с. 200]. Як слушно зазначає О. Трофімова, у семантиці українських ФО відображаються такі відтінки гніву, як поганий настрій, роздратованість, злість, сердитість, лють, обурення [62, с. 114], скажімо: *важким (недобрим) духом дихати* «дуже сердитися, гніватися, злитися на кого-небудь» (5, с. 239); *кресати очима* «гнівно, сердито дивитися, поглядати» (5, с. 396); *впадати в пасію* «гніватися» (5, с. 146); *крізь зуби* «неприємно, з гнівом» (3, т. 1, с. 274).

Аналіз фактичного матеріалу, задіяного в магістерській роботі, свідчить, що емоція «гнів» не існує ізольовано від інших негативних емоцій і підтверджує думки тих дослідників, які вказують на її зв'язок із поняттями «образа», «досада», «страждання», «незадоволення», «ненависть», «лють», «презирство» тощо [62, с. 112].

Ми виділяємо такі асоціативні семантичні лінії: 1) гнів – незадоволення: *дивитися бісом* «виявляти велике незадоволення ким- або чим-небудь; сердитися на когось» (2, с. 196); 2) гнів – докір: *накрити мокрим рядом* «накинутися на когось із докорами» (4, т. 2, с. 23); 3) гнів – образа, звинувачення когось: *бере злість* «хто-небудь ображається, стає розгніваним, сердитим, обуреним» (3, т. 1, с. 61); 4) гнів – лють: *очі метаять іскри* «хтось дивиться сердито, гнівно, люто» (2, с. 477); *виливати жовч* «виявляти злобу»

(2, с. 75); 5) гнів – роздратування: *рвати й метати* «перебувати в стані роздратування, гніву» (4, т. 2, с. 180); *зганяти оскому* «виявляти гнів, роздратування, невдоволення» (5, с. 329); 6) гнів – обурення: *очі запалали* «чийсь погляд або вигляд виражає почуття гніву, обурення, рішучості тощо» (5, с. 599); 7) гнів – ненависть: *зуби скриплять (скрегочуть)* «хтось дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті» (5, с. 348); *запалося серце* «когось охопило сильне почуття ненависті» (2, с. 640).

Передавати різні прояви негативної емоційно-почуттєвої сфери людини, пов'язані зі станом гніву, здатні дієслова зі значенням активної фізичної дії, напр.: *метати, спопеляти, кипіти, блискати, скреготати, гострити, брати* тощо. Залучення цих компонентів до фразеотворення допомагає змодельовати ситуацію активного фізичного впливу на об'єкт, на пошкоджені частини організму людини чи вказати на силу впливу якихось органів, частин тіла. Продуктивність у метафоризації виявляють компоненти-соматизми *очі й серце*. Зокрема, ФО з компонентом *очі*, на думку О. Пилипів, окрім спектру зорового сприйняття та отримання інформації, позначають також об'єктивну оцінку дійсності, психоемоційний стан людини, її почуття [43, с. 143] й пов'язані з негативною оцінкою реалій. Найчастіше це передається через погляд у бік когось: *блмнути очима (оком)* «глянути на кого-небудь, виражаючи докір, злість, гнів» (5, с. 35); *кресати (кресонутти) очима* «гнівно, сердито дивитися, поглядати» (5, с. 396); *очі блиснули [гнівом]* «хтось глянув дуже сердито, суворо, із злістю» (5, с. 598); *очі запалали* «чийсь погляд або зовнішній вигляд виражає почуття гніву, обурення, рішучості» (5, с. 599); *спопеляти очима (зором)* «дуже презирливо, гнівно дивитися на когось» (5, с. 852); *сипати (сипонутти) іскрами (іскри) [з очей]* «поглядом виявляти гнів» (2, с. 647).

Відчуття ворожого й сердитого погляду нерідко асоціюється з тваринним «поїданням» чогось або когось (*їсти (поїдати, жерти) очима* «дивитися неприязно, сердито, вороже» (1, с. 34)) або навіть спалюванням чи

різанням об'єкта уваги (*колоти (пекти, опалити) очима (поглядом)* «дивитися неприязно, сердито, вороже» (1, с. 34)).

Як і в інших ФСГ, у мікропарадигмі «гнів» важко дуже точно описати переданий зворотом стан, тобто провести чітку демаркаційну лінію між семантикою фразеологічних синонімів неможливо. Уважаємо такий взаємозв'язок природним, адже плинність і близькість емоцій залежить від інтенсивності психоемоційного стану людини. Зокрема, як у градаційному синонімічному ряду ФО із соматизмом *серце: серце бере* (5, с. 794); *серце набігає* «хтось сердиться, гнівається» (5, с. 795); *скипіло (обкипіло) серце* «хтось сильно нервово збуджений, гнівається, сердиться на когось чи щось, обурюється» (2, с. 228); *серце мати* «гніватися, ображатися на когось» (4, т. 2, с. 198); *згнітити серце* «затамувати почуття гіркоти, невдоволення, гніву» (3, т. 1, с. 219); *серце зірвати* «зігнати свій гнів на когось або чомусь» (4, т. 2, с. 225), де відчуття гніву не ізольоване, а тісно пов'язане з такими психоемоційними станами, як «образа», «розлючення», «нервово збудження», «надмірне хвилювання», «запал», «злість», «ненависть».

Вербалізація емоції гніву передається й через яскраво виражену симптоматику людського організму, зокрема, через порушення циркуляції крові й почервоніння обличчя (*кров кипить (закипає, вирує) [у жилах (у скронях)]* «хтось перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення» (5, с. 399)), через зміну форми губів (*губи копили* «ображатися, гніватися» (3, т. 1, с. 153); *надувати (надимати) губи* «гніваючись, ображаючись, надавати обличчю незадоволеного вигляду» (2, с. 418)), через скрегіт або стиснення зубів (*скреготати (скреготіти, скригати, скрипіти) зубами* «виявляти гнів, роздратування, невдоволення» (5, с. 820); *зуби гострити (точити)* «гніватися, злоститися на когось, прагнути зробити комусь неприємність» (3, т. 1, с. 241)). Часто крайній вияв гнівного, запального стану супроводжується виділенням піни з ротової порожнини, що відтворено в етимоні ФО, напр.: *з піною в роті (біля рота, на губах)* «гаряче, з великим запалом, люттям» (2, с. 515); *аж піна з рота летить* «вкрай збуджено, в запалі» (3, т. 1, с. 153).

Іноді надмірний афективний стан гніву призводить до агресії, жорстоких дій і навіть заподіяння шкоди людському організму. З цього приводу В. Сліпецька зауважує: «В українській лінгвокультурі *гнів* має велику силу, може виявлятися надмірно сильно, що затьмарює людям розум і веде до гріха» [50, с. 159]. Саме таку ознаку репрезентує внутрішня форма ФО *перегризати горло (горлянку)* «жорстоко розправлятися з кимось у стані гніву, озлоблення» (2, с. 493).

Почуття гнівного стану, сильного збудження й запалу в українському психоментальному просторі експлікується за допомогою вигуківих конструкцій із соматичним компонентом, на зразок *тряця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінки (в печінку, в пуп, в бік)*, що висловлює недобре побажання як вияв невдоволення, гніву (5, с. 902). Підсилює експресивний ефект ФО компонент *тряця*, давня назва лихоманки, малярії як символічного образу лихої хвороби.

Дієвість психологічної реакції на роздратований стан людської душі веде до конфліктної комунікативної ситуації між мовцями. Результатом міжособистісних ворожих взаємин стають лайливі мовленнєві формули з метою нанесення сильної образи, глибокої психологічної травми. Скажімо, негативна конотація, закріплена за демонічним персонажем *біс*, актуалізована у звороті *бісова (проклята, собача) душа*, який використовують у стані роздратування, обурення, «для вираження крайнього незадоволення кимось» (2, с. 225).

Переживання негативної емоції гніву, як правило, супроводжується підвищенням процесів нервового збудження в психіці людини, послабленням розумового й вольового контролю власних дій, втратою здійснювати логічні мисленнєві й розумові дії. Такий фізіологічний стан людини помітно відображається через зоровий погляд, спрямований у бік когось. Як переконує фактичний матеріал нашого дослідження, почуття гніву можна спровокувати не лише вербальним, а й невербальним способом, зокрема через міміку, жести, пантоміміку. Ряд ФО демонструє показове для української картини світу ви-

раження сердитого, лютого, обуреного стану паралінгвальними образами, атрибутивно підсиленими міфологічними або ж зоонімічними компонентами, пор.: *чортом дихати* «гніватися; бути незадоволеним чиею-небудь дією» (4, т. 2, с. 58); *вовком дивитися* «сердитися, дивитися неприязно, вороже» (3, т. 1, с. 115); *важким (недобрим) духом дихати* «дуже сердитися, гніватися, злитися на когось, стримуючи до певного часу прямий вияв своїх почуттів» (2, с. 239). Уважаємо слушним спостереження М. Петришин [42, с. 164] про те, що фразеотвірні анімалістичні одиниці (а ми додамо, що й деякі міфони́ми) здатні викликати асоціації з агресивністю, жорстокістю, бездушністю.

Внутрішня форма багатьох українських фразеологізмів на позначення злісного, вкрай роздратованого психоемоційного стану містить компонент – назву комахи. Пов'язані з цими об'єктами асоціації стають джерелом фразеологізації. Так, символічні атрибути сердитості, набридливості [32, с. 150] приписують *мусі*, скажімо: *муха сіла на ніс* «бути в поганому, роздратованому настрої» (5, с. 514); *як (мов, ніби) муха вкусила* «хтось сердитий, злий, не в настрої» (5, с. 514); *як (мов, ніби) муха (мухи) в спасівку*; *як (мов, ніби) спасівська (спасівчана) муха* «злий, сердитий, уїдлиий» (5, с. 514). Аналогічний символічний код має компонент *оса*, пор.: *як (мов, наче) оса* «сердитий, роздратований» (2, с. 469).

Конотація злості, сердитості, агресивності актуалізується у ФО з анімалістичним компонентом *собака/пес*. У фольклорній традиції *собаці* приписують широкий діапазон характеристик: від покірності й вірності, до брехливості й злості. Для нашого дослідження важлива наявність у цього фразеоконпонента семантичної ознаки злості, що знайшло відображення у зворотах *підбитий псом* (5, с. 631) і *підшитий собаками* (5, с. 641) зі значенням «дуже злий».

Ворожі людські наміри, що супроводжуються напруженим психічним афектом, репрезентує фразеологізм *випускати (розпускати) пазурі (кігті)* «виявляти ворожість, нетерпимість щодо когось» (2, с. 81). Нам видається, що семантичний обсяг цієї ФО включає ще й конотацію фізичної реалізації

гнівного, розлюченого стану, чого не зафіксовано в словниках. Про негуманний настрій особи, стан якої можна описати цим зворотом, свідчать і компоненти із зоосфери *пазурі, кігті*.

Нижчим ступенем прояву гніву є **обурення й роздратування**, які перебувають за шкалою інтенсифікації на межі між досадою, незадоволенням і гнівом, люттю. Щоб передати ці почуття, українська фразеологія метафоризує синтаксичні конструкції, що семантикою компонентного складу нагадують про психоемоційні вияви обурення чи роздратування. Неприємний емоційний стан критичного несприйняття ситуації мотивується дієсловами на позначення болісного фізичного впливу на людський організм і соматичними компонентами, які виступають об'єктами цього впливу, напр.: *бити по нервах* «виводити з рівноваги, дратувати» (5, с. 25); *колотити душу* «викликати роздратування, обурення» (5, с. 387). Аналізована ономасіологічна модель нерідко фіксує зміну температури окремих частин тіла, як-от: *під гарячу руку* «у момент великого збудження, роздратування, тимчасового гніву» (2, с. 626); *душа кипить* «бути глибоко стурбованим, обуреним» (3, т. 1, с. 182). Відзначаємо доволі широкий діапазон вираження суміжних емоцій подібних ФО.

Роботу внутрішніх органів, рухову діяльність, психічні процеси, що протікають в організмі людини, як відомо, регулює нервова система. Окрім того, вона забезпечує тісний взаємозв'язок біологічної та соціальної сутності людини і навколишнього середовища. Це зумовлює фізичні й фізіологічні реакції під час зміни психоемоційних станів особи. Саме збій у роботі нервової системи став основою внутрішньої форми фразеологічного звороту *здають нерви* (3, т. 1, с. 221), яким позначають гостре негативне реагування на подразнення, стан роздратування.

В українській лінгвоментальності ФО з компонентом *нога* зазвичай уживаються на позначення переміщення, швидкості (*ступати, йти, рушити, тікати*). Однак цей соматизм мотивує й значення звороту *встати на ліву (не на ту) ногу* «бути роздратованим, у поганому настрої» (2, с. 133), адже під

час відчуття крайнього роздратування трапляються деякі порушення в руховій активності людини. До того ж, вважаємо, ця ФО етимологічно може бути пов'язана із забобонами про удачу/невдачу.

Стан роздратування, обурення нерідко ословлюється людиною за допомогою лайливих формул, прокльонів. У вербальні засоби вкладається негативна енергетика, характерна для такого емоційного стану, напр.: *щоб тебе понесло по нетрях та по болотах (поверх дерева на безголов'я)* (5, с. 672–673), що виражає обурення, незадоволення вчинками або діями когось; *іди [собі] на всі чотири вітри (на чотири боки)* (2, с. 275), що також вербалізує незадоволення, обурення, роздратування, навіть злість, пов'язані з небажанням бачити когось. Негативні конотації вносить компонент *болото*, адже не випадково фольклорна традиція пов'язує його з місцем перебування нечистої сили [32, с. 112]. Лексична одиниця *нетрі* означає важкопрохідну територію, тому констатує неясність і незрозумілість просторової орієнтації. Для атмосферної лексеми характерна будь-яка відсутність деталізації опису напрямку руху повітря, а отже, *вітер* указує на невизначеність.

На прикладі вигуківих конструкцій-прокльонів спостерігаємо вербалізацію **невдоволення** як одного з конотативних відтінків емоціосфери гніву. Фразеологічний корпус української мови фіксує, що у вираженні цього негативного стану активно беруть участь соматичні компоненти *око/очі, язик, горло, печінка, голова*, напр.: *[а] нехай (хай) очі луснуть* (5, с. 595); *щоб (аби) мої очі не бачили* (5, с. 601); *нехай (хай) повилазять очі* (2, с. 475); *матері у печінку* (5, с. 467); *диявол йому в печінки* (5, с. 241) тощо, які є словесною реакцією-невдоволенням (часто незлобливим) на когось або щось і вживаються для вираження обурення, досади, роздратування. Окремі ФО – негативні побажання – спеціалізуються на конкретних мовленнєвих ситуаціях, коли треба виразити незадоволення щодо чийхось слів, розмов, як-от: *хай (нехай) язик [у роті] руба (колом, кілком) стане* (5, с. 976); *бодай (хай, щоб) йому кістка в горло* (5, с. 377). Гадаємо, що ці ФО у формі проклять, лихих побажань далеко не завжди виражають безпосередньо це значення, а

тільки сигналізують про відчуття крайнього незадоволення. Механізм фразеологізації будується на тому, що назви частин тіла, органів у складі ФО натякають на небажання бачити когось чи щось (*око/очі*), указують на об'єкт пошкодження або припинення функціонування (*горло, язик, печінка*), виражають незадовільну оцінку через зайвий чи надмірний клопіт (*голова*). Інтенсифікатором емоційності ФО постає спонукальна модальність.

Ілюстративний матеріал показує, що емоцію невдоволення українці нерідко спостерігають за виразом обличчя людини, адже воно репрезентує, виражає, ілюструє ставлення, почуттєву реакцію людини [74, с. 56] в стосунках із соціумом. Таку групу ФО складають звороти на зразок *скривити (склеїти, зробити) кислу міну* «виразити незадоволення» (5, с. 820); *кисла міна* «незадоволений вигляд» (2, с. 601); *робити добру міну при поганій (недобрій) грі* «ховати незадоволення за зовнішнім спокоєм, веселістю» (2, с. 601). Імовірно, саме під впливом фразеологічно зв'язаного значення слово *міна* сформувало переважно негативну конотацію.

Образне моделювання невдоволеного відчуття виражається через недобрий погляд у бік когось, пор.: *сизим оком* «виявляючи незадоволення; недобррозичливо, сердито» (2, с. 466); *лихим (злим) оком* «сердито, неприязно, зі злістю» (2, с. 466); *косувати оком (очима)* «дивитися невдоволено, недобррозичливо» (1, с. 35).

Емоцію незадоволення описано через іншу частину обличчя – *ніс*, напр.: *крутити носом* «виражати незадоволення чимось» (5, с. 403). Проте більш важливий тут у плані фразеотворення дієслівний компонент, за яким у мові закріплені конотації «хитрувати», «ухилятися» тощо.

До моделювання фразеологічної мікрогрупи незадоволення залучені й назви природних явищ, стихій, які здатні за певних обставин нашкодити людині. Зокрема, у фразеологічному прокльоні *щоб дощ намочив* (4, т. 2, с. 263), який виражає досаду, незадоволення чимось, семантика базується на враженні від неприємних відчуттів, пов'язаних із намоканням. Сильний вияв душевної гіркоти, відчуття незадоволеного стану, роздратування, досади,

злості ототожнюється з вогнем (полум'ям), скажімо: *хай (нехай) воно [ясним вогнем (полум'ям)] горить* (5, с. 189). Дієслівна семантика руйнації, знищення підсилює негативну конотацію ФО.

Отже, українські ФО, що позначають різні вияви гніву, експлікують етнічні стереотипи й еталони, віддзеркалюють процес уявлення людиною своїх психоемоційних станів через інші елементи світу. При цьому мовна особистість усвідомлює й негативно оцінює емоцію гніву, як, власне, і суміжних станів злості, агресивності, роздратування, обурення, образи, докору, незадоволення тощо. Ця негативна оцінність знайшла відображення у внутрішній формі й компонентному складі зворотів ФСГ гніву.

2.5. Фразеосемантична група «Страждання»

Одиниці ФСГ страждання в базі фактичного матеріалу нашого магістерського дослідження вживаються на позначення інтенсивного, тривалого психічного стану людської душі, який характеризується фізичним і душевним болем, сердечними муками, моральним знесиленням, переживанням тощо.

Страждання можна схарактеризувати як довготривале фізіологічне «відхилення від нормального стану емоційної сфери» [25, с. 159], оскільки робота внутрішніх органів й окремих частин тіла особи зазнає деструктивних порушень своєї цілісності й аномального функціонування, що призводить до погіршення стану всього організму. Фразеологічне моделювання зворотів цієї ФСГ відбувається з опертям на зображення вигляду людини, ситуацій чи їх фрагментів, що характеризують емоцію страждання.

Так, нерідко фрустральний процес страждання супроводжується плачем, виділенням сліз, що покладено в основу фразеологічної метонімічної моделі: *обливати свою душу слізьми* «багато плакати, страждати» (5, с. 569); *виточити слези з очей* «своїми вчинками, поведінкою змусити когось страждати, довести до плачу» (2, с. 89).

Як видно з попередніх прикладів, аналізована ФСГ включає стійкі звороти, що вживаються як на позначення стану страждання людини, так і для номінації активної дії, спрямованої на доведення когось до такого стану. Уважаємо, що тут простежуються парадигматичні відношення конверсії, як-от: *спопеліти серцем* «дуже змучитися; стати душевно спустошеним через важкі страждання, випробування» (2, с. 683) і *роздирати серце (душу) [на шматки (по шматках)]* «завдавати кому-небудь душевного болю, переживань» (5, с. 748). Подібних прикладів багато в усіх ФСГ, що називають різні емоції людини.

Ми вже згадували про те, що в українській фразеології на позначення негативних емоційних станів людини найбільш продуктивні фразеотвірні компоненти *серце* та *душа*, які в більшості лінгвокультур дослідники слушно називають «символом емоційних переживань» [64, с. 325]. Варіювання різних модальних супровідників цих соматизмів дає змогу відобразити широкий спектр почуттєвих обертонів і психоемоційного стану страждання.

Страждання може супроводжуватися різним за характером та інтенсивністю болем, і це стає ознакою-мотиватором фразеологічного значення, скажімо: *серце (душа) ниє (мліє, омліває, стискається, німіє)*; *душа заніла (обімліла, заніміла)* «хтось дуже переживає, страждає» (5, с. 794–795); *терпне серце* «хтось відчуває тривогу, душевний біль» (5, с. 798); *душа (серце) скніє* «хтось переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги» (2, с. 228); *душа болить (щемить, ятриться)* «хтось дуже переживає, страждає з якогось приводу» (2, с. 225); *перетліти душею (серцем)* «тяжко пережити щось, перестраждати через тривогу, страх, тугу» (2, с. 499). Діапазон інтенсивності вияву цього афективного стану в наведеному синонімічному ряду стійких зворотів різний. Однак усі вони яскраво підтверджують думку І. Кость про те, що «страждання для українців є дуже сильним переживанням за мірою впливу на людину і наслідками» [25, с. 158].

Відчуття морального болю, спустошення, душевних мук у психоментальному просторі українського етносу сприймається як руйнація цілісності

життєво важливих органів за допомогою сторонніх предметів, напр., як *(мов, ніби) ніж [гострий] у серце (у горло)* «щось дуже вражає, спричиняє душевний біль, страждання» (5, с. 551); *різати (різнути) по живому [тілі]* «завдавати душевного болю, сильно вражати, ображати» (5, с. 738); як *(мов, ніби) камінь ліг на душу (серце)* «комусь дуже важко; хтось перебуває в гнітючому настрої, страждає, переживає» (2, с. 287); як *(мов, наче) ножем по серцю полоснути* «глибоко вразити кого-небудь, завдати душевного болю, страждання» (2, с. 539).

Стан тривалого страждання, душевних мук може ототожнюватися з іншим виявом фізичного болю, скажімо, коли частини тіла або органи розриваються на шматки, як-от: *душа (серце) розривається (рветься) надвоє (навпіл)* «хтось дуже страждає від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось» (5, с. 280); *серце рветься (розривається) на шматки* «хтось дуже переживає, страждає» (5, с. 797).

Ще одним показником фізичних змін, що супроводжують названий психоемоційний стан, є порушення нормального протікання крові в організмі, зокрема, виділення її на зовнішній бік органу (*облити [своє] серце кров'ю* «багато витерпіти горя; натерпітися, настраждатися» (5, с. 571)) або аномальне функціонування її всередині органу (*точити кров з серця* «завдавати комусь душевного болю, страждань» (5, с. 872)). В окремих випадках фіксуємо граматичну зміну звороту, при цьому соматичний компонент самостійно постає активним учасником дії-стану, як суб'єкт, напр.: *серце кров'ю обливається (зливається)* «хтось дуже переживає, страждає» (5, с. 795); *кривавиться серце (душа)* «хтось мучиться, страждає» (2, с. 640).

Отож доходимо висновку, що ФСГ страждання в українській фразеосистемі менш продуктивна порівняно з попередніми групами, але семантично дифузна, адже її одиниці вказують на різний ступінь вияву переживань, морального знесилення, фізичного або душевного болю, передають страждання з погляду самовідчуття й доведення до такого стану іншої особи.

Фразеологізація пов'язана переважно з переосмисленням соматичних компонентів.

2.6. Фразеосемантична група «Відчай, розпач, зневіра»

Систематизований фразеологічний матеріал дав можливість виділити в окрему ФСГ одиниці на позначення подібних за станом перебігу негативних емоцій відчаю, розпачу, зневіри. За слушним зауваженням Г. Демиденко, відчай як психоемоційний стан характеризується безперспективністю (дійсною чи уявною), зневірою людини у свої можливості, втратою позитивних надій щодо сучасного й майбутнього [14, с. 54]. Змоделювати ці характеристики на фразеологічному рівні допомагають механізми метафоризації, метонімізації та порівняння.

Найбільш асоціативно важливими компонентами під час фразеологізації вважаємо соматизми. Найвищий ступінь продуктивності має компонент *голова*. На думку дослідників, його основна конотативна семантика пов'язана з інтелектуальним потенціалом або його відсутністю, здатністю тверезо мислити або з когнітивними вадами [38, с. 412; 70, с. 10]. Тому часто в безнадійних ситуаціях людина хапається за голову, втрачаючи здоровий глузд, і цей образ мотивує фразеологічне значення, пор.: *братися (хапатися) за голову* «бути у відчаї, розпачі» (5, с. 58); *хапати голову в руки* «піддаватися сильному душевному болю, безнадійності, безвихідності» (5, с. 920); *аж за голову взятися* «бути в стані туги, відчаю, розпачу» (2, с. 61); *ухопитися [руками] за голову* «дуже розхвилюватися через безвихідність становища, безнадійність» (2, с. 738). Синонімічна заміна дієслівних компонентів семантики різкої, миттєвої рухової активності й підсилювальний сполучник *аж* моделюють фізичний стан людини, що супроводжує психоемоційні відчуття.

Аналізований фактичний матеріал фіксує значну кількість ФО, у яких вербалізація емотивного стану крайнього відчаю, зневіри асоціюється із самогубством, позбавленням себе життя, що є нібито єдиним виходом зі скрутної ситуації. Така модель демонстрації безперспективності, скрутного

становища, зневіри через виникнення асоціацій втечі від самого себе, зникнення, тимчасового перебування за межами соціуму, на жаль, показова для української ментальності, що засвідчує фразеологічний фонд. Номінативи на позначення природних стихій та об'єктів, через які зневірена особа хоче позбавитися проблеми, допомагають образно відтворити її психічний стан і вносять додаткові смислові відтінки у внутрішню семантику сталих висловів. Наприклад, ФО *хоч з мосту та в воду* (5, с. 398), *хоч [живим (живцем, живому)] у землю (у могилу) лізь* (5, с. 440), *хоч в ополонку* (2, с. 468); *хоч петлю на шию* (2, с. 501); *хоч кулю в лоб* (2, с. 319) уживаються для вираження крайнього відчаю, дуже скрутного чи зовсім безвихідного становища, у яке потрапила людина. Частка *хоч* слугує не просто образним підсилювачем, а показником того, що особа не бачить іншого логічного виходу зі скрути.

Важливу роль у формуванні цілісного фразеологічного значення одиниць аналізованої ФСГ відіграють компоненти-зооніми. Спостереження за поведками, способом життя тварин дали можливість людині зіставляти власні стани і стани звірів, а потім асоціювати поведки останніх зі своїми діями, відчуттями, рішеннями. Саме такі паралелі стали підґрунтям для фразеологічної вербалізації емоцій відчаю, розпачу. Наприклад, уявлення про те, що вовк вие, коли потрапляє в скрутне становище, стало джерелом метафоризації у ФО *хоч вовком вий* (2, с. 71), яка вживається для вираження великого відчаю, досади, скрутного, безвихідного становища й неможливості щось змінити в цій ситуації. Фіксуємо граматичні способові й лексичні варіанти цього стійкого звороту, але всі вони вказують на безнадійну перспективу щодо кращого становища, як-от: *завити вовком* «впасти у відчай» (2, с. 240); *вити вовком (звіром)* «бути у стані великого розпачу» (2, с. 88).

Подібну логічну співвіднесеність між світами тварини й людини втілює ФО *обснувувати (обплітати, оплітати) як (мов, ніби) павук* (2, с. 457), що має значення «поступово підкоряти когось, ставлячи в скрутне чи безвихідне становище». Варіативні модифікації дієслівних лексем указують на різно-

рідні способи потрапляння в безнадійне становище, а вміщена порівняльна модель із зоонімічним компонентом проводить асоціативні паралелі з особливостями життєдіяльності членистоногої тварини.

За метафоричною моделлю «хтось потрапляє в незвичне, загрозливе для життя становище» побудована ФО з іншою назвою тварини: *сісти (лишитися) як (наче) рак на міліні (на мілкому)* «потрапити в безвихідь» (1, с. 103).

Символічне значення, на думку О. Левченко, має пара компонентів *муха – мед* [32, с. 151]. Оскільки в'язка речовина унеможлиблює рухову активність комахи, робить її незграбною і повільною, що призводить до неминучої загибелі, то виникає аналогія зі скрутною ситуацією в житті людини, пор.: *влипнути як муха в мед* «потрапити в скрутне становище» (1, с. 103).

Семантичне переосмислення етимонів, що репрезентують відчуття скрутного становища й небезпеки, втілене в стійких зворотах із порівняльними сполучниками, зокрема: *як (мов, ніби) миша в пастці* «у безвихідному становищі, розгублено, панічно» (2, с. 390); *як (мов, ніби) руда миша [зимою]* «у скрутному становищі, без ніяких запасів, речей» (2, с. 390). Символічне навантаження анімалістичного складника свідчить про те, що з *мишею* українці асоціюють боязку, нещасну людину.

Національне маркування фразеологічної номінації стану скрути простежуємо у вислові *[і] кури загребуть (заклюють)* «хтось може пропасти, опинитися в скрутному становищі» (2, с. 320), де компонент-орнітонім виконує роль автономного суб'єкта дії й відображає ймовірну безвихідь і втрату своїх можливостей.

Зазвичай стан відчаю, розпачу, безвихідного становища супроводжується втратою контролю за своєю поведінкою, знижує больовий поріг, у такому стані людина здатна неусвідомлено компенсувати душевний біль, неспокій нанесенням собі тілесних пошкоджень, неконтрольовано притлумлювати душевні муки фізичними діями з больовим відчуттям. Стрижневі дієслівні компоненти спрямовані на завдання тривалого, сильного фізичного болю. Так, фіксуємо звороти, у яких крайній відчай проявляється через висмику-

вання власного волосяного покриву (*[аж] рвати (дєрти, скубти) на собі [на голові] волосся (патли, чуба)* «впадати у великий відчай, розпач, дуже переживати, побиватися» (5, с. 732)); через неконтрольовані механічні дії, спрямовані на якийсь фізичний об'єкт (*битися об поли руками* «перебувати в стані розпачу» (5, с. 27); *битися головою об стіни (об мур)* «перебувати в стані розпачу, сильного збудження, дуже переживати, побиватися з якогось приводу» (5, с. 27)).

Зафіксовано багато прикладів українських фразеологізмів на позначення гнітючих станів відчаю, зневіри із соматизмами й дієсловами рухової активності вниз, що корелює з психічним станом людини – падінням духу, напр.: *опустити (спустити) руки* «впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього» (5, с. 589); *вішати голову* «бути у відчаї, зневірі, втрачати надію» (2, с. 114); *вішати (хнюпити, опускаєти) носа (ніс)* «бути у відчаї, втрачати надію» (2, с. 114); *опустити вуха* «впасти у відчай, засмутитися, зневіритися» (2, с. 468). Зауважимо, що ФО цієї структурно-семантичної моделі полісемічні, адже вживаються й на позначення стану суму, зажури.

Ідеографічну спорідненість із ФСГ страху, переляку та байдужості простежуємо у зворотах, де соматичний компонент виступає в ролі активного незалежного діяча, а дієслівний складник так само конотує рух униз, пор.: *душа так і покотилася* «хтось раптом відчув страх, переляк, відчай» (5, с. 280); *руки опускаються* «хтось втрачає надію, стає бездіяльним» (5, с. 770). Смісловий діапазон останньої ФО зосереджений не лише на безнадії, безініціативності, а й вербалізує втрату інтересу до виконання будь-якої дії чи навіть життя.

Отже, проаналізована ФСГ відчаю, розпачу, зневіри широко представлена в українському фразеологічному фонді й корелює з негативним психо-емоційним станом втрати людиною оптимізму, здатності тверезо ухвалювати рішення. Відповідно, фразеологічне моделювання цих станів відбувається

гротескно, через асоціації із заподіянням тілесних ушкоджень, самогубством, зі стагнацією та рухом униз, із безвихідними ситуаціями в тваринному світі.

2.7. Фразеосемантична група на позначення інших негативних психоемоційних станів

Окрім уже розглянутих у другому розділі ФСГ на позначення негативних емоційних станів особи, коротко зупинимося на інших групах, які представлені меншою кількістю одиниць, але важливі з погляду ономасіології, оскільки називають та оцінюють ті психоемоційні стани, які часто проявляються в житті людей. Це ФСГ досади, гіркоти, прикрості, презирства, зневаги, пихатості, заздрощів, сорому, осуду.

Переживання **досади, гіркоти, прикрості** на українському психоментальному ґрунті демонструють фразеологізми *гірко на серці (на душі)* «комусь дуже прикро, досадно» (5, с. 172); *[і] куди очі дивилися* «для вираження досади, незадоволення ситуацією» (2, с. 475). Зафіксовані ФО ілюструють психоемоційну реакцію на несприятливі зовнішні обставини. Відчуття цього стану може супроводжуватися гальмуванням моторики, зміною положення окремих частин тіла, нервовим перенапруженням, гнітючим настроєм, іноді – плачем.

Звертають на себе увагу такі ФО, як: *кусати губи* «виявляти почуття досади» (2, с. 321); *кусати лікті* «виявляти велику досаду, жалкувати, шкодувати щодо чогось» (2, с. 321). Смісловий діапазон стійких виразів не лише демонструє відчуття душевної гіркоти, досади, а й розширює спектр інших емоційних виявів: заздрощів, шкодування, жалю.

Компонент фразеологічних сполучень *досада* здатен самостійно мотивувати фразеологічні значення, але для завершення структурної організації пов'язується з дієслівним компонентом, який модифікує образ внутрішньої форми звороту, надаючи відтінків значенню, напр.: *досада бере (розбирає), досада наводить, досада пече, досада смокче серце, досада хапає за серце* (5,

с. 264–265), що об'єднуються загальним значенням, пов'язаним із почуттям душевної гіркоти, осуду, невдоволення, образи, спустошення.

ФО з жартівливою конотацією *чухати потилицю* (*голову, чуба, чуприну*) розгортає семантику «шкодувати, відчувати незадоволення, гіркоту від того, що зроблено щось не так, як треба» (2, с. 773–774), метонімічно відтворюючи психічний стан через фізичний стан особи у момент досади.

ФСГ **зневаги, презирства** обіймає стійкі звороти, семантично пов'язані значенням відсутності поваги до когось, турботи, піклування про них, байдужості чи ж навмисного приниження чиєїсь гідності. На думку Г. Демиденко, це «комплексне утворення візуально оформлене так: висловлюючи своє презирство, особа виправляє поставу, трохи відкидає голову назад і споглядає неприємний для неї об'єкт ніби зверху» [14, с. 58]. Показовим щодо наведеного коментарю та внутрішньої форми є стійкий зворот *міряти поглядом (очима)* «дивитися презирливо, з ненавистю» (1, с. 34). Зовнішнє, фізичне вираження емоції зневаги, презирства супроводжується специфічною мімікою, невербальними діями.

Активним фразеотвірним компонентом у зворотах на позначення стану зневаги є дієслівна лексема *плювати*, що в переносному значенні виявляє відразу до кого-небудь, байдужість, неврахування чиїхось інтересів. Об'єктом спрямування негідної дії стають такі частини тіла, як обличчя (*плювати (наплювати) в обличчя (в лице, в пику)* (5, с. 649)); очі (*плювати (наплювати) в вічі (в очі, межі очі)* «виражати зневагу, презирство до когось» (2, с. 521)); душа (*плювати (наплювати) в душу* «кого-небудь ображати, торкаючись найдорожчого, заповітного» (2, с. 521)). Як бачимо, смислове наповнення стосується не лише вербалізації емоції зневаги, а й образи, кривдження когось, завдання моральних страждань.

Зневажливе ставлення вербалізоване у ФО, побудованих за принципом односкладних називних речень, на зразок: *губи в молоці* «виражає зневажливе ставлення до когось із молодих людей» (3, т. 1, с. 153); *плювок у душу* «образа, зневага, що зачіпає найдорожче» (2, с. 521).

Етнокультурний потенціал убачаємо в стійких зворотах типу *вернути кирпу* «ставитися з презирством, зневажливо до кого-, чого-небудь» (3, т. 1, с. 84), *повернутися спиною (плечима)* «виявити байдужість, зневагу до кого-, чого-небудь, знехтувати ким-, чим-небудь» (2, с. 524), що засвідчують не лише зверхність, зарозумілість мовця, а й глузливе ставлення до когось.

Негативних відтінків набувають такі ФО, як: *кривити рот (зуби, уста)* «ставитися до когось, чогось зневажливо, зверхньо» (2, с. 313); *цвіркати через губу* «презирливо ставитися до чогось; нехтувати чимось» (2, с. 756). Вираження зневажливого й гордовитого ставлення в міжособистісній взаємодії мовців реалізують анатомічні складники *рот (уста)*, *губа/зуби*. Фразеологічну репрезентацію такого характеру знаходимо в сталих сполуках, напр.: *[і] через губу не плюне* «хто-небудь дуже гордовитий, пишний, зарозумілий» (2, с. 521); *губу (зуби) копилити (закопильовати)* «чванитися» (1, с. 49–50).

Фразеологічне відображення **гордовитої поведінки, пихатості** спостерігаємо в структурно-семантичних моделях із дієслівними одиницями із семантикою руху вгору, пор.: *високо нестися* «зазнаватися, поводитися зарозуміло» (2, с. 433); *піндючити ніс (морду)* «поводитися чванливо, бундючно» (2, с. 502); *піднімати (підіймати, підносити) [догори] носа (ніс)* «гордовито, самовпевнено триматися, ставитися до інших зневажливо» (2, с. 511); *задирати голову (пику) [вгору (в небо)]* «поводитися гордовито, занадто самовпевнено» (1, с. 49–50). Стилійстично зневажливого забарвлення ФО надають розмовно-просторічні компоненти *морда, пика, піндючити*.

Нові можливості для фразеологічного моделювання негативно оцінного почуття пихатості надають метафоризовані конструкції з компонентом-орнітонімом, напр.: *ходити півнем* «триматися зверхньо, гордовито, зухвало» (2, с. 750); *ходити навичем (гоголем)* «триматися поважно, зарозуміло, зверхньо» (2, с. 749–750). Негативні конотації актуалізуються тільки у випадку номінації відповідних емоційних проявів.

Етнокультурні особливості засвідчує й такий стійкий зворот: *мухи в носі грають*, що характеризує людину як гордовиту, пихату, задерикувату (2,

с. 413). Цілісний смисловий образ жартівливої ФО, сформований компонентом-інсектонімом, слабо мотивує фразеологічне значення, але яскраво підкреслює негативну поведінку мовця.

Протилежними характеристиками позначений неприємний емотивний стан **сорому**. Він «виникає в результаті усвідомлення людиною невідповідності своїх дій і вчинків тим нормам, яких вона повинна дотримуватися в своєму житті» [14, с. 56]. Для позначення заявленої емоції українці послуговуються стійкими зворотами, внутрішню форму яких складають переважно компонент – орган зору та дієслова із семантикою руху вниз або ж ховання від когось-чого, пор.: *опустити (спустити) очі (зір) [в землю]* «відчуваючи незручність, сором, збентеження, перевести погляд униз, нахилити голову» (5, с. 588); *ховати очі (погляд)* «відвертатися, не дивитися на кого-небудь від сорому, ніяковості, незадоволення» (2, с. 747–748). Іноді мотиватором фразеологічного значення постає ситуація опускання, приховування не очей, а іншої частини обличчя – *носа*, напр.: *ніс під себе* «засоромитися» (2, с. 437).

Українську національну специфіку вбачаємо у вислові *очей у сірка (Рябка, вовка) позичати* «втратити почуття сорому, власної гідності» (2, с. 531). Пряме значення дієслова *позичати* не пов'язане з діяльністю очей та ідентифікує насамперед те, що дається або береться в борг, переймається в когось. Роль образного підсилювача відіграє компонент-зоонім, що вносить додаткові конотативні відтінки, пов'язані із безсоромністю пса.

На окрему увагу заслуговують ФО з образною синонімічною заміною дієслівних компонентів із загальним значенням «червоніти від сорому», напр.: *сором заливає обличчя (лице)* «дуже червоніти від сорому» (5, с. 844); *сором їсть очі* «хтось страждає від докорів совісті, комусь соромно» (5, с. 844); *сором криє очі* «комусь дуже соромно» (5, с. 844). Указівка на спосіб поширення сорому, його вплив на частини організму формує образність ФО.

Серед структурно-семантичних моделей ФО на позначення емоційного стану сорому, зниклої є такі, що фіксують зміну температурного ре-

жиму окремих частин тіла. Такий фізіологічний вияв описаний у внутрішній формі ФО *пекти руку (руки)* «викликати почуття сорому, докори сумління» (5, с. 611); *пашить вогнем [з лиця]* «червоніти від сорому» (1, с. 137).

Емоційний стан сорому в українській фразеології моделює ще одна ситуація – бажання миттєво зникнути з місця, де доводиться переживати цю емоцію. Звідси асоціації з потраплянням в інше середовище, скажімо, під землю. Структурну модель заповнює компонент *земля* як локатив порятунку, напр.: *мало крізь землю не провалився* (5, с. 571) – кажуть про того, хто відчув збентеження, незручність, великий сором у зв'язку з неприємною ситуацією. Фразова кількісна частка *мало не* вказує на часткову невідповідність емоційного стану життєвим реаліям. На противагу цьому знаходимо звороти, що номінують активний процес зниклового, пригніченого від сорому стану, як-от: *провалитися крізь землю* «щодо почуття великого сорому, зникло-вілості» (4, т. 2, с. 164); *готовий (ладний, здатний, хотів) в (крізь) землю провалитися (пропасти) [із сорому (стида, стиду)]* «страждати від докорів сорому» (1, с. 53).

Мовними маркерами вияву різних ступенів інтенсивності сором'язливого стану постають дієслівні компоненти, що позначають різку зміну температурного режиму, пов'язану з фізіологічними ознаками, які супроводжують емоцію сорому, як-от: *наливатися жаром (фарбою)* (2, с. 422) або *горіти (згорати, згоряти, паленіти) від (з) сорому* (1, с. 117), коли людина червоніє від сорому.

Фізіологічна ознака почервоніння як прилив крові до обличчя внаслідок психоемоційної реакції у мовомисленні українців асоціюється з кольором вареного рака. Тому внутрішня форма дієслівної й прикметникової ФО метафорично натякає на зовнішній вигляд і, відповідно, внутрішній стан людини, котра дуже соромиться: *пекти раків (раки, рака)* «червоніти (переважно від сорому)» (2, с. 488); *як (мов, наче) [печений (варений)] рак* «дуже червоний, також переважно від сорому» (2, с. 593).

До негативних морально-етичних рис належить **зздрість**. Відповідне психоемоційне почуття прямо пов'язане із суміжними негативними емоційними станами, зокрема досадою, роздратуванням, що викликані якоюсь перевагою іншої особи. ФО на позначення цього стану ми виявили небагато, але їхня внутрішня форма влучно відтворює образ людини, котра заздрить, напр.: *очі завидючі* «хтось дуже жадібний, заздрісний» (5, с. 598). Жадібність ще можна схарактеризувати як ненаситність, а звідси – ще одна ФО: *неситим оком* «заздрісно, жадібно, невдоволено» (5, с. 587). В обох зворотах заздрісний стан моделюється через соматичний компонент *око*, адже відомо, що мова очей здатна віддзеркалювати внутрішній емоційний світ людини, її оцінне ставлення, почуттєву сферу, поведінку мовця в міжособистісній сфері.

Кількісно незначну групу становить і ФСГ **осуду**. В обстежених словниках ми виявили незначну кількість ФО з таким значенням, яке передає вияв негативного чи несхвального ставлення однієї особи до іншої. Така негативно оцінна емоційна реакція змодельована за допомогою мімічних і жестових фізичних проявів, при цьому актуалізовані соматичні компоненти. Українці послуговуються виразами на позначення зорових і дотикових сигналів із семантикою осудження когось, як-от: *кидати недобрим оком* «поглядом виражати осуд когось за певні вчинки, дії чи поведінку» (2, с. 292); *тикати (штрикати, показувати, вказувати) пальцем (пальцями)* «негативно висловлюватися про когось, відкрито осуджувати когось» (5, с. 882). Відмінність між наведеними ФО полягає в способі вираження емоції осуду – невербальному (паралінгвальному) й вербальному (мовному).

Таким чином, розглянуті в семасіологічному та ономасіологічному планах ФСГ досади, гіркоти, прикрості, презирства, зневаги, пихатості, заздрощів, сорому, осуду дають уявлення про те, що українська фразеологія, як і будь-яка інша, чутлива до потреби народу в достатній кількості експресивних одиниць номінації різних негативних проявів людської психіки. Фактичний матеріал показав, що ФО тісно взаємопов'язані в змістовому плані, про що свідчить їх полісемія та складність у проведенні

чіткої межі між ФСГ. Фразеологічне моделювання в цих групах здійснюється переважно за участю соматичних компонентів, але активність виявляють і зооніми та назви природних явищ і стихій.

Висновки до розділу. У цілому ж аналіз ФСГ суму, журби, тривоги, хвилювання, неспокою, страждання, страху, гніву, роздратування, гіркоти, досади, відчаю, розпачу, зневіри, презирства, зневаги, пихатості, сорому, заздрощів, осуду показав, що всі ці групи репрезентують ФСП негативних емоцій людини. Одні з цих ФСГ (суму, тривоги, страху, гніву, відчаю) представлені багатше, інші (досади, гіркоти, прикрості, презирства, зневаги, пихатості, заздрощів, сорому, осуду) – бідніше. Припускаємо, що це пов'язано з частотністю й активністю вияву окремих негативних психоемоційних станів у людському середовищі. Ми дослідили, що більшість ФО багатозначна й часто виникає проблема з ідентифікацією фразеологічного матеріалу та конкретних емоцій. З іншого боку, емоції тісно переплетені між собою, дифузні, перетікають одна в одну, мають схожі вияви, тому багато ФО здатні позначати не один, а кілька емоційних станів. Важливим результатом нашого спостереження є те, що всі розглянуті стійкі звороти емоційні й експресивні. Їхня образність ґрунтується на внутрішній формі, тобто асоціаціях, пов'язаних із ситуацією, названою у формально синтаксичній конструкції. Фразеологізація почуттєвої сфери людини відбувається переважно через соматичні компоненти, що свідчить про нерозривний зв'язок тілесного й духовного. Для моделювання емоційних станів залучені також асоціації, побудовані на багатовікових спостереженнях людини за світом тварин, рослин, явищ природи тощо. ФО на позначення негативних емоцій відбивають національно-культурні стереотипи мислення українців.

РОЗДІЛ 3

ОБРАЗНО-СЕМАНТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ

3.1. Метафорична модель творення фразеологізмів

Досліджуючи образно-семантичні фактори фразеологізації, лінгвісти відводять домінують роль процесам метафоризації та метонімізації [65, с. 163].

Когнітивна лінгвістика широко інтерпретує метафоричність як семантично трансформований, переосмислений спосіб відображення фрагментів дійсності в людському мисленні. У вузькому ж розумінні метафора становить собою семантичний процес, що полягає в перенесенні форми мовної одиниці з одного об'єкта на інший на підставі зовнішньої або внутрішньої схожості, подібності між цими об'єктами у свідомості мовця [67, с. 334]. Саме метафоричне перенесення робить можливим побачити якийсь предмет, явище, ознаку, дію, стан крізь призму іншого, подібного в чомусь предмета, ситуації.

Оскільки метафоризація надає можливість уживати знаки однієї концептосфери в площині іншої, то цей принцип вторинної номінації продуктивно використовується у фразеології, зокрема в моделюванні одиниць ФСП «Негативні емоції». Світ емоційних відчуттів людини можна умовно, образно передати через світ її фізичних і фізіологічних станів, через фрагменти тваринної і рослинної концептосфер, через явища природи тощо.

Під час фразеологізації відбувається переосмислення й переоцінка значень структурних компонентів-лексем шляхом мисленневих асоціацій. На формування цілісного значення ФО впливають символічно закріплені співзначення, фонові асоціації компонентів, а також результат ментального осмислення ситуацій-прообразів [53, с. 94].

Розгляд механізму фразеологічної метафоризації відображає етапи пізнання людиною навколишньої дійсності й себе. Такі мисленнєві кроки чітко виокремлює М. Алефіренко: спочатку відбувається вибір найбільш яскравого, добре відомого всім аналогу, потім здійснюється перенесення частини знань про цей аналог на новий об'єкт номінації і, нарешті, унаслідок взаємодії двох ідей створюється новий смисл [3, с. 53].

Джерелом метафоричного переосмислення синтаксично вільного сполучення слів для позначення певного виду негативної емоції можуть бути різні види вражень і спостережень. В основу подібності зазвичай покладені асоціації із зоровими, слуховими, смаковими, нюховими, дотиковими, відчуттєвими характеристиками зіставляваних станів, ознак чи об'єктів.

Дослідники слушно зазначають, що метафоризації піддаються не самі емоції, а реалії, які мають відношення до емоцій. За О. Толстою, джерелом метафор є перцепції, психомоторні властивості, відчуттєвий тілесний досвід людини. Не можна довільно використовувати будь-які асоціації для образного розуміння емоцій, адже «вони вмотивовані нашою фізіологією» [58, с. 7]. Наприклад, гнів за ознакою інтенсивності й напруження, а отже, й внутрішнього тиску, асоціюється з розривом чогось: *луснути зі злості (з серця)* «дуже розсердитися» (2, с. 357). Метафора порівнює емоційний вияв людської психіки з аномальною фізичною реакцією, акцентуючи на загрозі здоров'ю особи – носія стану.

Під час метафоризації до фразеологізму переходять окремі семантичні складники первинного словосполучення, і ми, перенісши образ із фізичної сфери в психоемоційну, здогадуємося, про що йдеться, напр.:

– *чортом дихати* → поводитися, як чорт, тобто агресивно, по-злому → «гніватися; бути незадоволеним чимось дією» (4, т. 2, с. 58);

– *сам не свій* → незвичайний зовнішній вигляд або емоційний стан, не володіє собою → «у стані сильного збудження, душевного розладу, зникловоїсті» (4, т. 2, с. 193);

– *душа так і покотилася* → порушення душевної рівноваги через різке й інтенсивне спрямування її вниз → «хтось раптом відчув страх, переляк, відчай» (5, с. 134) тощо. Треба зауважити, що негативні емоції асоціюються переважно з рухом органів, частин тіла, його складників у різних напрямках: вертикально, горизонтально чи хаотично, що сприймається як відхилення від норми, тоді як спокій корелює з відсутністю руху, «нульовою» координатою» [58, с. 11]. При цьому поєднується перенесення за схожістю й суміжністю, тобто метафоричне осмислення емоції водночас фіксує природну суміжність фізіологічних та психологічних механізмів життєдіяльності, напр.: *аж волосся піднімається* «страшно» (2, с. 124), *руки опускаються* «хтось впадає в апатію, стає байдужим» (2, с. 624); *серце падає (обривається)* «хтось лякається, тривожиться» (2, с. 641); *впадати в пасію* «гніватися» (5, с. 146).

Актуалізований у структурному складі фразеологізму [*аж*] *мороз (морозець) пішов (побіг, перебіг, пробіг) поза шкірою (поза шкурою, по шкірі, поза спиною)* «відчутти великий жах, переляк» (1, с. 55–57) компонент *мороз* на базі асоціацій «тактильне відчуття температури» – «фізична реакція організму» – «психічна реакція особи» набуває здатності позначати відчуття страху й сильного переляку. Простежуємо підсилення цього асоціативного зв'язку варіюванням дієслівних компонентів.

У психоментальній картині світу українців тривога описана через фізіологічні прояви в організмі людини під час цього стану на основі тактильних асоціацій. Відомо, що тривога, хвилювання, неспокій супроводжуються зміною температури тіла в бік аномального нагрівання чи охолодження крові, скажімо:

– тривога, хвилювання – жар: *душа горить* «бути сильно схвилюваним» (3, т. 1, с. 182); *кипить (закипає, скипає, обкипає) душа (серце)* «хтось перебуває в стані сильного нервового збудження, хвилювання» (5, с. 281);

– тривога, хвилювання – холод: *кров холоде (крижаніє, застигає) у жилах* «комусь дуже моторошно, тривожно» (5, с. 400).

Опис негативного емоційного стану особи може здійснюватися шляхом метафоричного перенесення дотичних ознак із фізіологічної сфери, порушення роботи важливих органів і частин тіла, напр.:

– тривога, хвилювання – тимчасова зупинка роботи органів: *із завмиранням серця* «дуже схвильовано, збентежено» (5, с. 300);

– тривога, хвилювання – втрата адекватної рівноваги: *нерви здають* «хтось починає втрачати спокій, хвилюється, непокоїться» (5, с. 547);

– тривога, хвилювання – асоціація з больовим синдромом під впливом стороннього предмета: *стати [ножем] поперек (впоперек) горла* «дуже непокоїти, хвилювати когось, не давати спокою комусь» (5, с. 836).

Матеріал дослідження показує, що метафорична модель «зображення емоції через рух тіла» дуже тісно переплетена з метонімічною моделлю «зображення емоції через її вияв». У комплексі вони становлять універсальний ономасіологічний механізм для фразеологічного моделювання всіх емоцій.

Погоджуємося з думкою О. Левченко про те, що важливе значення для фразеологічної метафоризації має актуалізація слів-символів у структурі зворотів [33, с. 32]. Показовими в цьому плані є назви природних стихій та явищ (*земля, вода, вогонь, мороз, сніг, вітер, грім, хмара, туман*), символіка яких навіть поза фразеологічним контекстом часто пов'язана з різними негативними виявами.

Скажімо, в українській культурі архетипний образ вогню, за словами О. Левченко, має кілька переносних значень: душевне піднесення, натхнення; пристрасть, запал. Через подібну метафору характеризують того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу; блиск очей, що відображає внутрішній стан людини [32, с. 105]. Як бачимо, полісемічність заявленої одиниці пов'язана з позитивною семантикою, однак фразеологічна реалізація демонструє й неприємні конотації слова *вогонь* та семантично пов'язаних із ним іменників (*жар, пал, присок, окріп, вар, кип'яток*) та дієслів зі значенням процесу *горіти, палати, пламеніти* тощо, напр.: *вогнем горить біля серця* «хтось

дуже переймається чимось» (2, с. 166); *прикладати вогню до жару* «дошкуляти комусь, посилювати переживання» (2, с. 562).

Фразеологічні метафоричні моделі зазвичай відтворюють образ ситуації чи стану в гротескній, гіперболічній формі. Зокрема, силу, інтенсивність гнівного стану передають базові конструкції *аж вогню дає* «хтось дуже гнівається» (5, с. 219); *вогнем (полум'ям, пеклом, чортом, бісом, гаспидом) дихати* «дуже сердитися, гніватися, ненавидіти когось» (5, с. 239); *[аж] сипати вогнем* «дуже сердито, гнівно розмовляти» (5, с. 806); *аж вогню креше* «дуже сердиться» (2, с. 312). В усіх ФО реалізується конотація небезпечної, руйнівної сили вогню, що підсилює оцінку гнівного стану особи, а роль інтенсифікатора виконує частка *аж*.

Ціла низка ФО на позначення емоцій страждання, хвилювання, збудження має у внутрішній формі компонент, пов'язаний із дією вогню, що моделює аномальний стан психіки, як-от *палитися вогнем* «дуже непокоїтися, страждати» (5, с. 604); *горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа)* «хтось дуже збуджений, хвилюється» (5, с. 792–793). Психічна зміна перебуває в безпосередній співвіднесеності зі зміною фізіологічного стану, зумовленого біполярністю температур, їх чергуванням, напр.: *кидає то в жар то в холод* (2, с. 291), *то в жар (в огонь) кидає (укине) то морозом пройме (обсипле)* (1, с. 133) зі значенням «хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збудження».

Інша лексема – *мороз* – у свідомості більшості носіїв української мови асоціативно пов'язана з неприємними відчуттями, тому в складі ФО завжди реалізує цю конотацію і в структурно-семантичній єдності з іншими компонентами ФО здатна моделювати негативні психоемоційні стани, наприклад, тривожне, неприємне відчуття, хвилювання, страх: *[аж] мороз дере (подирає, пробирає і т. ін.) по шкурі (по спині, за плечі, поза спиною, поза шкурою)* (5, с. 506–507). Подібний ефект має й аналогія результату від впливу холодом на організм у фізичній та емотивній сферах в іншому прикладі:

снігом сипле за шкуру «у когось з'являється неприємне відчуття холоду від страху, тривоги» (5, с. 806).

Компоненти *грім* і *блискавка* у ФСП «Негативні емоції» традиційно відображають різні прояви гнівного стану: від легкого незадоволення до крайньої лютої ненависті. І не дивно: ці стихії віддавна вважалися вираженням Божого гніву [75, с. 452] й «символом кари за гріхи» [32, с. 113]. На подібності поведінки, виразу обличчя людини, зокрема її очей, погляду до дій міфічних істот побудовані звороти *очі метаять (мечуть) іскри (блискавиці)* «про гнівний, лютий, сердитий погляд» (5, с. 599); *вергати (кидати) громи* «дуже гніватися на когось, лаяти, бурхливо виявляти своє незадоволення, роздратування» (2, с. 56); *посилати [всі] громи і блискавки* (2, с. 547); *метати громи і (та) блискавки* (5, с. 599) – «роздратовано, гнівно говорити, лаяти когось чи щось, сердитися».

Вигуківі конструкції на зразок *грім би тебе побив і грому на вас немає* (3, т. 1, с. 151) уживаються як негативні побажання, прокльони в стані сильного гніву, люті, крайнього незадоволення.

Експресивність метафоричної внутрішньої форми ФО підсилює нереальне, химерне уявлення про те, що відбувається з людиною в певному негативному емоційному стані. Часто таке хворобливе уявлення пов'язане із втручанням тварини в організм людини. Зокрема, так змодельовано тривожний стан особи: *черв'як точить серце* «щось постійно турбує, мучить когось, завдає душевного болю» (5, с. 946); *гадюка (гадина) ссе коло серця* «хтось постійно переживає, непокоїться, мучиться у зв'язку з чимось» (2, с. 145).

Механізм метафоричного фразеотворення емоційного стану сорому також відбувається за різними асоціативними лініями, що вказує на складне когнітивне розуміння цього негативного почуття. ФО традиційно інтерпретують цю психоемоційну реакцію через порушення звичної діяльності організму, утворення внутрішньої «в'язниці», що супроводжується сильним збентеженням, зниканням, різкою зміною температурного режиму:

– сором – зміна кольору обличчя: *заливатися (обливатися, наливатися) кармазином (фарбою, краскою); краска [сорому] заливає обличчя (лице) «червоніти від сорому»* (1, с. 137);

– сором – підвищення температури: *згоріти від сорому (стида) «почервоніти від сорому»* (1, с. 53).

Перенесення фразеологічної форми з одного об'єкта на інший у досліджуваному ФСП здійснюється за такими лініями:

– з фізичного стану особи на психічний: *задирати голову (пику) [вгору (в небо)], дерти (драти, задирати) носа (ніс) [вгору (догори, до неба, до стелі)] «почуватися гордовито, занадто самовпевнено»* (1, с. 49–50); *не чути (не відчувати) землі [під собою (під ногами)] «бути в дуже піднесеному стані; відчувати сильний страх»* (2, с. 772);

– з фізіологічного стану на психоемоційний: *кров (рум'янець) заливає обличчя (лице) «червоніти від сорому»* (1, с. 137); *[аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться) «хто-небудь дуже хвилюється з приводу чогонебудь»* (5, с. 792);

– з процесу на особу: *спекти рака (раків) «почервоніти від сорому»* (1, с. 53); *накрити мокрим рядом «накинутися на когось із докорами»* (4, т. 2, с. 23);

– з природного явища на особу: *хмара повила «хтось засмутився»* (5, с. 927); *мороз пробігає «неприємне відчуття, хвилювання, острах»* (2, с. 407); *[важкий] камінь давить душу (серце) «хтось пригнічений, душевно спустошений»* (5, с. 363);

– з істоти на особу: *шашіль точить «хтось дуже переживає, мучиться, хвилюється»* (5, с. 961–962); *показувати роги «виявити незадоволення»* (4, т. 2, с. 142); *тедзь напав (укусив) «у когось поганий настрій, хтось нервує, сердитий»* (2, с. 175). Смісловий діапазон останньої ФО охоплює різні афективні стани: від неспокійного до розлюченого.

Формування фразеологізму як цілісної структурно-семантичної одиниці створюється й через метафоричне переосмислення міфологічного мате-

ріалу. До внутрішньої форми таких ФО входять міфологічні, пов'язані з язичницькими або християнськими віруваннями. Для українських вигуківих зворотів-лайок, що виражають негативні емоційні стани, слугуючи своєрідним засобом поглинання негативних емоцій, входять асоціативно-символічні компоненти *нечистий, чорт, біс* і похідні від них утворення з пейоративною оцінкою, напр.: *вража (нечиста, хринова) мати* (5, с. 467); *нечиста сила* (5, с. 802); *чортів пеньок* (5, с. 611), які виражають афективний стан роздратування, незадоволення кимось або чимось. Комплекс культурологічних асоціацій, пов'язаних із компонентом *біс*, пояснюють негативну оцінку ФО *біс вселився (поселився)* (2, с. 32) – про того, хто робить незрозумілі вчинки, перебуваючи в збудженому стані. Асоціація уявного з реальним, проведення паралелі між психоемоційними станами в обох випадках зумовлює яскраву метафоричну характеристику негативного стану особи.

Таким чином, механізм метафоризації є продуктивним чинником фразеотворення у ФСП «Негативні емоції». Метафоричне осмислення базується на зовнішній чи внутрішній подібності актуалізованого денотата й нового об'єкта номінації. Типовим джерелом метафоризації є зображення руху, аномальних відхилень від звичайного, урівноваженого стану окремих частин чи органів. Саме в цих випадках простежуємо тісний сплав метафоричного перенесення з метонімічним, адже показ цілого (емоційного стану) через частину (стан якогось органу) демонструє метонімію. Трансляція символічної, асоціативної інформації збагачує образність та експресивність стійких зворотів.

3.2. Метонімічна модель творення фразеологізмів

На основі образного переосмислення назви й семантики первинної мовної одиниці із залученням реальної чи асоціативної суміжності, логічної взаємозалежності вибудовується новий шлях моделювання дійсності – метонімічний. Метонімічний принцип фразеотворення показовий і для стійких зворотів, що належать до ФСП «Негативні емоції».

Мовознавець В. Ужченко слушно зауважує, що «предмети в просторі, явища й дії в часі, а також ознака та її носій, причина і її наслідок тощо не є чітко відмежованими одне від одного», у зв'язку з чим простежуються логічні зміщення в бік однієї із суміжних частин [65, с. 172].

Метонімія, покладена в основу фразеологізації вільного синтаксичного сполучення слів, етнічно зумовлена, адже для розуміння фразеологізму метонімічного характеру необхідна достатня база знань та уявлень про зв'язки за причиново-наслідковою, часовою, локативною та іншою співвіднесеністю між об'єктами дійсності у конкретному мовно-культурному просторі.

Фахівці вказують на кілька асоціативних ліній, за якими традиційно відбувається метонімічне фразеотворення: 1) називання часових вимірів за показовими явищами (*з пелюшок*); 2) називання просторових вимірів за ознаками якогось конкретного місця (*рукою подати*); 3) називання дії чи стану за їх окремими деталями, виявами (*надуті губи*) [65, с. 174–175].

Фактичний матеріал досліджуваної ФСП показує дієвість саме третьої асоціативної метонімічної лінії для моделювання негативних емоцій.

Передусім зупинимося на тих ФО, конструктивне ядро яких формують соматичні компоненти. Лінгвістка О. Толстова вважає, що в уявленні народу як мовотворця кожна частина тіла є своєрідним вмістилищем якоїсь енергії, характеристики, властивості, здатності, відповідає за певну почуттєву сферу тощо. Дослідниця вказує на велику кількість фактів іспанської мови, осмислених крізь призму «орган – вмістилище» і, слідом за Н. Ілюхіною, визнає, що це «результат живого процесу метонімічної експансії ментальної моделі», «ланцюжка окремих метонімічних переносів» чи загальної аналогії [58, с. 10].

Сутність механізму перенесення полягає в тому, що виразним показником емоційного стану особи є якийсь один орган або частина тіла, фізичні й фізіологічні зміни в їхньому зовнішньому вигляді чи функціонуванні. Мотивація метонімічної моделі відбувається через показовий опис форми, розміру, кольору, руху, стану частини тіла, який є маркером вияву емоції людини, а отже, й самої емоції. Цю групу в українській мові утворюють

фразеологізми з такими продуктивно вжитими стрижневими компонентами, як *голова, душа, серце, нерви, очі, руки, зуби, шкіра, обличчя* тощо:

– **голова:** *гаряча голова* «запальна, нестримана людина» (2, с. 156). Слушною є думка О. Сошко про те, що компонент *голова* реалізує в цій ФО значення не «частина тіла, орган мислення», а «людина як носій певних емоційних якостей» [54, с. 391]. Субстантивна ФО *бідна голівонька (голова)* (5, с. 180) вживається для емоційно-оцінного вираження стану відчаю, розпачу. Фразеологічне значення вибудовується на основі конотацій іменникового демінутивного компонента «частина тіла, якою треба думати, знайти вихід зі скрути» й прикметникового компонента «нещасний, бідолашний, який викликає співчуття, бо знаходиться в безвихідній ситуації». Внутрішня форма ще однієї ФО – *голова крутиться (паморочиться, макітриться)* «хтось розгублений, приголомшений чимось» (2, с. 156–157) – називає через частковий прояв (характеристику фізичного стану) загальний психоемоційний стан особи;

– **душа:** *порожня душа* (5, с. 281) – про людину, котра, перебуваючи в стані депресії, відчуває душевну спустошеність, байдужість до всього. На позначення незворушності й нечулості байдужої особи вживають ФО *черства душа* (2, с. 640). Образно-метафоричне означення стрижневого іменника оформляє характеристику внутрішнього психічного світу людини, її свідомості. Семантично близький субстантивний зворот *плювок в душу* (2, с. 521) через конкретний неетичний вчинок позначає емоційний стан образи, зневаги. ФО *палити душу* «дуже хвилювати, непокоїти, завдавати болу, муки» (2, с. 481) також на підставі партативного співвіднесення реалізує метонімічну модель фразеотворення, підсилена гіперболічною метафорою. Як показує фактичний матеріал, душею як нематеріальною сутністю українська свідомість метонімічно номінує систему емоційних ознак, притаманних певній людині, або ж характеризує локалізацію психічних реакцій.

Із попередніх прикладів видно, що механізм метонімічного фразеотворення може ускладнюватися конотаціями іншого компонента структури,

що метафорично асоціює особу з представником фауни, чим підкреслює її негативні характеристики. Так, смисловий діапазон ФО *заяча душа* (2, с. 228), з одного боку, вербалізує номінативні ознаки боязкої, полохливої людини, з іншого – образно називає незадоволену, роздратовану особу. Отож у фразеологізації одночасно беруть участь метафора й метонімія.

Дієвість психологічної реакції на роздратований стан людської душі веде до конфліктної комунікативної ситуації між мовцями. Результатом міжособистісних ворожих стосунків стають лайливі мовленнєві формули з метою нанесення сильної образи, глибокої психологічної травми. Скажімо, негативна конотація, закріплена за демонічним персонажем *біс*, актуалізована у звороті ФО *бісова (проклята, собача) душа* (2, с. 225), що виражає роздратування, обурення, сильне незадоволення кимось. Механізм метонімізації базується на заміні конкретного називання емоційного гнівного й вкрай збудженого нервового стану людини вигуковою конструкцією з емоційною оцінкою людини, на яку сердяться. При цьому використано метонімічну заміну *людина – душа* (ціле – частина) з негативною характеристикою через міфологічний або зоологічний експресив;

– **серце**: *не мати серця* «бути жорстоким, непорядним» (2, с. 380); *муки серця* «тяжкі страждання, переживання щодо чогось особистого» (5, с. 281). Соматичний компонент постає заміником ширших понять: почуттів гуманності, доброти, урівноваженості. Недаремно дослідники вказують на те, що серце сприймається як емоційний центр, локатор досвіду негативних реакцій [54, с. 390].

Етнокультурні уявлення українців пов'язані із серцем як символом зосередження почуттів, настроїв, переживань. Оцінний характер конотацій закріплює конкретний контекст, що простежуємо й у фразеології, як-от: *м'який серцем – палкий серцем – зачерствілий серцем* тощо. Образним метонімічним позначенням людини з негативними емоціями та морально-етичними якостями є ФО *кам'яне (камінне) серце* «хтось байдужий, нечулий» (2, с. 640), у якому означення проводить паралель між неорганічною речовиною

та негативними емоційними властивостями особи, зокрема її немілосердністю, бездушністю, жорстокістю;

– **нерви:** *бити по нервах* «занадто хвилювати, виводити з рівноваги, дратувати» (5, с. 25); *лоскотати нерви* «бентежити, хвилювати когось» (2, с. 156). Таке уявлення про конкретний вплив на частину організму, що відповідає за реакції, почуття й емоції, стає джерелом логічного співвіднесення «нерви – психоемоційний стан», оскільки ж нервова система відображає загальний стан і поведінку, самопочуття й емоційні реакції людини. Актуалізований соматичний складник виступає об'єктом впливу з боку зовнішніх подразників. Дієслівний компонент постає маркером інтенсивності й способу виведення особи зі стану рівноваги. Проілюстровані фразеологічні звороти вербалізують заміщення компонентом *нерви* звичної діяльності всього людського організму;

– **руки:** *опустити (спустити) руки* «впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього» (5, с. 589). Наведений приклад демонструє образний механізм заміни ширшого поняття вужчим, зображення негативного психоемоційного стану апатії, зневіри через конкретний образний показник, який супроводжує названий стан. Просторове спрямування рук як символу дії, вияву енергійності вниз, на що вказує дієслівний компонент, мотивує цілісне фразеологічне значення. Такий образно-логічний ефект спостерігаємо в подібних моделях з іншими назвами частин людського тіла, зокрема, носа, вуха, голови тощо. Найчастіше описаний спосіб фразеологічного моделювання є образними вербалізаторами емоційного стану відчаю та розпачу, пор.: *вішати голову* → рух головної частини тіла вниз, що супроводжує відчай, душевну безвихідь → «журитися, засмучуватися, зневірюватися» (2, с. 134);

– **очі:** *очі горять (палають)* «вигляд виражає гнів» (5, с. 598); *[аж] очі рогом лізуть* «хтось дуже здивований, вражений» (2, с. 474) – в обох ФО, на наш погляд, поєднане метонімічне й метафоричне перенесення, адже

емоційний стан переданий через частковий фізичний прояв, який описаний із залученням гіперболізації;

– **шкіра:** *[аж] шкура (шкіра) терпне* «когось охоплює почуття великого страху» (5, с. 965); *[аж] шкура болить* «дуже страждати» (2, с. 77). Знову за принципом причиново-наслідкових зв'язків між психоемоційним станом та його фізичним чи фізіологічним наслідком розвивається метонімічне перенесення. Відчуття незвичного стану шкіри є показником різних, не властивих їй за емоційної рівноваги негативно-психічних станів;

– **губи:** *надувати (надимати) губи* «гніваться, ображатись, бути незадоволеним; зазнаватися, бути зверхнім» (2, с. 228). У метонімічний образ покладено окремий мімічний вияв, що є показовою ознакою названої емоції, і ми, перенісши образ із фізичної сфери в психоемоційну, здогадуємося, про що йдеться;

– **обличчя (лице, міна):** *кисла міна* «про вираз невдоволення» (3, т. 1, с. 266); *з яким лицем* зі сл. *з'являтися* «для вираження почуття сорому, незручності, ніяковості» (2, с. 339). Ці та інші ФО передають почуття через мімічні характеристики (незвичайний, похнюплений зовнішній вигляд, пов'язаний із незадоволенням; незвичний, затиснутий вигляд обличчя, коли людина соромиться), що зазвичай супроводжують названі стани.

– **зуби:** *зуб на зуб не попадає* «хтось дуже зляканий» (5, с. 347). Логічне вираження загального через конкретне дає можливість образно назвати стан особи й передати нюанси фізіологічного, фізичного стану, уявити механізм психоемоційного переживання. Часто метонімічна модель перенесення ускладнюється метафорою чи гіперболою, як-от: *скрегіт зубовний* «страшенна лють, гнів» (5, с. 820). У ФО згорнуті асоціації про те, що коли людина дуже сердиться, то може аж зубами скреготати. Такий звук зубів гіперболічно вказує на емоційне напруження під час вияву гніву, злості.

Зауважимо, що фразеологічне моделювання психоемоційного стану страху, переляку в українській мові майже завжди здійснюється із залученням метонімічних процесів, через опозицію «ціле – частина». Показовим

фізичним симптомом страху є тремтіння різних частин тіла, як-от: *жижки трусяться* «мати сильне почуття страху перед кимось, чимось» (3, т. 1, с. 186); *ляскати зубами* «цокати зубами від страху» (3, т. 1, с. 288).

Нерідко спосіб інтерпретації дійсності українці сприймають і через аспект метонімічного зіставлення людських негативних психоемоційних станів із тваринним світом: частинами тіла тварин, їхніми діями або станами. Так, у деяких зафіксованих ФО спостерігаємо складне перенесення за принципом «частина – ціле», але із залученням назв частин тваринного організму. Наприклад, на основі експресивного образу бездіяльності тварини, репрезентованого в звороті *і лапки зложити* (3, т. 1, с. 249), передане психологічне відчуття переляку й покірливості особи. У ФО *накручувати хвоста* «висловлювати незадоволення» (5, с. 528) образно передано активний процес посиленого нагнітання якихось думок, переконань, а зооморфна назва слугує підсилювальним компонентом.

Ці ФО, як і багато інших, демонструють активне залучення до фразеологічної метонімізації кінесичних образів, представлених жестами, поставою, мімікою, пантомімікою, зоровим контактом, як-от: *очі бігають* «хтось виявляє неспокій, схвильованість, роздратування, провини» (2, с. 475); *опустити вуха* «впасти у відчай, засмутитися, зневіритися» (2, с. 468) тощо.

Просторова суміжність не показова для дослідженого корпусу фразеологічного матеріалу, хоч іноді натрапляємо й на такі моделі. Наприклад, широкий смисловий спектр яскраво репрезентує вислів *не бачити світу (світа) [білого (Божого)]* (2, с. 25). Семантика ФО зосереджена не тільки на переживанні моральних мук, неспокою, душевного ув'язнення, а й на заклопотаності, браку часу тощо. В основу метонімічного моделювання покладено уявлення про життя в цілому і його конкретні реально-побутові вияви, логічне співвіднесення між цими поняттями. У звороті *шкребе (шкрябає) на душі (на серці, за душу, за серце)* «когось охоплює почуття гіркоти, суму, неспокою» (2, с. 777) стан вузько локалізований, хоч насправді охоплює всю людину.

В українській фразеології асоціація нервового занепокоєння, що супроводжується сильним дрижанням окремих кінцівок, м'язів, частин тіла, з різкою зміною температурного режиму (від холоду до жару) знаходить свою репрезентацію в таких стійких сполуках: *похолонуло (похололо) в душі (в грудях, у животі, у п'ятах, на серці)* «стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання тощо» (5, с. 684); *горить біля серця* «хто-небудь дуже переймається чимсь з якогось приводу» (2, с. 166); *кидати жарину в серце (в груди)* «викликати в кого-небудь хвилювання; тривожити когось» (5, с. 291). Поєднання механізмів просторового та партативного перенесення вбачаємо і в сполучі *лежати на душі* «турбувати, гнітити когось» (2, с. 331), пов'язаній у внутрішній формі з просторовою семантикою уявного стороннього предмета, що викликає сильне відчуття важкості, болю абощо.

Отже, важливим чинником фразеотворення у ФСП «Негативні емоції» є метонімічне перенесення, реалізоване в основному за моделлю логічної суміжності між цілим і частиною, станом і його окремими деталями, виявами. Дуже рідко фіксуємо просторову суміжність, адже ця модель не дає образної можливості передати емотивну сферу людини. Актуалізація соматичного компонента у процесі метонімізації сприяє підвищенню образності зворотів і фіксує зв'язок фізичного та психічного в людині. Спостереження показали тісну взаємодію метафоризації та метонімізації в процесі фразеотворення одиниць досліджуваного ФСП.

3.3. Порівняльна модель творення фразеологізмів

Широка й багатогранна база фактичного матеріалу ФСП «Негативні емоції» показує, що механізми метафоризації та метонімізації як образно-семантичні чинники фразеологічного процесу продуктивно доповнені порівнянням. Якщо за метафоризації і метонімізації фразеологічне значення формується на основі переосмислення всієї номінативної ситуації, за словами В. Білоноженко, завдяки «мовній взаємодії поняттєвих відображень реалій фразеологічних компонентів і поняттєвого змісту дійсності, яку означає ФО»

[67, с. 773], то порівняння як чинник фразеологізації значно простіше. Це експлікований сполучниками «процес відображення у свідомості об'єктивних відношень схожості, відмінності або тотожності між відповідними предметами, явищами або подіями» [30, с. 55]. Тісний логіко-семантичний взаємозв'язок порівнюваного й порівняння зумовлюється їхніми спільними ознаками, на основі яких і відбувається зіставлення, розкривається сутність предмета думки – якоїсь негативної емоції, психоемотивного стану.

Компаративна група ФО демонструє зв'язок і взаємозалежність описуваних психоемоційних станів людської душі з фізичними й фізіологічними станами та процесами, з явищами та реаліями зовнішнього світу за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, ніби, наче, неначе* тощо.

Серед аналізованих зворотів виокремлюємо прикметникові, прислівникові та дієслівні одиниці. ФО, морфологічно співвідносні з прикметниками та дієприкметниками, називають і суб'єктивно-оцінно характеризують особу, яка перебуває в негативному психоемоційному стані, напр.: *як (мов, ніби) на грані* (5, с. 194), що описує людину в стані сильного нервового збудження, хвилювання, збентеження, репрезентуючи найвищий ступінь вияву цих емоцій; *як (мов, ніби) опечений (обпечений)* «дуже збуджений, сердитий» (5, с. 588); *як (мов, ніби) скупали в окропі* «хтось дуже запальний, гарячий, гнівний» (5, с. 822). Ці ФО яскраво, образно демонструють негативний психоемоційний стан особи на основі зіставлення його з фізичним та фізіологічним станами.

Образно описати психоемоційний стан людини, пов'язаний із поганим виглядом через хворобу, переживання, втому, допомагає порівняльна ФО із флористичним компонентом *лимон*, однак мотиватором негативно-оцінної семантики є дієприкметниковий компонент: *як (мов, ніби) вичавлений лимон* (2, с. 334).

Негативні конотації, пов'язані з відчуттям соціальної приниженості, розчавленості, меншовартісності, душевного спустошення, експліковані фразеологізмом *як (мов, ніби) обпльований (опльований)* «несправедливо при-

нижений, ображений, зганьблений» (2, с. 455), є результатом зіставної мисленнєвої операції двох фактів: реального й уявного емоційного відчуття.

Зв'язковою ланкою, яка забезпечує логічний механізм порівняння, є досвід людини, її спостережливість. Скажімо, наявність асоціації «вражений громом як небезпечним для життя людини природним явищем» – «незвичайний зовні, фізично нефункціональний і психічно неадекватний» дає підстави для утворення й розуміння ФО як *(мов, наче) громом прибитий (приглушений)* «приголомшений якоюсь звісткою, дуже вражений чимось; остовпілий (від якоїсь події, переляку)» (2, с. 557).

Іноді спостереження за мотивацією внутрішньої форми показують, що ступінь перебільшення ознаки може сягати дуже високого рівня або взагалі бути алогічним. Наприклад, у синонімічних ФО як *(мов, ніби) убитий (забитий)* «дуже засмучений, пригнічений» (5, с. 909); як *(мов, неначе) кип'ячем обпарено* «хтось раптом став смутний, мовчазний, приголомшений» (2, с. 455).

Прислівникові звороти характеризують негативний емоційний стан, названий дієсловом, з погляду його способу, інтенсивності, як-от: як *(мов, наче) з пропасниці* та як *(мов, наче) лихоманка б'є* зі словом *труситься* (1, с. 39), де передано надмірний вияв неспокою й створено образ, що сягає асоціаціями хворобливого стану особи з надмірною температурою під час небезпечної хвороби. Як прислівникове словники трактують значення ФО як *(мов, ніби) останнє спік* «дуже сумно, невесело, зажурено» (2, с. 682). Така асоціація вербалізує крайній ступінь людської печалі. У цьому порівняльному звороті вбачаємо культурно-національний код, зокрема, вислів повертає нас до трагічних подій голодомору в 30-40-х роках ХХ століття.

Дієслівні ФО дають змогу назвати та оцінити не самого суб'єкта, а його емоційний стан. У таких стійких зворотах емоційні відчуття порівнюються з якоюсь фізичною дією або станом, причому гіперболічно, напр.: як *(мов ніби) хто кинув гарячого приску* «хтось раптово відчув сильне хвилювання, збентеження» (5, с. 937); як *(мов, наче) живцем пектися на рожні* «хвилю-

ватися, переживати, почувати себе дуже ніяково, тривожно від сорому, ганьби» (2, с. 488); *наче жаром всипало (сипонуло) [по спині]* «хвилюватися від страху, крайнього збудження, переживань» (1, с. 133). Декодування внутрішньої форми вимагає від мовців залучення фонових знань про світ, власного досвіду, уміння проводити аналогії.

Фразеологізм *наче до місця прирости* (4, т. 2, с. 44) відображає різну емоційну двоплановість: позитивне, приємне здивування та страх. Мотивацію значення простежуємо в аналогії фізичного стану об'єкта-неістоти та порушення звичної рухової активності особи внаслідок сильного впливу емоції.

У семантичному плані порівняльні ФО виражають різні негативні емоційні стани й представлені в усіх розглянутих у другому розділі ФСГ. Так, ми зафіксували компаративні стійкі структури на позначення емоції смутку, напр.: *як (мов, ніби) загубив* «хтось дуже сумний, розгублений» (5, с. 304); *як на стіну засунутися* «дуже посмутніти, зажуритися» (5, с. 318). Простежуємо переосмислення синтаксично вільних конструкцій-прототипів, інформаційно пов'язаних з аналогічними фізичними та фізіологічними станами або процесами, що мають подібний результат.

Структурно-семантичну порівняльну модель фрустраційного стану суму найчастіше конструює номінатив *хмара*, що поряд із колірним прикметником описує фізіологічні прояви печалі, пор.: *як (мов, ніби) [темною] хмарою оповитий* «хтось дуже сумний, похмурий» (5, с. 588); *як (мов, ніби) [чорна (гророва)] хмара (туча)* «дуже невеселий, сумний, похмурий, невдоволений» (5, с. 927–928).

Відчуття журби, похмурого, песимістичного настрою асоціативно передається через моделювання ситуацій, пов'язаних із водою. У фольклорній традиції цей символічний образ має різну символіку: від дзеркала правди, чистоти, воскресіння до небезпеки, хаосу, смерті [46, с. 281–282]. Аналіз ФСП «Негативні емоції» свідчить про негативні оцінні конотації заявленого компонента в структурі ФО, зокрема: *як (мов, ніби) у воду опущений* «хтось дуже похмурий, сумний» (5, с. 589); *як (мов, ніби) у воді (у воду) намочений*

«незадоволений, сумний, зажурений, злий» (2, с. 423); *як (мов, ніби) скупаний у мертвій воді* «пригнічений, сумний, невеселий» (2, с. 660).

ФСГ смутку поповнюють стійкі звороти з компонентом-орнітонімом, скажімо: *як (мов, ніби) таву ковтнув* «про дуже мовчазного, сумного» (2, с. 413); *як (мов, ніби) сич* «про невеселого, похмурого» (2, с. 649). Смысловое поле останньої ФО охоплює, мабуть, не тільки семантику смутку, а й конотації самотності, психологічній замкнутості. Наше припущення хочемо підтвердити думкою О. Левченко, яка вказує на те, що «сич – символ відлюдкуватості» [32, с. 141].

Стан сильного негативного враження, збентеження, хвилювання, переляку, занепокоєння передають ФО, у яких порівняння здійснене через результати фізичного впливу стихійних явищ, небезпечних для життя людини природних сил, напр.: *як (мов, ніби) полум'ям обгорнуло* (5, с. 564); *як (мов, ніби) кип'ятком (окропом, варом, жаром, приском) обдало (обдали)* (5, с. 564); *як (мов, ніби) вогнем пече* (2, с. 501); *мов хто жару за комір насипав* (1, с. 133).

Надмірну афективну реакцію, наближену до хворобливого стану, відображає компонент – назва стихійного явища *вулкан*: *як (мов, ніби) на вулкані* «у тривозі, в передчутті загрози, небезпеки, неприємних подій» (2, с. 139). Очевидно, в основу асоціації покладено фонові знання про неочікуваність виверження лави й постійну загрозу для життя людини.

Компоненти *грим, холодна вода* асоціюються із негативними фоновими знаннями та досвідом власних неприємних відчуттів, а тому на українському мовному ґрунті беруть участь у фразеологізації негативних емоцій і психо-емотивних станів за принципом порівняльної моделі, як-от: *як (мов, ніби) громом вражений* «надзвичайно здивований, схвилюваний чим-небудь неспіваним» (2, с. 150); *як (мов, ніби) холодною водою обдати (облити)* «раптово сильно збентежити, схвилювати, приголомшити когось» (5, с. 564–565).

Сильне нервово напруження людської свідомості передає сполука типу *битися як горлиця* «дуже тужити, побиватися, переживати через кого-, що-

небудь» (2, с. 30), а структурний елемент-орнітонім є образним інтенсифікатором українського культурного коду. Фіксована порівняльна модель будується шляхом метафоричного переосмислення денотата й внутрішніх побивань людини. Така ономасіологічна модель відтворена й у звороті *сидіти як на голках (кілочках)* «нервувати, хвилюватися» (4, т. 2, с. 199). Асоціація фізичного болю уподібнюється болю психологічному, а тому на мовному рівні знаходить свою вербалізацію через порівняльну структуру.

Переживання душевного спустошення реалізує стійкий зворот з конотативним компонентом *камінь: [як (мов, ніби)] камінь ліг на душу (на серце)* (5, с. 363). В українському комунікативному просторі пов'язані з ним асоціації допомагають розкрити важкий стан суб'єкта, описують його гнітючий настрій. Крайній прояв страждання, моральних мук на мовному рівні в українців асоціюється з небезпечною стихією вогню. Такий взаємозв'язок ілюструє ФО *як у вогні* «у нестерпних фізичних або моральних муках» (2, с. 120).

Еталони, покладені в основу порівняння, позначені національною самобутністю, адже демонструють світосприймання етносу як результат зіставлення властивих людині ознак і станів за принципом антропоцентризму, оцінки складників національної картини світу. В уявленнях українців постають багаті асоціації опису психоемоційного стану смутку шляхом ототожнення його з природними явищами й стихіями, скажімо, через семантику руху вниз (*як до землі прибитий* «невеселий, зажурений, мовчазний» (2, с. 557)), через колір (*як ніч* «смутний, насуплений, похмурий» (2, с. 437)), через звукові ефекти (*на місяць вити* «нудьгувати, тужити» (2, с. 88)) тощо.

Отже, джерелом компаративної моделі фразеотворення у ФСП «Негативні емоції» є взаємозалежність психоемоційних реакцій людини і її фізичних, фізіологічних станів та явищ навколишнього світу. Ступінь експресивності таких одиниць залежить від представленого в порівнянні образу, його виразності й гіперболічності. Порівняльні ФО досліджуваного ФСП експлікують ментальні риси мовної картини світу українців.

Висновки до розділу. Уважаємо, що проаналізоване ФСП української мови «Негативні емоції» є цікавим етнолінгвістичним і когнітивним джерелом, що уможлиблює пізнання української культури й національної та мовної картин світу, виразно демонструє дію принципу антропоцентризму у сфері вторинної номінації. Найпродуктивнішими чинниками фразеологізації негативних емоцій є механізми метафоризації, метонімізації та порівняння. Ці процеси ґрунтуються на здатності уявлення людини про світобудову шукати аналогію, логічне співвіднесення між різними виявами людської сутності й об'єктами навколишньої дійсності, на спостережливості, оцінності, умінні імплікувати образ. В ономасіологічному плані метафоризація, метонімізація та порівняння постають когнітивним інструментом пізнання світу, вербалізації емотивної сфери людини.

ВИСНОВКИ

Отже, системний аналіз українських фразеологізмів на позначення негативних емоцій у семантичному та ономасіологічному аспектах дає підстави для ряду висновків.

Емоції та почуття як захисні реакції організму становлять собою різні вияви суб'єктивного ставлення особистості до реалій навколишньої дійсності. Унаслідок дії зовнішніх чи внутрішніх подразників людина здатна співпереживати й виражати свій позитивний чи негативний психоемоційний стан: радість, задоволення, насолоду, захоплення, пристрасть або ж незадоволення, обурення, злість, гнів, образу, страх, сум, хвилювання, душевний біль, страждання, відчай, відразу тощо. Вербалізації багатой емоціосфери особистості, її етнокультурних уявлень про картину світу, мисленневих стереотипів сприяють різнорівневі мовні знаки, зокрема й ФО. По суті, це відтворювані, нарізнооформлені й цілісні в структурно-семантичному плані знаки вторинної номінації, що в експресивно-образній формі та з етнокультурною специфікою називають, описують, інтерпретують реалії навколишньої дійсності.

Досліджені нами стійкі звороти, що входять до ФСП «Негативні емоції людини», є частиною більшого угруповання – ФТП «Емоції людини». ФО на позначення негативних психоемоційних станів особи семантично неоднорідні. Відповідно до фразеологічних значень та їх відтінків ми вичленували кілька основних ФСГ на позначення суму й журби; тривоги й хвилювання; страху й переляку; гніву, обурення, невдоволення й роздратування; страждання, відчаю, розпачу й зневіри; осуду, заздрощів, досади тощо. Багате наповнення цих груп зумовлене, на наш погляд, пануванням принципу антропоцентризму в ономасіологічній сфері, пильною увагою етносу до власної емоціосфери. Кількісні характеристики ФСГ, пов'язані з повнішою презентацією станів суму, тривоги, страху, гніву, відчаю та біднішою – станів досади, гіркоти, прикрості, презирства, зневаги, пихатості, заздрощів, сорому

й осуду, мотивуємо комунікативною потребою українців в емоційно-експресивних засобах номінації тих психоемоційних станів, які найчастіше переживає людина й сприймає їх як відхилення від норми, як вияв внутрішньої дисгармонії.

Відзначаємо дифузність фразеологічної семантики досліджуваних одиниць, пов'язану з їх багатозначністю, що призводить до проблем з ідентифікацією фразеологічного матеріалу й конкретних емоцій. Така семантична розмитість значень стійких зворотів цілком проектується на схожість психічних та фізіологічних виявів емоційних станів, їх тісний взаємозв'язок і відсутність чіткої межі.

Показовою рисою всіх ФО ФСП «Негативні емоції людини» є те, що вони мають високий ступінь емоційності й експресивності, у межах однієї ФСГ здатні передавати інтенсифікацію конкретної семантичної ознаки, пов'язаної з емоцією, й утворювати градаційні ряди. Джерелом образності ФО є їхня внутрішня форма, тобто мотиваційна основа фразеологізму як одиниці вторинної номінації, асоціативно-символічні лінії прямих значень компонентів. Ономасіологічні механізми фразеотворення дозволяють переосмислювати мовні ресурси для вербалізації психоемоційних реакцій. Таке переосмислення емоційної сфери відбувається, за нашими спостереженнями, переважно за актуалізації соматичних компонентів, що демонструє єдність тілесного й духовного. Рідше фразеологічне моделювання різних емоцій відбувається через асоціативне проектування на світ тварин, рослин і явищ природи. Серед найбільш продуктивних фразеотворчих компонентів фіксуємо соматизми *серце, душа, нерви, голова, шкіра, очі, вуха, губи, ніс, руки*, зооніми *гадюка, черв'як*, явища природи *вогонь, полум'я, мороз, вода, сніг, камінь*. Мотиваційні дієслівні компоненти частіше пов'язані з фізичною сферою, станом руйнування цілісності, нанесення тілесних ушкоджень (*ламати, ярити, палити, ворушити, похолонути, кидати, колоти, давити, хапати, прибити, вискакувати, стискатися, нити, німіти, мліти* тощо). Це

дає можливість описати психоемоційну сферу через її фізичні й фізіологічні вияви.

Аналіз фактологічної бази показав, що в процесі фразеологізації відбувається трансформація семантики первинного денотата й перенесення ознак на вторинний об'єкт на основі трьох ономаціологічних моделей: метафоризації, метонімізації та порівняння. Ці чинники фразеологізації ґрунтуються на здатності людини зіставляти різні об'єкти дійсності, в результаті чого виникають ланцюги асоціацій – мотиваторів фразеологічних значень. В основі метафоричних моделей лежить перенесення за схожістю відчуттів і станів у психоемоційній і фізичній/фізіологічній сферах людини, у психоемоційній сфері особи та навколишньому середовищі. Метонімічні моделі фразеотворення у ФСП «Негативні емоції людини» базуються на просторовій, причиново-наслідковій та кількісній суміжності, що найчастіше простежується як логічне співвідношення «частина – ціле», «цілісний стан – окремий показник цього стану», «стан – результат цього стану». Показово, що в процесі фразеологізації одиниць досліджуваних ФСГ одночасно задіяні метафоризація та метонімізація. Рідше становлення стійкого звороту пов'язане з порівнянням емоційних станів з іншими станами, ознаками та явищами, подібно до метафоричних моделей.

Уважаємо, що ФО аналізованого ФСП «Негативні емоції людини» є цікавим етнолінгвістичним і когнітивним джерелом, що уможливорює пізнання української культури й національної та мовної картин світу, відбиває етнічні стереотипи мислення українців, виразно демонструє дію принципу антропоцентризму у сфері вторинної номінації.

Звичайно, межі магістерської роботи не дають змоги вичерпно розглянути всіх проблемних аспектів заявленої теми. Тому перспективи подальшого дослідження вбачаємо як у всебічному аналізі кожної окремої негативної емоції, так і всього світу емоцій та почуттів фразеологічними засобами на матеріалі індивідуального стилю письменника або в зіставленні з іншою мовною картиною світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдошина Г. А. Функціонально-семантичні характеристики англо-мовних фразеологізмів емоційно-почуттєвої сфери людини. *Філологічні витoki*: м-ли IV Всеукраїнської заочної студ. науково-практ. конф. «Актуальні проблеми сучасної іноземної філології» (17 квітня 2016 р.). Рівне: РДГУ, 2016. С. 111–114. URL: <https://www.academia.edu/39148944/2016> (дата звернення: 25.11.2019).
2. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків: Основа, 1983. 137 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры: монография. Москва: Academia, 2002. 394 с.
4. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вид-во ХДУ, 1987. 135 с.
5. Алефіренко М. Ф., Семененко Н. М. Фразеологія і пареміологія: навч. посіб. Москва: Флінта: Наука, 2009. 344 с.
6. Балакай А. Г. Фразеология в тексте и фразеология текста (О понятии «фразеология» применительно к авторському словарю). *Четвертые Жуковские чтения*: м-лы Международного научного симпозиума (4–6 мая 2009 г.) / под ред. В. И. Макарова. Великий Новгород, 2009. С. 11–13. URL: http://vrn-diplom.ru/BOOKS/filologia/materialy_konferencii_4zhuk.pdf (дата звернення: 25.11.2019).
7. Білоноженко В. М. Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів : монограф. Київ : Наук. думка, 1989. 156 с.
8. Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом. *Література та культура Полісся*. Вип. 36 / відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 327 с.

9. Бойко Н. І. Вербалізація світу емоцій в українській мові: семантичний аспект. *Українське мовознавство*. 2009. Вип. 39. С. 26–34.
10. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія. Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. 552 с.
11. Буберенко Тетяна. Способи вербалізації негативних емоцій в сучасній англійській фразеології. *Філологія XXI ст.: Methodika викладання іноземних мов*. Ізмаїл, 2017. С. 17–20. URL: <http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/filologija-hhi-stolittja.-metodika-vikladannja-inozemnih-mov-10-kvitnja-2017-r.-1.pdf> (дата звернення: 25.11.2019).
12. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови : когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Ужгород, 2018. 503 с. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/Documents/venzhynovych-dysertaciia.pdf> (дата звернення: 25.11.2019).
13. Гарифуллина А. М. Фразеологические единицы, выражающие эмоции и чувства человека, в турецком и английском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет. Казань, 2007. 28 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/144247/d#?page=2> (дата обращения: 25.11.2019).
14. Демиденко Г. Г. Етнокультурні особливості паралінгвальних фразеологізмів української мови на позначення негативних емоцій. *Мова. Культура. Соціум: реалії, категорії та механізми взаємодії* : зб. наук. праць. Старий Оскол, 2014. С. 51–61. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/1451> (дата звернення: 25.11.2019).
15. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів: Просвіта, 1994. 62 с.
16. Донська Д. П. Вербалізація емоції *гнів* засобами української фразеології. *Перші Данилівські читання*: зб. тез доп. Всеукраїнської студ. науково-практ. конф., присвяч. актуальним питанням виклад. літератури та

мови, 22 листопада 2018 року / упор. Ю. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, А. І. Бондаренко, С. В. Цінько. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 199–201. URL: <http://www.ndu.edu.ua/storage/2018/danylivsky.pdf> (дата звернення: 03.12.2019).

17. Донська Д. П. Вербалізація емоції *страх* засобами української фразеології. *Вісник студентського наукового товариства*: зб. наук. праць студентів, магістрантів та аспірантів. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. Вип. 21. С. 91–94. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/styd_visnuk- /visnuk_stud_tov_21_2019.pdf (дата звернення: 03.12.2019).

18. Донська Д. П. Вербалізація суму засобами української фразеології. *Арватівські читання*: м-ли Всеукраїнської студ. наук.конф. (10 квітня 2019 р.) / упор. А. М. Кайдаш, В. М. Пугач. Ніжин, 2019. С. 25–27. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2019/arvat_mat_2019.pdf (дата звернення: 03.12.2019).

19. Донська Д. П. Вербалізація тривожного стану людини засобами української фразеології. *Вісник студентського наукового товариства*: зб. наук. праць студентів, магістрантів та аспірантів. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. Вип. 22. С. 115–118. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/styd_visnuk- /visnuk_stud_tov_22_2019.pdf (дата звернення: 03.12.2019).

20. Дюська Анастасія. Фразеологізми на позначення емоцій як засіб вираження українського менталітету. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : *Філологія (мовознавство)*. 2012. Вип. 16. С. 128–131. URL: file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Nzvdpu_filol_2012_16_30.pdf (дата звернення: 25.11.2019).

21. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 464 с.

22. Івченко А. Українська народна фразеологія, ареали, етимологія : монограф. Харків: Фоліо, 1999. 304 с.

23. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний

аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ.педагог. університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 19 с.

24. Костевич Н. С. Особливості класифікації фразеологічних одиниць на позначення почуттів у японській мові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 56. С. 153–155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2015_56_56 (дата звернення: 25.11.2019)

25. Кость Ірина. Страждання крізь призму фразеології. *Studia methodologica*. Вип. 28. Тернопіль: РВВ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 157–161. URL: <http://studiamethodologica.com.ua/vypusky/studia-28.pdf> (дата звернення: 26.11.2019).

26. Кость Ірина. Фразеологічна репрезентація емоційних станів тривоги, хвилювання, неспокою. URL: <https://www.google.com/url-pdf> (дата звернення: 25.11.2019).

27. Краснобаєва-Чорна Жанна. Ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 289–298.

28. Краснобаєва-Чорна Жанна. Прагматика страху в українській фраземіці. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2017. Вип. 5. С. 101–108. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sup/article/view/7362/7391> (дата звернення: 26.11.2019).

29. Кушнір Ірина. Загальне і національно-специфічне у фразеології емоцій. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2008. Вип. 3. С. 203–210.

30. Лапиніна О. Л. Лексико-семантичні шляхи утворення фразеологічних одиниць з гастрономічним компонентом у сучасній німецькій мові. *Science and Education a New Dimension. Philology, III (16)*. 2015. Issue: 70. P. 52–55.

31. Левченко Олена. Символи у фразеологічних системах української та російської мов : лінгвокультурологічний аспект. Львів, 2007. 484 с.

32. Левченко Олена. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 263 с.
33. Левченко О. Лінгвокультурологічний аналіз фразеологічної вербалізації концептів психічних станів. *Мова і культура*. Київ. 2002. Вип. 5. Т. 5. Ч. 2. С. 28–35.
34. Маркова Д. С. Компонент *серце* у фразеологізмах на позначення почуттів людини (на матеріалі української, польської, англійської та німецької мов). *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2017. Вип. 66. С. 60–64. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11550/Markova_Komponent_sertse.pdf (дата звернення: 29.11.2019).
35. Маркова Д. С. Колороніми у фразеологізмах на позначення почуттів в українській та німецькій мовах. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2016. Вип. 62. С. 61–64. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9324/Markova_Koloronimy_u_frazeolohizmakh.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 29.11.2019).
36. Махоніна Н. Г. Відображення психологічних показників протікання емоцій у фразеологічних одиницях (на матеріалі німецької мови). *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Філологія. Мовознавство*. 2013. Вип. 207. Том 219. С. 65–69. URL: file:///D:/%D0%B7%0%B%D0%B%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B/Npchdufm_2013_219_207_16.pdf (дата звернення: 26.11.2019).
37. Мацько О. М. Фразеологія. *Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фонетика: підруч.* / А. К. Мойсієнко та ін. Київ: Знання, 2010. С. 129–146.
38. Мойсеєнко Людмила. Соматизми в українській, німецькій та польській мовах із компонентом найменування «частини тіла людини». *Київські полоністичні студії. Полоністичні контексти*. Том XXVI. С. 410–415. URL: file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/kps_2015_26_45.pdf (дата звернення: 26.11.2019).

39. Негрич Наталія. Вербалізація емоцій засобами фразеології. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*: наук. журнал / редкол.: В. І. Кушнерик та ін. Чернівці : Книги-XXI, 2012. С. 112–118. URL: http://www.chnu.edu.ua/res/chnu.edu.ua/period_vudannia/web13/pdf/2012_1/Nataliia_Nehrych.pdf (дата звернення: 26.11.2019).

40. Охріменко М. А. Фразеологічна вербалізація біполярних емоційних станів (на матеріалі перської і української мов). *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія*. 2010. Вип. 21. С. 110–116. URL: [file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Nvkyu_2010_21_17%20\(2\).pdf](file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Nvkyu_2010_21_17%20(2).pdf) (дата звернення: 05.12.2019)

41. Пазяк О. Фразеологія. *Сучасна українська мова* : підруч. / за ред. О. Д. Пономарева. 3-тє вид., перероб. Київ: Либідь, 2005. С. 93–107.

42. Петришин М. Й. Фразеологізми з компонентом-зоонімом у латинській мові. *Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія*. 2014. Вип. 692–693. С. 161–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnugf_2014_692-693_49 (дата звернення: 05.12.2019).

43. Пилипів Ольга. Соматизми у фразеології латинської мови. *Іноземна філологія*. 2010. Вип. 122. С. 141–147. URL: file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/infil_2010_122_24.pdf (дата звернення: 05.12.2019).

44. Подлесова О. А. Концепты эмоциональных состояний в лингвокогнитивном и лингвокультурологическом аспектах (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Поволжская государственная социально-гуманитарная академия. Самара, 2009. 21 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/294080/d#?page=2> (дата обращения: 25.11.2019).

45. Прадід Юрій. Фразеологічні засоби вираження емоційного стану страху. *Культура слова*. 1996. № 48–49. С. 135–141.

46. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.

47. Селіванова О. О. Нариси української фразеології (психоконгнітивний та етнокультурний аспект). Київ: Черкаси: Брама, 2004. 276 с.

48. Синельникова И. И. Эмотивные фразеологизмы французского языка в полевом аспекте: монография. Белгород :ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. 188 с. URL: http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/5166/1/Sinelnikova_Emotivnyue.pdf (дата звернення: 01.12.2019).

49. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови: монограф. Київ: Наук. думка, 1973. 280 с.

50. Сліпецька В. Д. *Гнів* як причина з'яви конфліктної ситуації в комунікації (на матеріалі паремій української, російської, англійської мов). *Нова філологія*. 2012. № 53. С. 157–160. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> (дата звернення: 06.12.2019).

51. Словник української мови: у 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

52. Соболевська О. В. Українські фраземи й особливості їх творення: методичні рекомендації. Львів: Малий видавничий центр, 2014. 45 с.

53. Сошко Оксана Григорівна. Метафоричне переосмислення просторових ознак у фразеологізмах на позначення внутрішніх характеристик людини (на матеріалі української, німецької та англійської мов). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. Вип. 5 (73). 2019, березень. С. 93–95. URL: <file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/2245Article%20Text-4029-1-10-20190517.pdf> (дата звернення: 26.11.2019).

54. Сошко О. Г. Моделювання метонімічних фразеологічних зворотів на позначення емоційних характеристик (на матеріалі української, німецької та англійської мов). *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2012, № 1. С. 389–393. URL: <file:///D:/%D0%B7%D0%>

B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Vznu_fi_2012_1_82.pdf (дата звернення: 02.12.2019).

55. Станкевич-Іванова Віталія. Особливості вираження емоцій страху засобами фразеології чеської мови. *Вісник Львівського університету. Серія : Філологія*. 2009. Вип. 48. С. 275–280. URL: http://old.philology.lnu.edu.ua/visnyk/48_2009/48_2009_036_Stankevych.pdf (дата звернення: 26.11.2019).

56. Сучасна українська літературна мова: підруч. / А. П. Грищенко та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., доп. Київ: Вища шк., 2002. 439 с.

57. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический аспект, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996. 284 с.

58. Толстова О. Л. Лінгвокогнітивні особливості соматичних фразеологізмів іспанської мови : автореф. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 17 с.

59. Тоненчук Т. В. Структурно-семантичний, ідеографічний та функційний аспекти соматичних фразеологізмів у сучасній англійській мові: автореф. дис. ... канд. філ. Наук: 10.02.04 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2016. 23 с. URL: http://www.chnu.edu.ua/res/chnu/chnu_news/March/Aref_Tonechuk.pdf (дата звернення: 25.11.2019).

60. Трофімова Олена. Структура фразеологізмів на позначення негативних емоцій в англійській та українській мовах. *Лінгвістичні студії*. 2013. Вип. 26. С. 140–144. URL: [file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/lingst_2013_26_29%20\(4\).pdf](file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/lingst_2013_26_29%20(4).pdf) (дата звернення: 26.11.2019).

61. Трофімова О. Тілесна метафора як механізм утворення фразеологічних одиниць на позначення негативних емоцій в англійській та українській мовах. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. 2011. Вип. 57. С. 174–178. URL: http://eprints.zu.edu.ua/5274/1/vip_57_37.pdf (дата звернення: 25.11.2019).

62. Трофімова О. В. Концепт «гнів» у фразеологічній репрезентації (на матеріалі англійської та української мов). *Вісник Хмельницького національного університету*. 2013. № 10 (52). С. 111–116. URL: [file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/VKhIFL_2013_74_22%20\(4\).pdf](file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/VKhIFL_2013_74_22%20(4).pdf) (дата звернення: 26.11.2019).

63. Трофімова О. В. Семантика і структура вигуківих фразеологічних одиниць на позначення негативних емоцій в англійській та українській мовах. *Нова філологія*. 2013. № 55. С. 201–205. URL: [file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Novfil_2013_55_44%20\(1\).pdf](file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Novfil_2013_55_44%20(1).pdf) (дата звернення: 26.11.2019).

64. Удяк Г. І. Особливості вербалізації емоцій засобами соматичних фразеологізмів (на прикладі творів Джоан Кетлін Роулінг). *Молодий учений. Філологічні науки*. 2017. № 1 (41). С. 323–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_1_79 (дата звернення: 25.11.2019).

65. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.

66. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : навч. посіб. Луганськ: Альма-матер, 2003. 362 с.

67. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.

68. Чепок Д. С. Деякі особливості функціонування фразеологізмів на позначення почуттів. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. 2013. Кн. 4. С. 109–112.

69. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика: навч. посіб. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 193 с

70. Шевелюк В. А. Контрастивна семантика фразеологічних одиниць із соматичним компонентом: лінгвокультурологічний підхід (на матеріалі іспанської та української мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Національний педагог. університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 22 с.

71. Шумейко О. В. Вербалізація оптико-кінестетичних симптомів суму в сучасній американській прозі. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. 2014. Кн. 1. С. 184–187.

72. Шумейко О. В. Засоби об'єктивації вегетативних симптомів страху в сучасній американській художній прозі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 5. С. 61–68. URL: file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/nzbdpufn_2015_5_10%20(1).pdf (дата звернення: 26.11.2019).

73. Шумейко О. В. Мовна репрезентація концепту «страх» у художньому дискурсі (на матеріалі сучасної американської англійської мови). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка* : зб. наук. праць. 2011. № 16 (227). Ч. II. С. 150–154. URL: http://dspace.ltsu.org/bitstream/123456789/293/1/%E2%84%96%2016_227_2011_%D0%A4%D0%9D_%D0%A7.2.pdf#page=151 (дата звернення: 26.11.2019).

74. Klimkova Eva. Człowiek w świetle polskiej i czeskiej frazeologii – wybrane zagadnienia (дипломна робота). Praha, 2007. URL: file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/DPTX_2007_2_11210_ASZK10001_122007_0_59949%20(1).pdf (дата leczenia: 26.11.2019).

75. Mojsejenko Ludmiła. Somatyzmy w języku ukraińskim z komponentami nazywającymi zjawiska przyrody. *Мовознавство. Київські полоністичні студії*. 2013. Т. XXII. С. 450–454. URL: file:///D:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/kps_2013_22_79%20(1).pdf (дата leczenia: 26.11.2019).

76. Rudyk Anna. Leksykalne wykładniki wybranych emocji negatywnych w rosyjskojęzycznej wersji utworu Katarzyny Grocholi Upoważnienie do szczęścia. UWM Olsztyn. Uniwersytet Rzeszowski. *Acta Polono-Ruthenica XXIII/3*. 2018. Str. 109–118. URL: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/apr/article/download/2831/2197/> (дата leczenia: 25.11.2019).

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коломієць М. Ф., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів / за ред. В. О. Винника. Київ: Рад. школа, 1988. 200 с.
2. Словник фразеологізмів української мови / укл. : В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 788 с.
3. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. Київ: Вища шк., 1984. Т. 1 : А – М. 304 с.
4. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. Київ: Вища шк., 1984. Т. 2 : Н – Я. 384 с.
5. Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. / укл. : В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наук. думка, 1993. Т. 1–2.

ДОДАТКИ

Фразеосемантична група «Сум, печаль»

1. [І] сміх і горе (гріх, плач, сльози, лихо і т. ін.) «одночасно смішно і сумно; трагікомічно» (2, с. 670).
2. Битися головою; заламувати (ламати) руки; рвати волосся (коси, чуб) [на голові (на собі)]; осипати (присипати) попелом голову (голови, коси) заст. «тяжко сумувати, побиватися, сильно журитися за ким-небудь» (1, с. 121).
3. В тугу вдарятися «сумувати, печалитися» (3, т. 1, с. 131).
4. Вдаватися (вдарятися, впадати) в сум (смуток, тугу); сохнути з печалі «сумувати» (1, с. 121).
5. Вдатися в сум та тугу; жаль взяв (обняв, пройняв) кого; повісити (похнюпити) голову (носа) «зажуритися» (1, с. 48–49).
6. Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс, *рідко* вуха) [на квінту] «журитися, засмучуватися чи бути у відчай, втрачаючи надію, зневірюючись у чомусь» (5, с. 134).
7. Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс) «журитися, засмучуватися чи бути у відчай, втрачаючи надію» (2, с. 114).
8. Вішати / повісити голову «журитися, засмучуватися або бути у відчай, втрачати надію, зневірюючись у чомусь» (2, с. 114; 5, с. 134).
9. Душа (серце) скніє «хто-небудь охоплений почуттям жалю, тривоги, суму, туги за кимось і т. ін.» (5, с. 280).
10. Душа плаче «переживати глибокий сум, печаль» (3, т. 1, с. 182).
11. Жалю завдавати «розчулювати кого-небудь, викликати смуток, печаль, тугу» (3, т. 1, с. 185).
12. Зайти смутком «пойнятися тугою, журбою» (5, с. 306).
13. Квасити губи «виявляючи незадоволення, прикрість, смуток, починати плакати» (5, с. 367; 2, с. 289).
14. Краяти серце «перебувати в стані тривоги, смутку, душевного болю» (3, т. 1, с. 273).
15. Наганяти (нагонити) / нагнати чорну хмару на кого «псувати настрій кому-небудь; засмучувати когось» (2, с. 418).
16. Невеселим (сумовитим, сумним і т. ін.) оком «безрадісно, з сумом, журячись і т. ін.» (2, с. 466–467; 5, с. 587).
17. Ні живий ні мертвий (*рідко* ні вмерлий) «сповнений горя, засмучений» (5, с. 291–292).
18. Нудьга бере (взяла, заїла, з'їла); нудьга взяла за серце; нудьгувати (нудити) світом «нудьгувати» (1, с. 84–85).
19. Опустити / опускати вуха «впасти у відчай, засмутитися, зневірися і т. ін.» (2, с. 468; 5, с. 588).
20. Опустити / опускати голову «втратити радість, добрий настрій; зажуритися» (2, с. 468; 5, с. 588).
21. Орати носом «журитися, сумувати» (5, с. 589).
22. Охопила нудьга «про стан невдоволення, байдужості, смутку, млявості (3, т. 2, с. 104).
23. Очі туманом заходять «хтось стає зажуреним, сумним» (2, с. 478).
24. Посипати (присипати) / посипати (присипати) голову попелом «вдаватися в тугу, розпач, втрачати мужність, надію; картати себе, журитися і т. ін.» (2, с. 547; 3, т. 2, с. 151).
25. Пропадати з нудьги, нудити нудом «дуже нудитися» (1, с. 84–85).

26. Робити лице кисле (поробити лица кислi) «виражає незадоволення, нудьгу, сум» (4, т. 2, с. 183).
27. Роздирати / роздерти серце (душу) [на шматки (по шматках)] «глибоко засмучувати, хвилювати, бентежити» (2, с. 608).
28. Світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться) / потьмарився (потемнів, померк, помутився) «хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко» (2, с. 633).
29. Серце рветься (розривається, надривається) [на шматки] «хто-небудь дуже переживає, страждає, сумує» (2, с. 641–642).
30. Тяжко на душі «хто-небудь дуже сумний, з гнітючим настроєм, у важкому психологічному стані» (2, с. 730).
31. Убитий (прибитий) горем «засмучений, пригнічений тугою, стражданням і т. ін.» (2, с. 731; 5, с. 909).
32. Хилити (клонити) голову (чоло) «журитися, засмучуватися, бути у відчаї, втрачати надію на щось» (2, с. 744; 5, с. 925).
33. Хмара повила «хто-небудь став дуже похмурим, невеселим, засмученим» (5, с. 927).
34. Хоч на місці погибай «уживається для вираження досади, незадоволення з приводу дуже важкого чи безвихідного становища» (5, с. 656).
35. Шкребе (шкрябає) / зашкребло (зашкрябало) на душі (на серці, за душу, за серце) «кого-небудь охоплює почуття гіркоти, суму, неспокою, тривоги, незадоволення і т. ін.» (2, с. 777).
36. Щемить / защеміло серце «хто-небудь сумує, журиться» (2, с. 642).
37. Як (мов, наче і т. ін.) до землі прибитий «невеселий, зажурений, мовчазний, з похиленою головою тощо» (2, с. 557).
38. Як (мов, наче і т. ін.) у воду опущений «дуже похмурий, зажурений, сумний і т. ін. хто-небудь; приголомшений, засмучений» (2, с. 468–469).
39. Як (мов, наче і т. ін.) м'яло (макогона) облизав «хтось у поганому настрої, невеселий після якоїсь невдачі» (2, с. 452).
40. Як (мов, неначе і т. ін.) кип'ячем обпарено «хтось раптом став сумний, мовчазний, приголомшений і т. ін.» (2, с. 455).
41. Як (мов, ніби і т. ін.) [темною] хмарою оповитий «дуже сумний, похмурий хто-небудь» (5, с. 588).
42. Як (мов, ніби і т. ін.) [чорна (грозова)] хмара (туча) «дуже сумний, похмурий, невеселий, невдоволений» (5, с. 927–928; 2, с. 746).
43. Як (мов, ніби і т. ін.) загубив «хто-небудь дуже сумний, розгублений» (5, с. 304).
44. Як (мов, ніби і т. ін.) останнє спік «дуже сумно, невесело, зажурено» (2, с. 682).
45. Як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у мертвій воді «пригнічений, сумний, невеселий» (2, с. 660).
46. Як (мов, ніби і т. ін.) у воді (у воду) намочений «незадоволений, сумний, зажурений, злий і т. ін.» (2, с. 423).
47. Як (мов, ніби і т. ін.) у воду опущений «дуже похмурий, сумний хто-небудь» (5, с. 589; 3, т. 2, с. 46).
48. Як (мов, ніби і т. ін.) убитий (забитий) «дуже засмучений, пригнічений чим-небудь» (5, с. 909).
49. Як (мов, ніби і та ін.) гаву ковтнув «хто-небудь дуже мовчазний, сумний» (2, с. 303).
50. Як (мов, ніби і т. ін.) сич «невеселий, похмурий» (2, с. 649).
51. Як на стіну засунутися «дуже посмутніти, зажуритися» (5, с. 318).
52. Як ніч «сумний, насуплений, похмурий» (2, с. 437).

Фразеосемантична група «Тривога, хвилювання»

1. [Аж] дух (подих) забило «хто-небудь дуже вражений; у когось перехоплює дихання (від збудження, хвилювання і т. ін.)» (2, с. 238).
2. [Аж] крається серце (душа) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 792; 2, с. 639).
3. [Аж] мінитися / перемінитися в лиці (на лиці, на обличчі і т. ін.) «переживати, нервувати, червоніти, бліднути і т. ін.» (2, с. 391).
4. [Аж] мороз дере (подирає, пробирає *і т. ін.*) / подер (подрав, пробрав *і т. ін.*) по шкірі (по спині, за плечі, поза спиною, поза шкурою *і т. ін.*) «хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, впливу чого-небудь на органи чуття і т. ін.» (5, с. 506–507; 2, с. 406).
5. [Аж] мороз іде (проходить, пробігає і т. ін.) / пішов (пройшов, пробіг і т. ін.) поза шкірою (поза спиною, по спині і т. ін.) «хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, раптового впливу чого-небудь на органи чуття і т. ін.» (2, с. 406–407).
6. [Аж] мурашки бігають (пробігають, лізуть, повзуть, ідуть *і т. ін.*) / побігли (пробігли, забігли, полізли, поповзли, пішли, сипнули *і т. ін.*) по спині (по тілу, по шкірі, поза спиною, поза плечима, спиною *і т. ін.*) «хтось тремтить, здригається від хвилювання радості, впливу чого-небудь на органи чуття і т. ін.» (5, с. 512–513; 2, с. 411–412).
7. [Аж] не тямитися «бути в стані дуже сильного збудження, хвилювання і т. ін.» (5, с. 908).
8. [Аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться) «хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь» (5, с. 792; 2, с. 639).
9. [Аж] спирає / сперло дух (віддих, подих, груди, у грудях *і т. ін.*) «кому-небудь важко дихати від надміру почуттів, сильних переживань і т. ін.» (5, с. 847).
10. [Аж] у піт кидати (вдаряти) / кинути (вдарити) «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, напруження, внутрішнього збудження» (5, с. 369; 2, с. 291).
11. [Аж] холоне захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); [аж] захолола (захолонула, похолонула) душа «хто-небудь непокоїться, переживає» (5, с. 792; 2, с. 639).
12. [Важкий] камінь давить душу (серце) «хтось перебуває в гнітючому настрої, дуже страждає, переживає і та ін.; кому-небудь дуже важко» (2, с. 286).
13. [І (аж)] в (на) душі (на серці, у грудях, у п'ятах і т. ін.) похололо (похолонуло) «стало комусь страшно, моторошно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо» (2, с. 552).
14. [Начеб (немовби)] гедзь нападає (кусає / напав (укусив)) «хто-небудь дуже нервує, перебуває в неурівноваженому стані, проявляючи впертість, химерність і т. ін.» (5, с. 171).
15. [Сам (сама)] себе не тямить (не пам'ятає) «перебуває в стані дуже сильного збудження, хвилювання; діє несвідомо» (2, с. 730).
16. [Як (мов, наче, начеб / т. ін.)] гедзь напав (укусив) «у когось поганий настрій, хтось перебуває в неурівноваженому стані, нервує, сердитий і т. ін.» (2, с. 175).
17. [Як (мов, ніби і т. ін.)] лихоманка б'є «хтось тремтить, здригається і т. ін.» (2, с. 339).
18. [Як (мов, ніби і т. ін.)] на ножах «у напруженому стані; охоплений хвилюванням, тривоگو» (2, с. 439).
19. [Як (мов, ніби *і т. ін.*)] сам не свій «хто-небудь втратив душевний спокій, дуже схвилюваний чимось» (5, с. 779).
20. [Як (мов, ніби і т. ін.)] сам не свій «хто-небудь втратив душевний спокій, дуже схвилюваний, приголомшений чимсь» (2, с. 629).
21. Аж за голову взятися «уживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу тощо» (2, с. 61).

22. Аж у землю вкипіти «бути надзвичайно враженим, занепокоєним, схвилюваним чимсь несподіваним, непередбаченим» (2, с. 115).
23. Бентежити (бунтувати, розпалювати і т. ін.) кров «викликати неспокій, бентежність, захоплення чимось і т. ін.» (1, с. 133).
24. Битися головою об стіни (об мур) «перебувати в стані розпачу, сильного збудження; дуже переживати, побиватися з якогось приводу» (5, с. 27).
25. Битися як горлиця «дуже тужити, побиватися, переживати через кого-, що-небудь» (2, с. 30).
26. Боліти душею «дуже переживати, уболівати, тривожитися за кого-, що-небудь» (2, с. 36; 1, с. 125).
27. Брала, взяла тривога «про почуття раптової тривоги з якої-небудь причини» (3, т. 1, с. 61).
28. Брати (хапати, хватати) / взяти за живе «дуже хвилювати, бентежити кого-небудь» (5, с. 57; 2, с. 44).
29. Брати / взяти за душу (за серце) «хвилювати, тривожити або зворушувати кого-небудь чимсь» (5, с. 50; 2, с. 40).
30. В душі закипати / закипіти «надмірно хвилюватися від припливу якогось почуття (гніву, незадоволення, роздратування тощо)» (2, с. 244–245; 5, с. 307).
31. В середині [все] обертається «хто-небудь дуже переживає, страждає у зв'язку з чимось, боляче реагує на щось; неприємно комусь» (5, с. 565).
32. Вибивати (бити) дрижаки (дріб) «дуже тремтіти від холоду, нервового напруження і т. ін.» (2, с. 61–62).
33. Вивертати / вивернути душу «дуже хвилювати, бентежити, мучити кого-небудь, викликаючи певні почуття» (5, с. 81; 2, с. 64).
34. Виводити / вивести з рівноваги «своєю поведінкою змушувати кого-небудь нервувати, викликаючи почуття гніву, роздратування і т. ін.» (2, с. 65).
35. Виривати душу «викликати в кого-небудь сильні переживання, страждання» (2, с. 83).
36. Відбирати / відібрати серце [й душу] «позбавляти кого-небудь спокою, душевної рівноваги» (2, с. 95).
37. Вразити в серце «сильно схвилювати, раптово здивувати» (3, т. 1, с. 124).
38. Врости в землю «завмерти, заклакнуту на місці від великої несподіванки чи сильного хвилювання, страху» (5, с. 151).
39. Все кипить всередині «хто-небудь надзвичайно знервований, обурений» (5, с. 151; 2, с. 130).
40. Втрачати (губити) / втратити (загубити) рівновагу «перебуваючи в стані нервового збудження, хвилювання, роздратування і т. ін., виявлятися нездатним зберігати спокій, самовладання, терпіння» (5, с. 159; 2, с. 137).
41. Гадюка (гадина) ссе коло серця «хто-небудь постійно переживає, непокоїться, мучиться у зв'язку з чимсь» (2, с. 145).
42. Горить (палає, пламеніє, палахтить і т. ін.) серце (душа) / запалало (запроменіло) серце; запалала (запроменіла) душа «хто-небудь перебуває в стані сильного збудження, хвилювання і т. ін.» (5, с. 792–793; 2, с. 166).
43. Гризе неспокій (непокій) «про відчуття неспокою, хвилювання при очікуванні чогось неприємного, страшного» (1, с. 125).
44. До печінок доїсти «схвилювати, справити на когось сильне враження (здебільшого негативне)» (3, т. 1, с. 176).
45. Доходить / дійти до серця (до душі) «хвилювати, зворушувати, боляче вражати, тривожити кого-небудь» (2, с. 218).
46. Думки (гадки) беруть / взяли (обняли, обсіли) «хто-небудь перебуває в стані неспокою, тривожних роздумів, переживань» (5, с. 272).

47. Думки (гадки) обсідають / обсіли голову «хто-небудь постійно думає про щось (перев. тривожне, неприємне)» (5, с. 272).
48. Думки (гадки) снуються в голові «хто-небудь постійно, напружено думає про щось (перев. тривожне, неприємне)» (5, с. 272).
49. Дух займається (забивається, затинається і т. ін.) / зайнявся (забився, затнувся і т. ін.) «стає важко дихати від хвилювання, сильного душевного потрясіння і т. ін.» (5, с. 275; 2, с. 224).
50. Душа (серце) не на місці «хто-небудь дуже хвилюється, перебуває в стані тривоги, занепокоєння» (5, с. 279; 2, с. 227).
51. Душа (серце) рветься (душа (серце) болить) «хто-небудь дуже переживає за щось, страждає від чогось» (5, с. 280; 2, с. 227).
52. Душа (серце) скніє «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги і т. ін.» (2, с. 228).
53. Душа болить (щемить, ятриться і т. ін.) / заболіла (защеміла, зятрилася і т. ін.) «хто-небудь дуже переживає, страждає з якогось приводу» (2, с. 225).
54. Душа горить «бути сильно схвилюваним» (3, т. 1, с. 182).
55. Душа несе тягар «хто-небудь болісно переживає, тужить, страждає; комусь дуже важко» (2, с. 226).
56. Душа тривожиться «хто-небудь перебуває в стані неспокою, хвилювання, бентежних почуттів» (5, с. 281).
57. Душу вибирати / вибрати «глибоко зворушувати, хвилювати» (2, с. 63).
58. З важким серцем «у гнітючому стані, у тривожному настрої» (3, т. 1, с. 213; 2, с. 643).
59. Забивати (захоплювати) / забити (захопити) дух (дихання, подих, віддих) «перехоплювати дихання (від різкого подразнення органів чуття, фізичного перенапруження, хвилювання і т. ін.)» (5, с. 298).
60. Забракло повітря «комусь стало важко дихати від несподіванки, хвилювання, неприємних переживань і т. ін.» (2, с. 239).
61. Завмирати / завмерти серцем (душею) «дуже хвилюватися (з переляку, від захоплення, тривоги і т. ін.)» (5, с. 300; 2, с. 240).
62. Заворушилося у серці «пробудилось якесь почуття (збентеження, хвилювання і т. ін.)» (5, с. 301).
63. Загупало серце «хто-небудь почав хвилюватися» (5, с. 793).
64. Зайтися (закраситися, залитися і т. ін.) рум'янцем (фарбою і т. ін.) «почервоніти від сорому, хвилювання, збудження і т. ін.» (5, с. 306).
65. Запеклося (зачерствіло) серце «хто-небудь від тривалих переживань став нечулим, байдужим до навколишнього світу» (2, с. 640).
66. Запирає (затискує) дух (подих, дихання) [у грудях] «хвилюватися від глибокого зворушення, душевного переживання» (1, с. 133).
67. Заходили кружала перед очима «кому-небудь стає млосно від болю, втоми, слабості, хвилювання і т. ін.» (5, с. 402).
68. Зачіпати (зачепити) за живе, дійняти до живого, до живого доймає, доїсти до живого, до кістки проймає, допекти до живого, до самого серця брати, за живе зачепити, зачепити болюче місце, наче голкою шпигнути «глибоко хвилювати, торкатися почуття власної гідності» (3, т. 1, с. 208–209).
69. Зятрити серце (душу) «дуже схвилювати, розтривожити кого-небудь» (5, с. 322).
70. Зриватися / зірватися з голосу «втрачати голос, замовкати від надмірного напруження або хвилювання» (5, с. 345; 2, с. 272).
71. Зрушити серце (душу) «схвилювати, стривожити» (5, с. 347).
72. Зуби дзвонять «хто-небудь дуже тремтить від холоду, переживання і т. ін.» (5, с. 347).

73. Із завмиранням серця «дуже схвильовано, збентежено» (5, с. 300).
74. Кидає / кинуло в жар (в пал) «хто-небудь дуже хвилюється, бентежить від неприємних переживань, страху» (5, с. 368; 2, с. 291; 1, с. 138).
75. Кидає / кинуло то в жар то в холод «хто-небудь раптово відчуває сильне хвилювання, велике нервово напруження, збудження і та ін.» (2, с. 291; 1, с. 138).
76. Кидати / кинути в дрож (в трясцю) «викликати в кого-небудь стан нервового збудження, надмірного хвилювання, страху і та ін.» (2, с. 291; 5, с. 369).
77. Кидати / кинути жарину в серце (в груди) «викликати в кого-небудь хвилювання; тривожити когось» (2, с. 291).
78. Кинуло в гарячку (в дрож, в жар, у піт) «в стані сильного хвилювання, крайнього збудження» (3, т. 1, с. 263).
79. Кипить (закипає) душа (серце) / закипіла (скипіла) душа; скипіло (обкипіло) серце «хто-небудь перебуває в стані сильного нервового збудження, хвилювання» (2, с. 228; 5, с. 281).
80. Клопотати голову «тривожити, хвилювати кого-небудь» (2, с. 301; 5, с. 381).
81. Клубок підкочується (підступає) / підкотився (підступив) до горла «кому-небудь спазми стискають горло від сильного хвилювання, переживання і та ін.» (2, с. 301).
82. Клубок стоїть (застряє, застрягає *і т. ін.*) / застряв (застряг *і т. ін.*) «кому-небудь спазми стискають горло від сильного хвилювання, переживання і т. ін.» (5, с. 382).
83. Колотити душу «викликати неспокій, роздратування, обурення тощо» (2, с. 305).
84. Колупати душу (серце) «викликати в кого-небудь душевний біль, страждання, переживання» (2, с. 306).
85. Коти шкребуть на серці «хто-небудь хвилюється, перебуває в стані тривоги, неспокою» (2, с. 309).
86. Краяти (різати) / розкраяти серце (душу) [на шматки] «завдавати кому-небудь муки, душевного болю» (5, с. 395–396).
87. Краяти ножом по серці «боляче, сильно вражати, глибоко хвилювати кого-небудь» (5, с. 395).
88. Краяти серце «перебувати в стані тривоги, смутку, душевного болю» (4, т. 1, с. 273).
89. Крик (лемент) душі «крайній вияв тривоги, душевного болю і т. ін.» (2, с. 313).
90. Кров ударила в лице (до лица, в обличчя *і т. ін.*) «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т. ін.» (5, с. 399; 2, с. 315).
91. Кров ударяє (бухає, кидається *і т. ін.*) / ударила (забухала, кинулася *і т. ін.*) в голову (до голови *і т. ін.*) «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т. ін.» (5, с. 399; 2, с. 305).
92. Кров холоне (крижаніє, застигає *і т. ін.*) / захолола (застигла *і т. ін.*) у жилах «кому-небудь дуже страшно, моторошно, тривожно і т. ін.» (5, с. 400).
93. Ламати (заламувати, ломити) / заламати (заломити) руки «жестами, виглядом виражати переживання, страждання, хвилювання і та ін.; побиватися, плакати» (2, с. 325–326).
94. Лежати на душі (на серці) «бути предметом постійних роздумів, переживань, страждань і та ін.; турбувати, гнітити когось» (2, с. 331).
95. Лежати на совісті (на сумлінні) «спричиняти переживання; турбувати, непокоїти, пригнічувати когось» (5, с. 420).
96. Лиця (обличчя) нема (немає, не знати, не було) / не стало «хто-небудь змінюється на виду, стає дуже блідим від раптового сильного хвилювання, приступу хвороби і т. ін.» (5, с. 541; 2, с. 430).
97. Лоскотати нерви (рідше душу, серце і т. ін.) «впливати, діяти на кого-небудь; бентежити, хвилювати і т. ін. когось» (2, с. 354).

98. Мати (носити) змію під серцем «відчувати душевний неспокій; переживати» (5, с. 473).
99. Мати страх [на душі] «відчувати тривогу, неспокій; хвилюватися, переживати» (5, с. 476; 2, с. 378; 1, с. 125).
100. Міся [собі] не прибрати «втратити душевну рівновагу, спокій, самовладання; переживати» (2, с. 557).
101. Мліти душею (серцем) «уболівати за кого-, що-небудь; переживати» (5, с. 498–499; 2, с. 399; 1, с. 125).
102. Мов жаром обдати «почервоніти від сильного хвилювання, страху тощо» (3, т. 1, с. 296).
103. Мороз пробігає / пробіг «хтось завмирає, ціпеніє від несподіванки, страху, хвилювання і т. ін.» (2, с. 407).
104. Морозом (дрожем, дрожжю) проймає / пройняло «хто-небудь відчув холод, судомне тремтіння від великого хвилювання, несподіванки, переляку і т. ін.» (2, с. 573).
105. Муляти на серці (на душі) «непокоїти, бентежити, хвилювати кого-небудь (про думки, переживання і т. ін.)» (2, с. 410).
106. Муляти на серці «турбувати, хвилювати когось чим-небудь» (3, т. 1, с. 303; 2, с. 410).
107. Мутити голову (душу) «завдавати комусь переживань; хвилювати, бентежити когось» (2, с. 412).
108. Мучити (терзати, рвати і т. ін.) серце (душу) «завдавати комусь горя, страждань, прикрощів і т. ін.; спричиняти переживання» (2, с. 413).
109. На серці [наче] миші шкребуть (шкрябають, скребуть *і т. ін.*) / зашкребли (заскребли *і т. ін.*) «у кого-небудь поганий, гнітючий і т. ін. настрої; комусь тривожно, неспокійно» (5, с. 490; 2, с. 390–391).
110. На серці кипить «хто-небудь хвилюється, переживає і та ін.» (2, с. 294).
111. На серці коти шкребуть «досадувати, перебувати у стані внутрішнього незадоволення, тривоги» (4, т. 2, с. 38; 1, с. 125).
112. Наганяти (нагонити) / нагнати холоду «викликати страх, переляк, занепокоєння, тривогу і т. ін.; завдавати неприємностей комусь» (5, с. 521; 2, с. 417–418).
113. Нагнати трусу «налякати кого-небудь, викликати в когось тривогу, занепокоєння» (5, с. 521).
114. Надривати / надірвати серце «викликати в когось душевні страждання, муки, переживання і т. ін.» (2, с. 418).
115. Накипіти / накипати на душі (у душі, на серці, у серці) «хвилювати, непокоїти (про неприємні почуття, переживання і т. ін.), нагромаджуючись до критичної межі» (2, с. 420).
116. Налягати / налягти на серце «охоплювати кого-небудь (про сум, тугу, тривогу і т. ін.)» (5, с. 529).
117. Наче (неначе, ніби і т. ін.) віднялася мова «хтось від хвилювання, радості і т. ін. не може говорити; мовчить, замовк» (2, с. 399).
118. Наче на голках «втрачаючи спокій, нервуючи» (4, т. 2, с. 45; 2, с. 644).
119. Не знаходити / не знайти [собі] місця «бути дуже схвилюваним, втрачати душевну рівновагу, самовладання, спокій» (5, с. 342; 2, с. 270; 1, с. 125).
120. Не мати спокою «постійно перебувати в стані тривоги, напруження і т. ін.; переживати» (2, с. 381).
121. Не мине (не минеться) добром «уживається для вираження тривоги з приводу чого-небудь; не обійдеться благополучно, можливі погані наслідки» (5, с. 487).
122. Не тямити (не пам'ятати) [самому] себе «бути в стані дуже сильного збудження, хвилювання; втрачати витримку під впливом особливо сильних почуттів» (5, с. 907-908).

123. Нерви здають / здали «хто-небудь починає втрачати спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться» (5, с. 547; 2, с. 433).
124. Нести тягар у серці «азнавати душевних страждань, тяжких переживань і т. ін. разом з ким-небудь» (5, с. 548).
125. Ні живий ні мертвий «дуже наляканий, схвилюваний, приголомшений» (4, т. 2, с. 81; 5, с. 291–292; 2, с. 235).
126. Нудити / занудити [білим] світом «перебувати в стані тривоги, неспокою, втомлюватися від журби, туги за ким-, чим-небудь, без когось, чогось» (2, с. 442).
127. Обгортати (огортати) / обгорнути (огорнути) душу (серце) тугою ([важким] сумом, смутком *і т. ін.*) «викликати переживання, душевні страждання, неспокій і т. ін.» (5, с. 564).
128. Обдавати / обдати жаром (вогнем, морозом, холодом *і т. ін.*) «викликати у кого-небудь стан сильного хвилювання, збентеження, переляку і т. ін.» (5, с. 564; 2, с. 445–446).
129. Обіймає неспокій «про відчуття неспокою, хвилювання при очікуванні чогось неприємного, страшного» (1, с. 125).
130. Обливатися / облитися холодним потом «дуже хвилюватися, переживати (від почуття страху, очікування чогось небезпечного, неприємного і т. ін.)» (5, с. 570; 2, с. 452; 4, т. 2, с. 95).
131. Обсипає (осипає) / обсипало (осипало) жаром ([гарячим] приском) «хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збентеження і т. ін.» (5, с. 575; 2, с. 456).
132. Обсипає (осипає, сипле) / обсипало (осипало) морозом (дрижаками) «хтось відчуває озноб від хвилювання, несподіванки і т. ін.; хтось хвилюється, дуже вражений чимсь» (2, с. 456–457).
133. Острах бере (обіймає, охоплює і т. ін.) / узяв (обійняв, охопив і т. ін.) «стає неспокійно, страшно і т. ін. комусь» (2, с. 471).
134. От тобі й раз! «уживається для вираження здивування, занепокоєння, незадоволення з приводу чогось небажаного, несподіваного, непередбаченого і т. ін.» (5, с. 727; 2, с. 590–591).
135. Отут (ось тут) сидить «постійно турбувати кого-небудь, бути причиною хвилювання, переживання і т. ін. когось» (5, с. 801).
136. Ох (ой) [мені] лихо! «уживається для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін.» (5, с. 429; 2, с. 338).
137. Очі бігають / забігали «хто-небудь виявляє неспокій, схвилюваність, роздратування і т. ін.» (5, с. 598; 4, т. 2, с. 106).
138. П'явки (п'явка) ссуть (ссе) за серце (під серцем) «хтось тривожиться, страждає» (2, с. 588).
139. Палитися вогнем «дуже непокоїтися, страждати від чогось» (2, с. 481; 5, с. 604).
140. Пекти душу «глибоко переживати, бути вкрай збентеженим, схвилюваним» (4, т. 2, с. 111; 2, с. 481).
141. Перевертається / перевернулося в душі «у кого-небудь з'являється гостре почуття тривоги, хтось дуже хвилюється, мучиться» (5, с. 613; 2, с. 490).
142. Перевертати / перевернути душу (серце) «викликати в кого-небудь якесь гостре почуття (тривоги, хвилювання, захоплення і т. ін.)» (5, с. 614; 2, с. 491).
143. Перетліти душею (серцем) «знемогти від тривоги, страху, туги і т. ін.» (5, с. 622).
144. Перехоплює / перехопило дух «хто-небудь починає важко дихати від сильних переживань, хвилювань і т. ін.» (5, с. 624; 2, с. 500).
145. Піти морозом по спині «викликати неприємне відчуття холоду від переживання, переляку і т. ін.» (5, с. 643).

146. Похололо в грудях (в душі похололо, похололо в серці, похолонуло в серці) «бути стурбованим, неспокійним від чого-небудь» (4, т. 2, с. 153; 5, с. 684).
147. Прикладати / прикласти вогню до жару «дошкуляти чим-небудь комусь, посилювати біль, переживання тощо» (2, с. 562).
148. Проймати до живця «дуже хвилювати, турбувати, дошкуляти» (2, с. 573; 5, с. 706).
149. Проникати / проникнути в [саму] душу (в серце, до серця) «викликати хвилювання, зворушувати» (5, с. 709; 2, с. 577).
150. Псувати (тріпати, шарпати) нерви «1. Хвилювати, непокоїти, виводити з спокійного, урівноваженого стану кого-небудь; 2. Хвилюватися, роздратовуватися, збуджуватися» (5, с. 715; 2, с. 582).
151. Псувати / зіпсувати кров «1. Нервувати, дратуватися; 2. Завдавати кому-небудь багато неприємностей, клопоту; примушувати нервувати, дратувати когось» (5, с. 715; 2, с. 581–582).
152. Різати ножем «завдавати комусь душевних мук, переживань; неприємно вражати, ображати кого-небудь» (2, с. 599).
153. Робити добру (веселу) міну при недобрій (поганій) грі «за зовнішнім спокоєм приховувати тривогу, незадоволення, неприємності, прикрощі і т. ін.» (5, с. 740; 2, с. 601).
154. Роздирати душу «хвилювати, бентежити, глибоко засмучувати» (4, т. 2, с. 186; 2, с. 608).
155. Розтравлювати (розвереджувати) / розтравити (розвередити) душу (серце) «викликати у кого-небудь тяжкі, болісні переживання, спогади» (2, с. 616).
156. Ронити дух «дуже переживати, турбуватися за кого-небудь, уболівати за ким-небудь» (5, с. 762).
157. Сам не при собі «хто-небудь перебуває в стані сильного душевного потрясіння; дуже схвилюваний чимсь» (2, с. 629).
158. Серце (душа) ние (мліє, омліває, стискається, німіє) / серце занило (омліло, обімліло, стиснулося, занімло); душа занила (обімліла, занімла) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 794–795).
159. Серце (душа) тліє «хто-небудь зазнає моральних страждань, тяжко переживає» (5, с. 795).
160. Серце болить / заболіло «хто-небудь тяжко переживає з якогось приводу, уболіває, тривожиться за кого-, що-небудь» (5, с. 794).
161. Серце в'яне «хто-небудь переживає, непокоїться» (5, с. 794; 2, с. 640–641).
162. Серце варом обкипає / обкипіло «хто-небудь морально дуже страждає, тяжко переживає» (5, с. 794).
163. Серце зболіло (наболіло); душа зболіла (наболіла) «хто-небудь зазнав тяжких і тривалих переживань, страждань» (5, с. 795; 2, с. 640).
164. Серце їсти «переживати, журитися, каратися, мучитися і т. ін.» (2, с. 283).
165. Серце каменем лежить «хто-небудь тяжко переживає, страждає з приводу чогось» (5, с. 795).
166. Серце кров'ю обливається (*рідко* зливається) / облилося «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 795).
167. Серце мре (завмирає, замирає) / завмерло (замерло) «хто-небудь дуже хвилюється, відчуває раптовий переляк, страх і т. ін.» (5, с. 795; 2, с. 640–641).
168. Серце не на місці «бути стурбованим, дуже неспокійним» (4, т. 2, с. 198)
169. Серце обірвалось «кому-небудь стало тривожно тяжко (від хвилювання, смутку, переляку)» (4, т. 2, с. 198).
170. Серце обкипає (закипає, окипає) / обкипіло (закипіло, окипіло) кров'ю (сукроватою, смолою і т. ін.) «хто-небудь відчуває душевний неспокій, тяжко переживає» (5, с. 796; 2, с. 641).

171. Серце обривається (обірвалося) «хто-небудь дуже хвилюється, відчуває тривогу» (5, с. 796).
172. Серце падає / впало «хто-небудь відчуває хвилювання від захоплення, переляку, тривоги і т. ін.» (5, с. 796; 2, с. 641).
173. Серце рветься (розривається) на шматки (куски) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 797; 2, с. 641–642).
174. Серце сохне (*рідше* схне) «хто-небудь дуже переживає, мучиться з приводу чогось» (5, с. 797).
175. Серце стискається (стискується) / стислося (стиснулося) «хто-небудь тривожиться, хвилюється, відчуває неспокій за когось» (5, с. 797; 2, с. 642).
176. Серце тенькає / тенькнуло «хто-небудь починає дуже хвилюватися, тривожитися з приводу чого-небудь» (5, с. 797; 2, с. 642).
177. Серце як (ледве, мало, трохи *і т. ін.*) не вискочить [з грудей] «хто-небудь раптом відчув сильне хвилювання або переляк і т. ін.» (5, с. 797; 2, с. 642).
178. Сидіти болячкою на серці «невідступно, постійно непокоїти, тривожити кого-небудь» (5, с. 801; 2, с. 644).
179. Сидіти в душі «невідступно, постійно непокоїти, тривожити кого-небудь» (5, с. 801; 2, с. 644).
180. Сипати солі (сіть) на рану «викликати тяжкі спомини, нагадуючи кому-небудь про те, що хвилює; завдавати душевного болю» (2, с. 647).
181. Скаламутити [всю] душу (нутро) «надзвичайно сильно, глибоко схвилювати когось, внести неспокій» (2, с. 654).
182. Скапувати кров'ю «дуже піклуватися про кого-небудь; переживати за когось, побиватися за кимсь» (2, с. 654).
183. Скітати душею «турбуватися про кого-, що-небудь, тривожитися за когось» (5, с. 818; 2, с. 658).
184. Сколихнути душу (серце) «схвилювати, зворушити кого-небудь» (2, с. 658).
185. Сколочувати / сколотити спокій «викликати тривогу, неспокій» (5, с. 819).
186. Скрутитися як муха на окропі «заметушитися, дуже розхвилювавшись від чого-небудь» (5, с. 822; 2, с. 660).
187. Слова застряють (застигають) / застряли (застрягли, застигли) в горлі (у грудях) «хто-небудь втрачає здатність говорити через сильне хвилювання, переживання тощо» (5, с. 827).
188. Смоктати коло (біля) серця (під серцем, за серце) «щось турбує, непокоїть кого-небудь, викликає відчуття чогось неприємного» (5, с. 836; 2, с. 671).
189. Снігом сипле за шкіру «у кого-небудь з'являється неприємне відчуття холоду від страху, тривоги, хвороби і т. ін.» (5, с. 806).
190. Ссати (смоктати) / зассати (засмоктати) під ложечкою «хто-небудь переживає, непокоїться про щось» (5, с. 855; 2, с. 686–687).
191. Ссати [за] серце (душу *і т. ін.*) «дуже непокоїти, мучити, тривожити кого-небудь» (5, с. 855; 2, с. 686).
192. Стати [ножем] поперек (впоперек) горла «дуже непокоїти, хвилювати когось, не давати спокою комусь» (5, с. 860).
193. Стискати (стискувати) / стиснути серце (коло серця, за серце) «хвилювати, непокоїти кого-небудь» (5, с. 862; 2, с. 693).
194. Сушити / висушити серце «уболівати, переживати за ким-небудь» (5, с. 871; 2, с. 701).
195. Тенькнуло / *рідко* тенькає в серці (в грудях) «комусь стало тривожно, неспокійно з приводу чого-небудь» (5, с. 879; 2, с. 708).
196. Терзати душу (серце *і т. ін.*) «спричиняти душевні болі, переживання, завдавати моральних страждань» (5, с. 880).
197. Терпне серце «хто-небудь відчуває тривогу, душевний біль і т. ін.» (5, с. 798).

198. Терпцю не стає (немає) «остаточно втрачено спокій, душевну рівновагу; хто-небудь не має змоги терпіти, витримати щось» (2, с. 689).
199. Тліти серцем (душею) «зазнавати моральних страждань, тяжко переживати» (5, с. 886).
200. То в холод кидало то в жар «сильно хвилюватися; бути вкрай у збудженому стані» (4, т. 2, с. 228).
201. Точити душу (серце) «викликати постійну тривогу, неспокій, страждання в кого-небудь» (2, с. 717).
202. Тривога душу (серце) обгортає «про відчуття неспокою, хвилювання при очікуванні чогось неприємного, страшного» (1, с. 125).
203. Тривожити душу (серце) «порушувати душевну рівновагу; хвилювати, непокоїти, бентежити» (5, с. 895).
204. Тріпати душу «дуже хвилювати, непокоїти, нервувати кого-небудь» (5, с. 899).
205. Трясця трусить «хто-небудь перебуває у стані переляку, сильного хвилювання, тривоги і т. ін.» (5, с. 902).
206. Туман в (на) очах «хто-небудь погано почуває себе (перев. від утоми, хвороби, хвилювання і т. ін.)» (5, с. 903; 2, с. 726–727).
207. Туман застилає / застелив очі «хто-небудь втрачає здатність нормально бачити, сприймати зором (від хвилювання, сильного болю, потьмарення свідомості і т. ін.)» (5, с. 903; 2, с. 727).
208. Туман налягає на очі «хто-небудь починає втрачати здатність бачити щось перед собою (від хвилювання, втоми і т. ін.)» (5, с. 903).
209. Тягар ліг (упав) на серце (на груди) «хто-небудь зазнав душевних страждань, перебуває у стані пригнічення, тривоги, тяжкого неспокою» (5, с. 905; 2, с. 728).
210. У голові туманіє (туманиться) «втрачається ясність думки, здатність виразно сприймати навколишнє від хвилювання, сильного болю і т. ін.» (5, с. 904; 2, с. 727).
211. Уболівати душею (серцем) «дуже непокоїтися, турбуватися, тривожитися» (5, с. 909).
212. Умлівати / умліти душею (серцем) «бути надзвичайно враженим, схвилюваним чимсь» (5, с. 914; 2, с. 736).
213. Утрачати / утратити (загубити) мову «на якийсь час позбуватися здатності говорити, німіти від сильного хвилювання, розгубленості і т. ін.» (5, с. 917).
214. Ухопитися [руками] за голову «дуже розхвилюватися через безвихідність становища, несподіваність, безнадійність і т. ін.» (5, с. 917; 2, с. 728).
215. Ущемити [за] серце «глибоко вразити, схвилювати кого-небудь чимсь» (5, с. 917; 2, с. 738).
216. Хвилювати (бентежити, розпалювати, бунтувати і т. ін.) кров «викликати неспокій, тривогу, розбурхувати почуття, думки» (2, с. 743; 5, с. 923).
217. Холод пробігає по спині (по жилах) «хвилюватися від несподіваного переляку, очікування чогось невідомого» (1, с. 133);
218. Черв'як точить серце «кого-небудь щось постійно хвилює, турбує, мучить, завдає душевного болю» (5, с. 946).
219. Червоніти (шаріти) як (мов, наче і т. ін.) калина (мак, буряк, жар, кармазин, рак) «червоніти від хвилювання» (1, с. 137).
220. Шашіль точить «хто-небудь дуже переживає, мучиться, хвилюється від чогось» (5, с. 961–962; 2, с. 774–775).
221. Шкребе (шкрябає) / зашкребло (зашкрябало) на душі (на серці, за душу, за серце) «кого-небудь охоплює почуття незадоволення, гіркоти, суму, неспокою, тривоги і т. ін.» (5, с. 964; 2, с. 777).
222. Штовхати / штовхнути в серце (в груди) «дуже хвилювати, тривожити» (5, с. 968).

223. Щемить на душі «хто-небудь відчуває неспокій, тривогу, хвилювання» (5, с. 971; 2, с. 782).
224. Язик у петлю скрутило «хто-небудь втратив здатність говорити від хвилювання, злості і т. ін.» (5, с. 821; 2, с. 659).
225. Як (мов ніби *і т. ін.*) хто кинув гарячого приску «хто-небудь раптово відчув сильне хвилювання, збентеження і т. ін.» (5, с. 937).
226. Як (мов) на ножах «весь час бути в напруженні» (1, с. 131).
227. Як (мов, мовби *і т. ін.*) окропом ошпарило (хто обілляв) «хтось раптово відчув сильне збентеження, хвилювання, сором, прикрість і т. ін. від чого-небудь, дуже вражений чимсь» (5, с. 601).
228. Як (мов, ніби *і т. ін.*) громом вражений «надзвичайно здивований, схвилюваний чим-небудь несподіваним» (5, с. 150; 2, с. 129).
229. Як (мов, ніби *і т. ін.*) живцем пектися на рожні «хвилюватися, переживати, почувати себе дуже ніяково, тривожно від сорому, ганьби і т. ін.» (5, с. 611; 2, с. 488).
230. Як (мов, ніби *і т. ін.*) кип'ятком (окропом, варом, жаром, приском *і т. ін.*) обдало (обдали) «хтось раptom відчув збентеження, хвилювання, переляк і т. ін. від чого-небудь, дуже вражений чимсь» (5, с. 564; 2, с. 446).
231. Як (мов, ніби *і т. ін.*) на [гарячім] вугіллі «у стані дуже великого хвилювання, збудження і т. ін.» (5, с. 160; 2, с. 138).
232. Як (мов, ніби і т. ін.) на вулкані «у тривозі, в передчутті загрози, небезпеки, неприємних подій» (2, с. 139).
233. Як (мов, ніби і т. ін.) на голках (на шпильках, на шпичках, на шпичаках, на колючках, на терню і т. ін.) (як на вугіллі, як на жаринах, як на грані) «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, тривожно нетерпляче» (5, с. 180; 2, с. 155; 1, с. 125; 1, с. 131).
234. Як (мов, ніби і т. ін.) на грані «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, тривожно, нетерпляче» (5, с. 194).
235. Як (мов, ніби *і т. ін.*) ошпарений (обпарений, опарений) [окропом]. «дуже збуджений, знервований, розгніваний» (5, с. 601; 2, с. 479).
236. Як (мов, ніби *і т. ін.*) полум'ям обгорнуло / обгортає «хтось відчув сильне збентеження, хвилювання і т. ін., дуже вражений чимось» (5, с. 564; 2, с. 445).
237. Як (мов, ніби *і т. ін.*) скупали в окропі «комусь раptom стало жарко від сильних переживань, страху і т. ін.» (5, с. 822).
238. Як (мов, ніби *і т. ін.*) холодною водою обдати (облити) «раптово викликати у когось сильне збентеження, хвилювання і т. ін.; приголомшити кого-небудь» (5, с. 564–565; 2, с. 446).
239. Як (мов, ніби і та ін.) вичавлений лимон «людина, яка має поганий вигляд через хворобу, переживання, втому тощо; змучений, знесилений, худий і та ін.» (2, с. 334).
240. Як (мов, ніби і та ін.) камінь ліг на душу (серце) «кому-небудь дуже важко; хтось перебуває в гнітючому настрої, страждає, переживає і та ін.» (2, с. 287).
241. Як (мов, ніби і та ін..) на кілочках «дуже занепокоєний, украй схвилюваний, збуджений і та ін.» (2, с. 296).
242. Як (мов, ніби і т. ін.) на жаринах (на жарині, на жару) «1. Неспокійно, тривожно, нетерпляче; 2. Неспокійний, схвилюваний, нетерплячий» (2, с. 233).
243. Ятрити (роз'ятрювати, розстроюджувати, розворушувати і т. ін.) / роз'ятрити (розстроюдити, розворушити і т. ін.) [незагойну (давню)] рану [в серці (в душі)] «необережними словами, діями змушувати кого-небудь знову морально страждати або переживати щось неприємне» (2, с. 787).
244. Ятрити (роз'ятрювати, розстроюджувати, троюдити, розворушувати *і т. ін.*) / роз'ятрити (розстроюдити, розворушити і т. ін.) серце (душу) «посиливати чий-небудь переживання, завдавати комусь ще більших душевних страждань» (5, с. 979; 2, с. 778).

245. Ятриться серце (душа) «хто-небудь глибоко переживає; кого-небудь щось бентежить, хвилює» (5, с. 798; 2, с. 642).

Фразеосемантична група «Страх, жах»

1. [Аж] волосся піднімається (підіймається, встає, лізе і т. ін.) / піднялося (встало, полізло і т. ін.) вгору (догори) «кому-небудь стає дуже страшно» (2, с. 124).
2. [Аж] вухналі кувати зубами «дуже тремтіти (від холоду, від переляку і та ін.)» (2, с. 318–319).
3. [Аж] жижки трясуться (трусяться, тремтять, дрижать і т. ін.) / затряслися (затрусилися, затремтіли, задрижали і т. ін.) «у кого-небудь з'являється почуття страху перед кимсь-чимсь» (2, с. 235).
4. [Аж] мороз дере (подирає, пробирає і т. ін.) / подер (подрав, пробрав і т. ін.) по шкірі (по спині, за плечі, поза спиною, поза шкурою і т. ін.) «кому-небудь стає неприємно, моторошно, страшно і т. ін.» (5, с. 506–507; 2, с. 406).
5. [Аж] мороз іде (проходить, пробігає і т. ін.) / пішов (пройшов, пробіг і т. ін.) поза шкірою (поза спиною, по спині і т. ін.) «комусь стає неприємно, моторошно, страшно і т. ін. від чогось» (2, с. 406–407).
6. [Аж] морозом сипнуло (сипнуло) [за (поза) спиною (шкірою), по спині] «кому-небудь дуже страшно, боязно» (5, с. 806–807; 2, с. 648).
7. [Аж] мурашки бігають (пробігають, лізуть і т. ін.) / побігли (пробігли, забігали, полізли і т. ін.) по спині (по тілу, за плечима і т. ін.) «комусь стає моторошно, страшно, неспокійно і т. ін.» (2, с. 411–412; 5, с. 512–513).
8. [Аж] очі рогом лізуть / полізли «стає погано, неприємно, моторошно і т. ін. комусь» (2, с. 474).
9. [Аж] снігом сипле за шкіру «у кого-небудь з'являється неприємне відчуття холоду від страху, тривоги, хвороби і т. ін.» (2, с. 648).
10. [Аж] холоне / захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); [аж] холоне / захолола (захолонула, похолонула) душа «кого-небудь охопило почуття страху, комусь дуже страшно, боязно» (2, с. 639; 5, с. 792).
11. [Аж] шкіра (шкіра) терпне «кого-небудь охоплює почуття великого страху перед кимсь, чимсь» (5, с. 965; 2, с. 777).
12. [І (аж)] в (на) душі (на серці, у грудях, у п'ятах і т. ін.) похололо (похолонуло) «стало комусь страшно, моторошно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо» (2, с. 552).
13. [І] духу боятися «відчувати великий страх перед ким-небудь» (5, с. 47).
14. [Як (мов, ніби і т. ін.)] лихоманка стрепенула (взяла і т. ін.) «хтось відчув озноб, здригнувся, затремтів; комусь раптом стало моторошно, страшно і т. ін.» (2, с. 339).
15. Аж око в'яне «стає страшно, моторошно і т. ін. від чого-небудь» (5, с. 582; 2, с. 462).
16. Аж страх бере (взяв) «стане страшно» (3, т. 1, с. 27).
17. Бере з-за плечей (жижки трясуться, похолонуло в душі) «кому-небудь страшно, хто-небудь переживає почуття страху, жаху» (5, с. 22).
18. Бере на дрижаки (дрижаки пробирають, їсти дрижати, вибивати зубами чечітку) «хто-небудь змерз, труситься від холоду, страху» (5, с. 22; 2, с. 26).
19. Вбирати (втягувати) / ввібрати (втягти, втягнути) голову в плечі «знітитися від чого-небудь (від страху, сорому тощо)» (2, с. 54).
20. Волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає / став (стало) «кого-небудь охоплює великий страх, гнів, подив і т. ін.» (2, с. 123; 5, с. 143).
21. Волос в'яне (зав'яв) «кому-небудь стає моторошно від чогось» (5, с. 144; 2, с. 123).

22. Впадати (впасти) у паніку, вдаватися в паніку «перейматися почуттям жаху, сум'яття при справжній чи уявній небезпеці» (3, т. 1, с. 121).
23. Врости в землю «завмерти, залякнути на місці від великої несподіванки чи сильного хвилювання, страху» (5, с. 151).
24. Все (щось) обривається / обірвалося всередині (в грудях) «хто-небудь страшенно вражений, переляканий чи приголомшений чимсь» (5, с. 152; 2, с. 131).
25. Дибом стає волосся «почувати страх, жаж» (3, т. 1, с. 165).
26. Добра міна при поганій грі «приховування за зовнішнім спокоєм, веселим настроєм незадоволення, страху і т. ін.; маскування» (2, с. 391).
27. Дрижаки пробирають (беруть, хапають і т. ін.) / пробрали (взяли, вхопили і т. ін.) «хто-небудь тремтить, трясеться від холоду, страху, нервового напруження, хворобливого стану і т. ін.» (2, с. 219).
28. Дрож пробирає (проймає, пробиває і т. ін.) / пробрав (проняв, пробив і т. ін.) «хто-небудь тремтить від холоду, страху, хвилювання, нервового напруження і т. ін.» (2, с. 219).
29. Дрож проймає (обгортає, пронизує); їсти (бити, ловити, хапати, вибивати) дрижаки (дрижаків); напали (взяли, пробрали) дрижаки; трясця (пропасниця, лихоманка) трусить (трясе); труситися, як (мов, наче і т. ін.) з пропасниці; як (мов, наче і т. ін.) лихоманка б'є; дзвонити (ляскати, цокотіти) зубами «тремтіти, трястися від холоду, страху, хвилювання, хворобливого стану» (1, с. 39);
30. Душу боятися «відчувати сильний страх перед ким-, чим-небудь» (3, т. 1, с. 181).
31. Душа в (під) п'яти ховається (скаче і т. ін.); кров холоне [в жилах]; жижки трусяться; ноги згинаються [в колінах]; наче комашня попід шкурою бігає; мурашки (мурахи) бігають (лазять і т. ін.) за (поза) спиною (по спині, по тілу, за плечима і т. ін.) «відчувати великий жаж, переляк» (1, с. 120).
32. Душа в п'яти (п'ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається і т. ін.) / втекла (полізла, сховалася, вскочила і т. ін.) «хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; дуже страшно комусь» (5, с. 278; 2, с. 226).
33. Душа завмерла (замерла); душа [аж] у п'ятах (п'ятках); душа в (під) п'яти пішла (заховалася, провалилася і т. ін.); волосся [на голові] стало (встало) дибом (диба, дибки, дуба, дубом); [аж] волосся полізло угору (стало сторч); холодний (циганський) піт проняв; духу не стало; кров застигла в жилах; [аж] жижки затрусилася (задрижали); [аж] мурашки забігали (пішли, полізли, поповзли і т. ін.) за (поза) спиною (по спині, по тілу, по шкірі); мурашня полізла по плечах; почув мурашки за спиною; [аж] мороз (морозець) пішов (побіг, перебіг, пробіг, подрав і т. ін.) поза шкірою (поза шкурою, по шкірі, поза спиною і т. ін.); морозом сипнуло за (поза) спиною (поза шкірою, по тілу); серце обірвалось (упало); серце мов обірвалося; обірвалося щось (усе і т. ін.) всередині (в грудях і т. ін.); серце похололо (похолонуло); тьохнуло (похололо) в животі; [аж] в душі (всередині) похололо (похолонуло) «відчути великий жаж, переляк» (1, с. 55–57).
34. Душа перетліла (перемліла) «хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху, туги і т. ін.» (2, с. 226–227).
35. Душа так і покотилася «хто-небудь раптом відчув страх, переляк, відчай» (5, с. 280).
36. Душі не стало «хтось дуже злякався» (2, с. 689–690).
37. Жаром обсипати, жаж бере «дуже боятися, хвилюватися (від боязні, страху)» (3, т. 1, с. 185).
38. Жижки трусяться «мати сильне почуття страху перед ким-, чим-небудь» (3, т. 1, с. 186).
39. Забути язика в роті «втратити здатність говорити (через переляк, розгубленість тощо)» (2, с. 239).
40. Заморожувати / заморозити кров [у жилах] «викликати почуття жаху» (5, с. 313; 2, с. 249).

41. Занило під грудьми «відчувати страх, розпач від чого-небудь несподіваного» (3, т. 1, с. 202).
42. Зуб на зуб не попадає (не потрапляє) «хто-небудь дуже тремтить від великого холоду або з переляку» (2, с. 273; 5, с. 347).
43. І лапки зложити «злякатися чого-небудь, бути покірливим, сумирним» (3, т. 1, с. 249).
44. Їсти (ловити, хапати) / наїстися (наловитися, нахапатися) дрижаки (дрижаків) «тремтіти від холоду, страху» (5, с. 357; 2, с. 282).
45. Кидає / кинуло в жар (в пал) «хто-небудь дуже хвилюється, бентежить від неприємних переживань, страху» (5, с. 368).
46. Кинуло в гарячку (в дрож, в жар, у піт) «в стані сильного хвилювання, крайнього збудження» (3, т. 1, с. 263).
47. Кров холоне (крижаніє, застигає *і т. ін.*) / захолола (застигла *і т. ін.*) у жилах «кому-небудь дуже страшно, моторошно, тривожно і т. ін.» (5, с. 400; 2, с. 315).
48. Кров холоне «про того, хто охоплений почуттям страху» (3, т. 1, с. 275).
49. Леленько моя «уживається для вираження здивування, захоплення, жалю, страху і та ін.; ох» (2, с. 332; 5, с. 421).
50. Лякати зубами «цокати зубами від холоду, страху» (3, т. 1, с. 288).
51. Мати божа «уживається для вираження позитивних або негативних емоцій: радості, здивування, захоплення, переляку і т. ін.» (2, с. 370).
52. Мліти душею (серцем) «відчувати страх; боятися» (2, с. 399; 5, с. 498–499).
53. Мов жаром обдати «почервоніти від сильного хвилювання, страху тощо» (3, т. 1, с. 296).
54. Мороз із-за плечей бере «комусь стає неприємно, моторошно, страшно і т. ін. від чогось» (2, с. 407).
55. Мороз по шкірі продирає «хтось відчуває неприємний холод від несподіваного сильного переляку, збудження і т. ін.» (2, с. 573).
56. Мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою і т. ін.) ходить (бігає і т. ін.) «комусь стає неприємно, моторошно, страшно і т. ін. від чогось» (2, с. 407).
57. Мороз пробігає / пробіг «хтось завмирає, ціпеніє від несподіванки, страху, хвилювання і т. ін.» (2, с. 407).
58. Мороз хапає / вхопив за плечі «комусь стає неприємно, моторошно, страшно і т. ін. від чогось» (2, с. 407).
59. Морозом (дрожем, дрожью) проймає / пройняло «хто-небудь відчув холод, судомне тремтіння від великого хвилювання, несподіванки, переляку і т. ін.» (2, с. 573).
60. Морозом подрало по шкурі «кого-небудь охопило неприємне відчуття холоду від сильного переляку, переживання і т. ін.» (5, с. 659; 2, с. 529).
61. Наганяти (нагонити) / нагнати холоду «викликати страх, переляк, занепокоєння, тривогу і т. ін.; завдавати неприємностей комусь» (5, с. 521; 2, с. 417–418).
62. Нагнати дрижаків «налякати, змусити трястися від страху» (5, с. 521).
63. Нагнати труску «налякати кого-небудь, викликати в когось тривогу, занепокоєння» (5, с. 521).
64. Нагодувати дрижаками «налякати, змусити трястися від страху» (5, с. 521).
65. Наче до місця прирости «приголомшливо здивуватися, злякатися» (4, т. 2, с. 44).
66. Не чути (не відчувати) землі [під собою (під ногами)] «переживати сильний страх» (2, с. 772).
67. Ні живий ні мертвий «дуже наляканий, вражений, приголомшений і т. ін.» (2, с. 235; 4, т. 2, с. 81).
68. Обдавати / обдати жаром (вогнем, морозом, холодом *і т. ін.*) «викликати у кого-небудь стан сильного хвилювання, збентеження, переляку і т. ін.» (5, с. 564; 2, с. 445–446).

69. Обливатися / облитися холодним потом «дуже хвилюватися, переживати (від почуття страху, очікування чогось небезпечного, неприємного і т. ін.)» (5, с. 570; 2, с. 452).
70. Обмирати / обмерти зі страху «дуже лякатися, боятися; ціпеніти» (2, с. 454).
71. Ой (о, *рідко* і) леле (леле-леле) «уживається для вираження здивування, страху, жалю, захоплення і т. ін.» (5, с. 420; 2, с. 332).
72. Острах бере (обіймає, охоплює і т. ін.) / узяв (обійняв, охопив і т. ін.) «стає неспокійно, страшно і т. ін. комусь» (2, с. 471).
73. Ох (ой) [мені] лихо! «уживається для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін.» (5, с. 429) 2, с. 338).
74. Очі лізуть на лоб (очі вилазять, очі вилізли на лоба, очі на лоб полізли, очі полізли догори, очі полізли рогом, аж очі рогом лізли, очі на лоба вилазять, очі на лоба лізуть) «виражає почуття страху, здивування, сорому від чийх-небудь вчинків» (4, т. 2, с. 106; 5, с. 597).
75. Перестало битися серце «хто-небудь завмер, заціпенів від страху, переляку» (2, с. 640).
76. Перетліти душею (серцем) «знемогти від тривоги, страху, туги і т. ін.» (5, с. 622).
77. Підшитий трусом «дуже боягузливий, лякливий» (5, с. 641).
78. Піти морозом по спині «викликати неприємне відчуття холоду від переживання, переляку і т. ін.» (5, с. 643).
79. Похолонуло (похололо) в душі (в грудях, у животі, у п'ятах, на серці) «стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо» (5, с. 684).
80. Прикипіти на місці (прикипати до місця) «злякатися, розгубитися від чого-небудь несподіваного» (4, т. 2, с. 159).
81. Ранити душу (серце) «завдавати кому-небудь душевного болю, страждань» (2, с. 593).
82. Серце мре (завмирає, замирає) / завмерло (замерло) «хто-небудь дуже хвилюється, відчуває раптовий переляк, страх і т. ін.» (5, с. 795; 2, с. 640–641).
83. Серце опинилося в п'ятках «хтось дуже злякався» (2, с. 641).
84. Серце падає (обривається) / впало (обірвалося) «хто-небудь завмирає від раптового переляку, тривоги і т. ін.» (2, с. 641; 5, с. 796).
85. Серце стигне (холоне) / прохололо (охололо) «кому-небудь дуже страшно, боязко» (2, с. 642).
86. Серце як (ледве, мало, трохи і т. ін.) не вискочить [з грудей] «хто-небудь відчуває сильне серцебиття від хвилювання, страху і т. ін.» (2, с. 642).
87. Сіяти пострах серед ... «певними діями, засобами викликати почуття страху у кого-небудь; лякати, залякувати когось» (5, с. 811).
88. Снігом сипле за шкіру «у кого-небудь з'являється неприємне відчуття холоду від страху, тривоги, хвороби і т. ін.» (5, с. 806).
89. Страх (острах) бере; страх (жах) проймає «відчувати страх, боязнь» (1, с. 120).
90. Страх найшов (напав); страх (пройняв, обняв, обхопив); взятися страхом; зазнати (набратись, натерпітись) страху «злякатися» (2, с. 55–57).
91. Труса празнувати «відчувати страх; лякатися, боятися» (2, с. 556).
92. Трусити / перетрусити штаньми (штанами) «тікати від страху, в стані великого переляку» (5, с. 901).
93. Трясця трусить «хто-небудь перебуває у стані переляку, сильного хвилювання, тривоги і т. ін.» (5, с. 902).
94. Холод пробирає (проймає) / пробрав (пройняв) [до кісток (від голови аж до ніг, все тіло і т. ін.)] «кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, несподіванки і т. ін.» (5, с. 933; 2, с. 751–752).

95. Холодна жаба сидить під серцем «кого-небудь охоплює почуття страху, передчуття чогось поганого, неприємного» (5, с. 288).

96. Циганський (холодний) піт проймає (охоплює, пробирає *і т. ін.*) / пройняв (охопив, пробрав *і т. ін.*) «хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду і т. ін.; когось лихоманить» (5, с. 642).

97. Цокотіти (цокотати, цокати) зубами тремтіти від холоду, страху і т. ін.» (2, с. 758).

98. Як (мов, наче і т. ін.) громом прибитий (рідко приглушений) «приголомшений якоюсь звісткою, дуже вражений чим-небудь; остовпілий (від якоїсь події, переляку і т. ін.)» (2, с. 557).

99. Як (мов, наче і т. ін.) жаром (кип'ятком, приском і т. ін.) обдали «хтось дуже вражений чимсь, раптом відчув збентеження, хвилювання, переляк і т. ін.» (2, с. 446).

100. Як (мов, ніби *і т. ін.*) громом прибитий (приглушений) «приголомшений, остовпілий (від якого-небудь враження, переляку і т. ін.)» (5, с. 689).

101. Як (мов, ніби *і т. ін.*) комашки забігали (полізли, поповзли *і т. ін.*) по спині «хто-небудь відчув страх, переляк і т. ін.» (5, с. 388).

102. Як (мов, ніби і т. ін.) опечений (рідше обпечений) «дуже збуджений, сердитий, переляканий і т. ін.» (2, с. 467–468).

103. Як (мов, ніби і т. ін.) скупали в окропі «хтось раптом відчув жар в усьому тілі від несподіваного здогаду, від сильних переживань, страху і т. ін.» (2, с. 660; 5, с. 822).

104. Як (мов, ніби і та ін.) комашки полізли (поповзли) по спині «хто-небудь відчув страх, сильне збентеження і та ін.» (2, с. 306).

Фразеосемантична група «Гнів, лють»

1. [Аж] сипати вогнем «дуже сердито, гнівно розмовляти» (2, с. 647; 5, с. 806).
2. [Аж] у роті чорно у *кого, кому* «хто-небудь дуже злий, лютий» (2, с. 766; 5, с. 950).
3. Аж вогню дає (вогнем дихати, важким духом дихати) «хто-небудь дуже гнівається з якогось приводу» (5, с. 219).
4. Аж вогню креше «дуже, надто сердиться» (2, с. 312).
5. Аж кипіти «бути в стані сильного хвилювання, гніву» (3, т. 1, с. 23).
6. Бісом дивитися *на кого* «гніватися» (1, с. 22–23).
7. Блимнути очима (оком) «глянути на кого-небудь, виражаючи докір, злість, гнів» (5, с. 35).
8. Блискавки метати «гніватися, сердитися; погрожувати» (3, т. 1, с. 58).
9. Важким (недобрим) духом дихати «дуже сердитися, гніватися, злитися на кого-небудь, стримуючи до певного часу прямий вияв своїх почуттів» (5, с. 239; 2, с. 200).
10. Вергати (кидати) громи «дуже гніватися на кого-небудь, лаяти когось; бурхливо виявляти своє незадоволення, роздратування» (2, с. 56).
11. Виводити / вивести з рівноваги «своєю поведінкою змушувати кого-небудь нервувати, викликаючи почуття гніву, роздратування і т. ін.» (2, с. 65; 5, с. 83).
12. Випускати (розпускати) / випустити (розпустити) пазурі (кігті) «виявляти ворожість, нетерпимість до кого-небудь або готовність дати відсіч комусь» (2, с. 81).
13. Вогнем (полум'ям, пеклом і т. ін.) дихати «дуже сердитися, гніватися, виявляти недобррозичливість до когось» (2, с. 200; 5, с. 239; 3, т. 1, с. 116).
14. Волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає / став (стало) «кого-небудь охоплює великий страх, гнів, подив і т. ін.» (2, с. 123).
15. Впадати / впасти в пасію «гніватися» (5, с. 146; 3, т. 1, с. 121).
16. Впадати в гнів «гніватися» (1, с. 22–23).
17. Грім би тебе побив, грому на вас немає «вживається для вираження почуття сильного гніву, незадоволення» (3, т. 1, с. 151).

18. Громи метати «гніватися; гнівно говорити; погрожувати кому-небудь» (3, т. 1, с. 153).
19. Губи копилити, загнути губу «ображатися, гніватися, вередувати, хизуватися» (3, т. 1, с. 153).
20. Добра б не було «виражає почуття великого гніву, незадоволення» (3, т. 1, с. 170).
21. Душить злість «дуже гніватися; бути невдоволеним ким-, чим-небудь» (3, т. 1, с. 183).
22. З серцем «сердито, з гнівом, зі злістю» (2, с. 643).
23. Зводити / звести з розуму (з ума) «негативно впливаючи на психіку, викликати в когось почуття роздратування, гніву і т. ін.; доводити кого-небудь до божевілля» (2, с. 259; 5, с. 327).
24. Зганяти (згонити) / зігнати оскому (оскомину) «виявляти гнів, роздратування, мститися за що-небудь комусь» (5, с. 329; 2, с. 260–261; 3, т. 1, с. 225).
25. Згнітити серце «затамувати почуття гіркоти, незадоволення, гніву» (3, т. 1, с. 219).
26. Зривати / зірвати злість (зло, серце) «спрямовувати на кого-небудь свій гнів, роздратування, незадоволення і т. ін.» (2, с. 272).
27. Зуби гострити (гострити зуби), зуби точити (точити зуби), точити ніж «гніватися, злоститися на кого-небудь, прагнути зробити неприємність комусь» (3, т. 1, с. 241).
28. Зуби скриплять (скрегочуть) «хто-небудь дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті» (5, с. 348; 2, с. 274).
29. Іди [собі] к бісовому батьку (к нечистій матері) «уживається для вираження почуття гніву на кого-небудь, незадоволення кимось, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось» (2, с. 275).
30. Іди [собі] на всі чотири вітри (на чотири боки) «уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь» (2, с. 275).
31. К чортовій (бісовій, лихій, нечистій *і т. ін.*) матері; до чортової (бісової, лихої, нечистої *і т. ін.*) матері «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 466).
32. Кидати вогнем-блискавицею «гніватися» (1, с. 22–23).
33. Кипить (закипає) душа (серце) / закипіла (скипіла) душа; скипіло (обкипіло) серце «хто-небудь гнівається, сердиться на когось-щось, обурюється з приводу чогось» (2, с. 228).
34. Кресати / кресонутти (креснути) очима «гнівно, сердито дивитися, поглядати» (5, с. 396; 2, с. 312).
35. Крізь зуби, крізь зуби процідити (цідити крізь зуби) «неприятно, з гнівом, не розкриваючи рота, невиразно» (3, т. 1, с. 274).
36. Кров кипить (закипає, вирує і т. ін.) / закипіла (завирувала і т. ін.) [у жилах (у скронях і т. ін.)] «хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т. ін.» (5, с. 399).
37. Лізти / полізти у пляшку «сердитися, гніватися (нерідко без достатніх на те підстав)» (2, с. 346).
38. Луснути зі злості (з серця) «дуже розсердитися» (2, с. 357).
39. Мати зуб (зуба) «сердитися, гніватися на кого-небудь» (5, с. 471; 2, с. 373–374; 3, т. 1, с. 290).
40. Мати храп «сердитися, злоститися на когось» (2, с. 378).
41. Метати громи і (та) блискавки «1. Гнівно, роздратовано говорити про кого-, що-небудь, лаяти когось; 2. Виглядом виражати гнів, обурення, незадоволення кимсь, чимсь; сердито дивитися» (5, с. 484; 3, т. 1, с. 293; 2, с. 385–386).

42. Мов сич надутися (мов сич, мов сичі надуті) «розгніватися, образитися; мати бундючий, зверхньо пихатий вигляд; зажуритися» (3, т. 1, с. 300).
43. Муха вкусила (мати мухи в носі) «про того, хто в поганому настрої, гнівається, нервує» (3, т. 1, с. 303).
44. Надувати (надимати) / надуті губи «гніваючись, ображаючись і т. ін., надавати обличчю незадоволеного вигляду» (2, с. 418).
45. Наливатися кров'ю «червоніти від злості» (1, с. 137).
46. Нема холери на ... «виражає почуття гніву, обурення» (3, т. 2, с. 64).
47. Очі блиснули [гнівом] «хтось глянув дуже сердито, суворо, зі злістю і т. ін.» (2, с. 475; 5, с. 598).
48. Очі горять (палають) «чий-небудь вигляд виражає якісь почуття (збудження, гнів, радість і т. ін.)» (5, с. 598).
49. Очі запалали «чий-небудь погляд, вигляд виражає якісь почуття (гнів, обурення, рішучість і т. ін.)» (5, с. 599; 2, с. 476–477).
50. Очі метають (мечуть) іскри (блискавиці) «хтось дивиться гнівно, люто, сердито і т. ін.» (5, с. 599; 2, с. 477).
51. Пазури показувати, показати (випустити пазури, показати пазури) «виявляти гнів, непокірність, злі наміри» (4, т. 2, с. 108).
52. Перевернеться (перевернувся б) у труні «уживається для вираження обурення, гніву з приводу чогось (із згадкою про померлого, причетного до предмета розмови)» (5, с. 613).
53. Перегризати / перегризти горло (горлянку) «жорстоко розправлятися з ким-небудь, перев. у стані гніву, злоби і т. ін.» (5, с. 616; 2, с. 493).
54. Під гарячу руку (*заст.* руч) «у момент великого збудження, роздратування, тимчасового гніву» (2, с. 626; 4, т. 2, с. 120).
55. Посилати [всі] громи і блискавки «із роздратуванням, гнівом говорити про кого-, що-небудь; лаяти когось, щось» (2, с. 547).
56. Рвати й метати «перебувати в стані сильного роздратування, гніватися» (4, т. 2, с. 180; 1, с. 22–23).
57. Розпикати / розпекти душу (серце) «викликати у кого-небудь почуття гніву, душевного болю, страждання і т. ін.» (2, с. 613).
58. Розпускати / розпустити морду (писок) «висловлюватися грубо; лаятися» (5, с. 756).
59. Серце бере / взяло «хто-небудь сердиться, гнівається на кого-небудь» (5, с. 794; 2, с. 640).
60. Серце мати «гніватися, образитися на кого-небудь» (4, т. 2, с. 198).
61. Серце набігає «хто-небудь сердиться, гнівається на кого-небудь» (5, с. 795).
62. Сипати / сипнути (сипнути) іскрами (іскри) [з очей] «поглядом виявляти гнів» (2, с. 647).
63. Сказ нападає (находить) / напав (найшов) «кого-небудь охоплює сильне почуття гніву, роздратування і т. ін.» (5, с. 811; 2, с. 652–653).
64. Скипіти гнівом «розсердитися, розгніватися» (4, т. 2, с. 203).
65. Скрегіт зубовний «гнів, лють, розлюченість» (5, с. 820).
66. Скреготати (скреготіти, скригати, скрипіти *і т. ін.*) / заскреготати (заскреготіти, заскрипіти, скрипнути, скреготнути *і т. ін.*) зубами «виявляти гнів, роздратування, невдоволення і т. ін.» (5, с. 820; 2, с. 659; 4, т. 2, с. 205).
67. Спопеляти / спопелити очима (зором) *кого* «дуже гнівно, презирливо дивитися на кого-небудь» (2, с. 684; 5, с. 852).
68. Сто (сто сот, тисячу *і т. ін.*) крот болячок [у печінки *і т. ін.*] «уживається як прокляття, при вияві гніву, великого обурення» (5, с. 862).
69. Сто чортів «уживається для вираження гніву, роздратування і т. ін.» (5, с. 862–863).

70. Трясця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінки (в печінку, в пуп, в бік *і т. ін.*) «уживається для висловлення недоброго побажання кому-небудь або як вияв невдоволення, гніву, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 902; 2, с. 725–726).

71. У потилицю «дуже грубо, з лайкою або з бійкою» (2, с. 550).

72. Хай (нехай) йому (їм, вам) «уживається для вираження досади, роздратування, гніву з приводи чого-небудь» (5, с. 31).

73. Чортом дихати «гніватися; бути незадоволеним чиєю-небудь дією» (4, т. 2, с. 258).

74. Як (мов, наче і т. ін.) ошпарений (обпарений, опарений і т. ін.) [окропом] «дуже збуджений, знервований, розгніваний і т. ін.» (2, с. 479; 5, с. 601).

Фразеосемантична група «Обурення, роздратування»

1. [А] щоб тебе! «уживається для вираження незадоволення, роздратування, злості або захоплення, подиву тощо» (5, с. 878).

2. [Аж] ударити об (у) поли [руками] «виявити надзвичайно сильне здивування, збентеження, обурення і т. ін. з певної нагоди» (5, с. 910; 2, с. 732).

3. [Тільки] цього ще бракує (не вистачає, *діал.* хибує) «уживається для вираження незадоволення, обурення чим-небудь» (5, с. 47).

1. [Чи] ти ба! «уживається для вираження здивування, докору, обурення і т. ін.» (2, с. 710).

4. А (ах), так «уживається для вираження обурення чиїмось вчинком, поведінкою кого-небудь» (5, с. 874).

5. А бодай тобі кістка в горлі «виражає почуття обурення тим, хто кричить або говорить щось неприємне» (3, т. 1, с. 17).

6. Аби тебе дідько сколов «уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. кимось або чимось» (5, с. 242).

7. Бий тебе (його *і т. ін.*) коцюба «уживається для вираження незадоволення, обурення» (5, с. 392).

8. Біс його знає «виражає обурення, сумнів, непевність, захоплення» (3, т. 1, с. 57).

9. Бісова (проклята, собача і т. ін.) душа «уживається для вираження крайнього незадоволення кимсь; роздратування, обурення з приводу чого-небудь» (2, с. 225).

10. Бодай (хай) вовки тебе їли / з'їли «уживається для вираження обурення, незадоволення кимсь» (5, с. 139).

11. Бодай (щоб) тебе (його, вас, їх і т. ін.) взяла лиха година «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось-чогось, недоброго побажання позбутися його» (5, с. 177).

12. Бодай пропадом пішло «уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення чим-небудь» (5, с. 644; 2, с. 517).

13. В біса «уживається для вираження незадоволення, роздратування з приводу чогось» (5, с. 32).

14. В долоні плеснути «обуритися, здивуватися» (3, т. 1, с. 83).

15. Вдарити у поли «здивуватися, обуритися; зробити протестуючий жест» (3, т. 1, с. 82).

16. Вивертати / вивернути душу «сильно діючи на кого-небудь, викликати негативні почуття; дратувати кого-небудь» (2, с. 64).

17. Виводити / вивести з рівноваги (з себе) «перебувати в стані сильного роздратування, нервового збудження; втрачати спокій, самовладання, терпіння» (2, с. 92).

18. Виводити / вивести з рівноваги «своєю поведінкою змушувати кого-небудь нервувати, викликаючи почуття гніву, роздратування і т. ін.» (2, с. 65).

19. Виводити / вивести з себе (відводити з рівноваги) «своєю поведінкою змушувати кого-небудь нервувати, викликаючи почуття злості, гніву, роздратування і т. ін.» (5, с. 83).

20. Виводити / вивести з себе «своєю поведінкою змушувати кого-небудь нервувати, викликаючи почуття злості, гніву, роздратування і т. ін.» (2, с. 65).

21. Враг його (*рідко тебе і т. ін.*) «уживається для вираження великого незадоволення, роздратування або досади через когось чи щось» (5, с. 150).

22. Вражий (сучий, дияволів, іродів, чортів, гадів, песький і т. ін.) син «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь» (5, с. 805).

23. Все кипить всередині «хто-небудь надзвичайно знервований, обурений» (5, с. 151; 2, с. 130).

24. Встати на ліву (не на ту) ногу (якась муха вкусила, гедзь напав, муха сіла на ніс) «бути в поганому, роздратованому настрої» (5, с. 155).

25. Втрачати (губити) / втратити (загубити) рівновагу «перебуваючи в стані нервового збудження, хвилювання, роздратування і т. ін., виявлятися нездатним зберігати спокій, самовладання, терпіння» (5, с. 159; 2, с. 137).

26. Горе ти моє «про почуття невдоволення, обурення, удаваного розчарування вчинками, діями людини (здебільшого близької)» (3, т. 1, с. 148).

27. Гусей дражнити «навмисне викликати роздратування, злобу в кого-небудь; пускати плітки (3, т. 1, с. 154).

28. Де [ж] таки (пак, це, се, таке) видано «уживається здивування або обурення чим-небудь незвичним або неприйнятним» (5, с. 85; 2, с. 68).

29. Де в гаспида подітисся «виражає подив, обурення від того, що хтось або щось де-небудь поділося» (3, т. 1, с. 161).

30. Диявол йому (*їх, тобі і т. ін.*) в печінки «уживається для вираження крайнього невдоволення кимось, чимось, обурення, досади з приводу чогось» (5, с. 241).

31. Душа кипить «бути глибоко стурбованим, обуреним» (3, т. 1, с. 182).

32. Заяча душа «уживається для вираження незадоволення, роздратування з приводу чого-небудь» (2, с. 228).

33. Зводити / звести з розуму (з ума) «негативно впливаючи на психіку, викликати в когось почуття роздратування, гніву і т. ін.; доводити кого-небудь до божевілля» (2, с. 259; 5, с. 327).

34. Зганяти (згонити) / зігнати оскому (оскомину) «виявляти гнів, роздратування, мститися за що-небудь комусь» (5, с. 329; 2, с. 260–261).

35. Зривати / зірвати злість (зло, серце) «спрямовувати на кого-небудь свій гнів, роздратування, невдоволення і т. ін.» (2, с. 272).

36. Іди [собі] геть (на всі чотири вітри, на чотири боки *і т. ін.*) «уживається для вираження зла, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь» (5, с. 349; 2, с. 275).

37. Іди [собі] до чорта (до біса, до дідька, під три чорти, до лиха *і т. ін.*) «уживається для вираження зла, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь» (5, с. 349; 2, с. 275).

38. Іди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері, к чортовій матері) «уживається для вираження зла на кого-небудь, незадоволення, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось» (5, с. 350; 2, с. 275).

39. Іди [собі] к чорту (к бісу, к дідьку *і т. ін.*) «уживається для вираження зла на когось, щось, незадоволення ким-, чим-небудь, бажання позбутися когось, чогось» (5, с. 350).

40. Їдять мухи [з комарами] «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, роздратування, досади і т. ін.» (5, с. 514).

41. К нечистій матері «виражає незадоволення, обурення чиймись вчинками, поведінкою» (3, т. 1, с. 270).

42. К чортовій (бісовій, лихий, нечистій *і т. ін.*) матері; до чортової (бісової, лихої, нечистої *і т. ін.*) матері «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 466; 2, с. 369–370).
43. Кий (який) [його] біс! «уживається для вираження досади, роздратування; незадоволення чиймись діями, вчинками» (5, с. 31).
44. Колотити душу «викликати злість, роздратування, обурення, збентеження» (5, с. 387; 2, с. 305).
45. Котися ковбасою (ковбаскою) «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь і побажання позбутися його» (5, с. 391; 2, с. 309).
46. Кров кипить (закипає, вирує *і т. ін.*) / закипіла (завирувала і т. ін.) [у жилах (у скронях *і т. ін.*)] «хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т. ін.» (5, с. 399).
47. Лихий візьме «виражає подив, захоплення, прикрість чи обурення» (3, т. 1, с. 284).
48. Матері (бісові) його (їх, її *і т. ін.*) ковілька (корінь) «уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. з приводу чого-небудь» (5, с. 383; 2, с. 302; 3, т. 1, с. 290).
49. На високих нотах «підвищеним голосом від обурення, незадоволення, радості і т. ін.» (5, с. 559).
50. Нема холери на.. «виражає почуття гніву, обурення» (4, т. 2, с. 64).
51. Нехай (хай) мара бере (візьме) «уживається для вираження досади, обурення з приводу чого-небудь, недоброго побажання комусь» (5, с. 464).
52. Нехай (хай) ти тямися «вислів, що виражає негативне ставлення до кого-, чого-небудь, роздратування, незадоволення кимсь, чимсь» (5, с. 881).
53. Нехай йому грець, нехай йому всячина, нехай йому біс, нехай йому хрін «бути незадоволеним, обуреним ким, чим-небудь» (4, т. 2, с. 74).
54. Ніколи б не подумав «уживається для висловлення подиву, обурення і т. ін. з приводу чого-небудь несподіваного, непередбаченого» (5, с. 660).
55. Нічого мовити «уживається для вираження незадоволення, обурення, рідше захоплення і т. ін. чим-небудь» (5, с. 499; 2, с. 400).
56. Нічого сказати «уживається для вираження осуду, обурення, незадоволення з приводу чого-небудь» (5, с. 812; 2, с. 653).
57. Обливатися потом «дуже тяжко працювати; хвилюватися, обурюючись чим-небудь» (4, т. 2, с. 95).
58. Очі запалали «чий-небудь погляд, вигляд виражає якісь почуття (гнів, обурення, рішучість і т. ін.)» (5, с. 599).
59. Перевернеться (перевернувся б) у труні «уживається для вираження обурення, гніву з приводу чогось (із згадкою про померлого, причетного до предмета розмови)» (5, с. 613).
60. Під гарячу (сердиту, злу) руку (руч.) «у момент великого збудження, роздратування» (5, с. 774; 2, с. 626).
61. Під три чорти (іти під чотири вітри, йти під три вітри) «виражає почуття незадоволення, обурення; вживається як лайка, якою проганяють кого-небудь» (4, т. 2, с. 128).
62. Підсипати перцю «говорячи з іронією, глумом, викликати роздратування» (1, с. 93).
63. Погибелі на тебе немає (погибелі на вас немає) «виражає крайнє незадоволення, обурення чийми-небудь вчинками, діями» (4, т. 2, с. 137).
64. Подумати тільки «уживається для вираження подиву, обурення і т. ін. з приводу чого-небудь несподіваного, непередбаченого» (5, с. 660).
65. Посилати [всі] громи і блискавки на кого-що «із роздратуванням, гнівом говорити про кого-, що-небудь; лаяти когось, щось» (2, с. 547).

66. Пропади / рідше пропадай ти (ви, він, вона *і т. ін.*) пропадом (рідше прахом) «уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення чим-небудь» (5, с. 710; 2, с. 577).
67. Рвати вудила «бути дуже злим, роздратованим кимсь, чимсь» (2, с. 595; 5, с. 732).
68. Рвати й метати «бурхливо виявляти своє незадоволення, роздратування» (5, с. 732; 2, с. 595).
69. Сказ нападає (находить) / напав (найшов) «кого-небудь охоплює сильне почуття гніву, роздратування і т. ін.» (5, с. 811; 2, с. 652–653).
70. Скреготати (скреготіти, скригати, скрипіти *і т. ін.*) / заскреготати (заскреготіти, заскрипіти, скрипнути, скреготнути *і т. ін.*) зубами «виявляти гнів, роздратування, невдоволення і т. ін.» (5, с. 820; 2, с. 659).
71. Сто (сто сот, тисячу *і т. ін.*) крот болячок [у печінки *і т. ін.*] «уживається як проклін, при вияві гніву, великого обурення» (5, с. 862).
72. Сто чортів «виражає почуття невдоволення, обурення» (4, т. 2, с. 217; 5, с. 862–863).
73. Сякий-[не]-такий син «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь» (5, с. 805; 2, с. 647).
74. Трясця його (її, їхній, твоїй, вашій) матері «уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. ким-, чим-небудь» (5, с. 902).
75. Туди до лиха! «уживається для вираження незадоволення, розчарування, здивування, обурення з приводу чогось неприємного, несподіваного і т. ін.» (5, с. 426; 2, с. 337).
76. Убити мало «уживається для вираження великого обурення з приводу чиєїсь поведінки, чийогось вчинку» (5, с. 909; 2, с. 731).
77. Хай (нехай) йому (їм, вам) «уживається для вираження досади, роздратування, гніву з приводу чого-небудь» (5, с. 31).
78. Хай (нехай) йому тямиться «уживається для вираження незадоволення, роздратування» (5, с. 908).
79. Хай (нехай) пропаде / рідше пропадає пропадом «уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення чим-небудь» (5, с. 709–710).
80. Хай (нехай, *діал.* нех) воно (він / вона [ясним вогнем (полум'ям)] горить / згорить (загориться і т. ін.) «уживається для великого незадоволення, роздратування, досади з приводу кого-, чого-небудь» (5, с. 189).
81. Хто [ж] бачив (видав) «уживається для вираження обурення чимось, засудження чийось дій, вчинків, чиєїсь поведінки і т. ін.» (5, с. 936).
82. Хто б подумав (міг подумати) «уживається для вираження подиву, обурення і т. ін. з приводу чого-небудь несподіваного, непередбаченого і т. ін.» (5, с. 936).
83. Чорт (біс) [його (вас *і т. ін.*)] бери (забирай) / візьми (побери, забори *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, досади з приводу чогось» (5, с. 952; 2, с. 768).
84. Чорт (чорти) його (її, вашій) матері «уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь» (5, с. 954).
85. Шляк би (аби) трафив (потрафив) «уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось» (5, с. 966).
86. Що [тільки] робиться! «уживається для вираження здивування, захоплення, обурення і т. ін. чим-небудь» (2, с. 602).
87. Щоб (бодай, нехай і т. ін.) [ти (він, воно *і т. ін.*)] сказився (скис *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення або досади, обурення ким-, чим-небудь» (5, с. 813).
88. Щоб (хай би) розірвало «уживається для вираження великого незадоволення, обурення і т. ін.» (5, с. 750).

89. Щоб тебе (його *і т. ін.*) понесло по нетрях та по болотах (поверх дерева на безголов'я *і под.*) «уживається як прокляття і виражає обурення, незадоволення чиймись вчинками, діями і т. ін.» (5, с. 672–673).

90. Якого бісового батька (сина) (якої неволі) «уживається для вираження обурення, незадоволення чиймись діями, вчинками» (5, с. 19).

91. Якого лиха «уживається для вираження незадоволення чиймись учинком, докору, обурення, здивування і т. ін.» (5, с. 426–427).

92. Якої чортової (бісової, вражої і т. ін.) матері «уживається для вираження обурення, незадоволення діями, намірами кого-небудь і т. ін.» (5, с. 467; 2, с. 370).

Фразеосемантична група «Невдоволення»

1. [А] Бог (Господь) би тебе (його, її) скарав «уживається для вираження досади, незадоволення» (5, с. 36).

2. [А] нехай (хай) очі луснуть «уживається як проклин для висловлення крайнього незадоволення ким-небудь, недоброго побажання комусь» (5, с. 595).

3. [А] щоб тебе! «уживається для вираження незадоволення, роздратування, злості або захоплення, подиву тощо» (5, с. 878).

4. [Аж] очі рогом «у когось дуже незадоволений, насуплений, сердитий вигляд» (2, с. 474).

5. [І] куди очі дивилися «уживається для вираження незадоволення, досади з приводу допущеної помилки; як сталося» (5, с. 596; 2, с. 475).

6. [На] якого ката «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь; чого, чому, навіщо» (5, с. 366).

7. [Не] взяв би лихий «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» (2, с. 338).

8. [Ось] я тобі (вам *і т. ін.*) дам «уживається для вираження великого незадоволення чийми-небудь діями, вчинками, словами та погрози покарати його» (5, с. 974).

9. [Тільки] цього ще бракує (не вистачає, *діал.* хибує) «уживається для вираження незадоволення, обурення чим-небудь» (3, с. 47).

10. [Чиста] кара божа (господня, вавилонська і т. ін.) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, здивування» (5, с. 364).

11. А щоб тобі добра не було «виражає незадоволення, досаду, злість або доброзичливість до кого-небудь» (3, т. 1, с. 35).

12. Аби тебе дідько сколов «уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін.. кимось або чимось» (5, с. 242).

13. Без сьомої клепки, десятої клепки не мати (не вистачає) «виражає сумнів, заперечення, почуття невдоволення» (3, т. 1, с. 163).

14. Бери [вже] його (її, їх *і т. ін.*) лиха година «уживається для вираження великого незадоволення з приводу чого-небудь» (5, с. 176; 2, с. 152).

15. Бий / побий (побила б) тебе (його, її, їх і т. ін.) лиха [та нещаслива] година (морока, грім, хрест і т. ін.) «уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь» (5, с. 176; 2, с. 152).

16. Бий / побий тебе (його, її *і т. ін.*) сила божа «уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь» (5, с. 802).

17. Бий тебе (його *і т. ін.*) коцюба «уживається для вираження незадоволення, обурення» (5, с. 392).

18. Бісів (дияволів, чортів і т. ін.) син «уживається для вираження незадоволення, обурення і т. ін. ким-небудь» (2, с. 646).

19. Бісова (проклята, собача і т. ін.) душа «уживається для вираження крайнього незадоволення кимсь; роздратування, обурення з приводу чого-небудь» (2, с. 225).

20. Бісової віри «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» (5, с. 130; 2, с. 111).
21. Бісової пари «уживається як лайка для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» (2, с. 485).
22. Бог (Господь) зна що таке «уживається для вираження негативного ставлення до кого-, чого-небудь, незадоволення кимось, чимось» (5, с. 37).
23. Бодай (нехай, хай і т. ін.) морока «уживається для вираження незадоволення, досади з приводу чого-небудь, несхвалення чогось і т. ін.» (2, с. 407).
24. Бодай (хай) вовки тебе їли / з'їли «уживається для вираження обурення, незадоволення кимсь» (5, с. 139).
25. Бодай (хай, нехай і т. ін.) морока «уживається для вираження незадоволення, досади з приводу чого-небудь, несхвалення чогось і т. ін.» (5, с. 508).
26. Бодай (хай, щоб і т. ін.) йому (тобі і т. ін.) кістка в горло «уживається для вираження незадоволення і побажання, щоб хто-небудь замовк» (5, с. 377).
27. Бодай (щоб) блекоти наївся «уживається для вираження великого незадоволення чіїми-небудь вчинками, діями і як побажання невдачі, лиха, всього недоброго» (5, с. 525).
28. Бодай (щоб) добра (долі) не було – уживається як прокляття і виражає надзвичайно велике незадоволення, обурення з приводу когось, чогось (5, с. 62).
29. Бодай (щоб) лихий узяв (злизав) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» (5, с. 427; 2, с. 337).
30. Бодай (щоб) тебе (його, вас, їх і т. ін.) взяла лиха година «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його» (5, с. 177; 2, с. 152).
31. Бодай (щоб, нехай і т. ін.) [тобі (вам, їй і т. ін.)] заціпило «уживається для вираження незадоволення чіїмись голосними розмовами, шумом і т. ін., як побажання втратити здатність говорити» (5, с. 321).
32. Бодай (щоб, хай би) грець спалив у діжі «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, зневаги, зла до когось, побажання позбутися його» (5, с. 196).
33. Бодай [і] не казати «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь; краще не згадувати» (5, с. 361; 2, с. 168).
34. Бодай би він скис «уживається для вираження незадоволення з приводу чого-небудь небажаного» (5, с. 129).
35. Бодай пропадом пішло «уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення чим-небудь» (5, с. 644; 2, с. 517).
36. Бодай ти каменем сів «уживається як проклін для вираження незадоволення з приводу чієїсь непосидючості» (5, с. 807).
37. Будь [він (ти і т. ін.) [тричі]] проклятий (проклят) «уживається як зловісне прокляття і виражає надзвичайно велике обурення, незадоволення з приводу кого-, чого-небудь» (5, с. 62).
38. Будь [ти (він і т. ін.)] [тричі] неладний (*рідко* неладен) «уживається для вираження великого незадоволення з приводу чого-небудь, несхвалення чогось» (5, с. 62).
39. В біса «уживається для вираження незадоволення, роздратування з приводу чогось» (5, с. 32).
40. В три Бога «уживається для вираження досади, незадоволення, злості і т. ін.» (5, с. 41).
41. Враг його (їх і т. ін.) матері «уживається для вираження захоплення або незадоволення ким-, чим-небудь» (5, с. 150).
42. Враг його (*рідко* тебе і т. ін.) «уживається для вираження великого незадоволення, роздратування або досади через когось чи щось» (5, с. 150).
43. Вража (лиха, хрінова і т. ін.) мати «уживається для вираження незадоволення чим-небудь, діями когось» (2, с. 370; 5, с. 467).

44. Вражий (сучий, дияволів, іродів, чортів, гадів, песький і т. ін.) син «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь» (5, с. 805; 2, с. 646).
45. Гнівити Бога (Господа) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» (2, с. 150).
46. Горе ти моє «про почуття невдоволення, обурення, удаваного розчарування вчинками, діями людини (здебільшого близької)» (3, т. 1, с. 148).
47. Грець його «уживається для вираження незадоволення з приводу чого-небудь, несхвалення чогось» (5, с. 197).
48. Грець побивай «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» (5, с. 197).
49. Грім би тебе побив «вживається для вираження почуття сильного гніву, незадоволення» (3, т. 1, с. 151; 5, с. 198).
50. Далі йти нікуди «вживається для вираження незадоволення чисєю-небудь поведінкою, міркуваннями тощо» (3, т. 1, с. 159).
51. Де в недовірка! «уживається для вираження незадоволення чіїми-небудь діями, вчинками і т. ін.» (5, с. 540).
52. Де взявся на нашу голову (на наші голови) «уживається для вираження сильного незадоволення, досади з приводу небажаної появи кого-небудь» (5, с. 77; 2, с. 60).
53. Де ж (вже) пак «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» (2, с. 190).
54. Дивитися бісом «бути незадоволеним ким-, чим-небудь; сердитися на когось, щось» (2, с. 196).
55. Дивитися в ліс «виявляти незадоволення своїм становищем, намагаючись змінити його» (5, с. 235).
56. Дивитися косо (криво, боком) «виявляти незадоволення ким-, чим-небудь, недовіру, відразу у ставленні до когось, чогось» (2, с. 197–198).
57. Диявол йому (їх, тобі і т. ін.) в печінки «уживається для вираження крайнього невдоволення кимось, чимось, обурення, досади з приводу чогось» (5, с. 241).
58. Дідько б тебе (його, її і т. ін.) взяв (забрав) «уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. ким-, чим-небудь» (2, с. 202).
59. До бісової (лихої, чортової і т. ін.) матері; к бісовій (лихій, чортовій і т. ін.) матері «живається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу» (2, с. 369–370).
60. До дідька [лисого] «уживається для висловлення невдоволення чисєю-небудь поведінкою, чіїмись вчинками і т. ін.» (5, с. 242).
61. Добра б не було «виражає почуття великого гніву, незадоволення» (3, т. 1, с. 170).
62. Добра міна при поганій грі «приховування за зовнішнім спокоєм, веселим настроєм незадоволення, страху і т. ін.; маскування» (2, с. 391).
63. Довбня неотесана «уживається для вираження незадоволення чіїми-небудь діями, вчинками» (2, с. 211).
64. Душить злість « дуже гніватися; бути невдоволеним ким-, чим-небудь» (3, т. 1, с. 183).
65. Заяча душа «уживається для вираження незадоволення, роздратування з приводу чого-небудь» (2, с. 228).
66. Згнітити серце «затамувати почуття гіркоти, невдоволення, гніву» (3, т. 1, с. 219).
67. Зизим оком «виявляючи незадоволення; недобррозичливо, сердито і т. ін.» (2, с. 466; 1, с. 35).

68. Іди [собі] геть (на всі чотири вітри, на чотири боки *і т. ін.*) «уживається для вираження зла, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь» (5, с. 349; 2, с. 275).

69. Іди [собі] до чорта (до біса, до дідька, під три чорти, до лиха *і т. ін.*) «уживається для вираження зла, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь» (5, с. 349; 2, с. 275).

70. Іди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері, к чортовій матері) «уживається для вираження зла на кого-небудь, незадоволення, обурення з приводу чогось, бажання позбутися когось» (5, с. 350; 2, с. 275).

71. Іди [собі] к чорту (к бісу, к дідьку *і т. ін.*) «уживається для вираження зла на когось, щось, незадоволення ким-, чим-небудь, бажання позбутися когось, чогось» (5, с. 350).

72. Іди к свиням «уживається для вираження великого незадоволення ким-, чим-небудь та бажання позбутися, не бачити когось» (5, с. 349).

73. Їдять мухи [з комарами] «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, роздратування, досади *і т. ін.*» (5, с. 514; 2, с. 413).

74. К лихій годині, у лихої години «уживається для вираження незадоволення, несхвалення *і т. ін.*» (2, с. 153).

75. К монахам «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось, підсилення висловлюваного» (5, с. 504).

76. К нечистій матері «виражає незадоволення, обурення чиймись вчинками, поведінкою» (3, т. 1, с. 270).

77. К свиням «виражає почуття невдоволення чи удаваного невдоволення» (3, т. 1, с. 276).

78. К чортовій (бісовій, лихій, нечистій *і т. ін.*) матері; до чортової (бісової, лихої, нечистої *і т. ін.*) матері «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву *і т. ін.* з якогось приводу» (5, с. 466).

79. Кара божа (Господня) «уживається для незадоволення ким-, чим-небудь або здивування» (2, с. 287).

80. Кат його (її) [маму] бери (забирай) / взяв (побрав, забрав) «1. Уживається для вираження досади з приводу чогось, незадоволення ким-, чим-небудь; 2. Уживається для вираження зневажливого ставлення до кого-, чого-небудь, незадоволення ким-, чим-небудь» (2, с. 288–289; 5, с. 366).

81. Кат із ним (із ними) «уживається для вираження примирення, вимушеної згоди з чим-небудь, невдоволення чимсь, втрати інтерес до чого-небудь» (5, с. 365–366).

82. Квасити губи «виявляти незадоволення, засмучуватися, плакати від чого-небудь» (2, с. 289).

83. Кий (який) [його] біс! «уживається для вираження досади, роздратування; незадоволення чиймись діями, вчинками» (5, с. 31).

84. Кисла міна (вираз, фізіономія) «вираз невдоволення, здивування а обличчі в кого-небудь» (3, т. 1, с. 266; 2, с. 391).

85. Косити / око (очі) «дивитися невдоволено, недобррозичливо» (1, с. 35).

86. Котися ковбасою (ковбаскою) «уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь і побажання позбутися його» (5, с. 391; 2, с. 309).

87. Крутити / покрутити носом «виражати незадоволення чим-небудь, вередувати» (5, с. 403; 2, с. 318).

88. Крутити гудзики «бути чим-небудь незадоволеним; упиратися, вередувати» (3, т. 1, с. 276).

89. Ледащо носить «уживається для вираження незадоволення тим, хто невчасно або довго ходить, їздить, перебуває де-небудь» (5, с. 419; 2, с. 330).

90. Лиха (врагова, вража *і т. ін.*) мати (рідше матір) знає «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» (2, с. 370).

91. Лиха година «уживається для вираження досади, незадоволення ким-, чим-небудь, здивування з приводу чогось і т. ін.» (5, с. 177).
92. Лиха година несе / принесла (понесла, приволокла *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь або чийого-небудь небажаного руху кудись» (5, с. 177; 2, с. 152–153).
93. Лиха година носить / розносила (понесе) «уживається для вираження незадоволення з приводу того, що хтось десь блукає, ходить, своєчасно не приходить, коли на нього чекають» (2, с. 153).
94. Лихий знає «уживається для незадоволення кимсь, осуду когось і т. ін.» (2, с. 337).
95. Лихий несе (приносить) / приніс «уживається для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-, чого-небудь або небажаного руху кудись» (5, с. 427; 2, с. 337).
96. Лихо його бери «уживається для вираження незадоволення, досади з приводу чогось, як побажання чи порада не зважати на кого-, що-небудь і т. ін.» (5, с. 428).
97. Лихо на голову «1. Уживається для вираження незадоволення чийми-небудь діями, неприязні до когось, недоброго побажання комусь і т. ін.; 2. Уживається для вираження власних переживань, незадоволення, заклопотаності чимсь, несхвалення чого-небудь і т. ін.» (5, с. 428).
98. Лихо несе / принесло «уживається для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-, чого-небудь або небажаного руху кудись; іде хтось» (2, с. 338).
99. Лихо та й годі «уживається для вираження досади, жалю, незадоволення тощо; погано, неприємно і т. ін.» (2, с. 338).
100. Лізти не в своє діло «втручатися в що-небудь, не будучи компетентним або викликаючи чиясь незадоволення» (2, с. 346).
101. Мара бачила «уживається для вираження незадоволення у зв'язку з відсутністю кого-, чого-небудь; невідомо де» (5, с. 464).
102. Матері (бісові) його (їх, її *і т. ін.*) ковінька (корінь) «уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. з приводу чого-небудь» (5, с. 383).
103. Матері його ковінька «виражає почуття подиву, захоплення, обурення, незадоволення» (3, т. 1, с. 290; 2, с. 302).
104. Матері твоїй хрін «уживається для вираження незадоволення чим-небудь» (5, с. 935).
105. Матері у печінку «уживається для вираження досади, незлобивого незадоволення ким-, чим-небудь і т. ін.» (5, с. 467).
106. Мати (чути) жаль «відчувати незадоволення ким-небудь; нарікати, ображатися, сердитися на когось» (5, с. 477; 1, с. 113; 2, с. 379).
107. Мати зуба «бути незадоволеним ким-небудь, мати бажання нашкодити кому-небудь, гніватися на когось» (3, т. 1, с. 290).
108. Мати серце «бути незадоволеним ким-, чим-небудь» (2, с. 377).
109. Морока несе / принесла (понесла) «уживається для вираження невдоволення у зв'язку з небажаною появою кого-небудь, збиранням кудись і т. ін.; хто-небудь іде, їде кудись, збирається і т. ін.» (5, с. 509; 2, с. 408).
110. На високих нотах «підвищеним голосом від обурення, незадоволення, радості і т. ін.» (5, с. 559).
111. На яку хворобу «уживається для вираження великого незадоволення чим-небудь, що здійснюється, відбувається і т. ін.; для чого, навіщо» (5, с. 924).
112. Надав (же) чорт «уживається для вираження незадоволення, досади у зв'язку з тим, що хто-небудь щось зробив або робить» (5, с. 951).
113. Накручувати / накрутити (наламати) хвоста «висловлюючи незадоволення, картати, лаяти кого-небудь за щось» (5, с. 528).

114.Намилити шию (голову, в'язи, чуприну, чуба) «виразивши незадоволення, добре виляяти кого-небудь» (5, с. 529–530).

115.Нарікати на долю «бути незадоволеним особистими умовами життя» (4, т. 2, с. 36).

116.Не знаходити собі місця «хвилюватися, бути стурбованим, втрачати спокій; гостро відчувати фізичний біль» (4, т. 2, с. 59).

117.Нема (немає) розправи «уживається для вираження незадоволення ким-небудь у зв'язку з його поведінкою, діями і т. ін.» (5, с. 545).

118.Нема (немає) сказу «уживається як лайка для вираження крайнього незадоволення ким-, чим-небудь і виявлення недобрих побажань комусь, чомусь» (5, с. 545).

119.Нема (немає) совісті «уживається для вираження незадоволення чисєю-небудь поганою поведінкою, недостойними вчинками» (5, с. 545).

120.Нетеча несе (тарабанить *і т. ін.*) / принесе (притарабанить *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення з приводу появи когось небажаного» (5, с. 549; 2, с. 434).

121.Нехай (хай) мара «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, недоброго побажання комусь» (5, с. 464).

122.Нехай (хай) повилазять очі «уживається для висловлення незадоволення ким-небудь, недоброго побажання комусь» (2, с. 475).

123.Нехай (хай) прахом ляже «уживається як прокляття і виражає крайнє незадоволення чим-небудь, бажання позбутися чогось, відійти від чого-небудь» (5, с. 456).

124.Нехай (хай) ти тямися «вислів, що виражає негативне ставлення до кого-, чого-небудь, роздратування, незадоволення кимсь, чимсь» (5, с. 881).

125.Нехай (хай, бодай і та ін.) ледащо «уживається для вираження кимсь, чимсь, несхвалення чого-небудь» (2, с. 330).

126.Нехай йому грець, нехай йому всячина, нехай йому біс, нехай йому хрін «бути незадоволеним, обуреним ким, чим-небудь» (4, т. 2, с. 74).

127.Нечиста сила «уживається як лайка для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» (5, с. 802).

128.Нічого мовити «уживається для вираження незадоволення, обурення, рідше захоплення і т. ін. чим-небудь; безперечно» (5, с. 499; 2, с. 400).

129.Нічого сказати «уживається для вираження осуду, обурення, незадоволення з приводу чого-небудь» (2, с. 653).

130.Носом крутити (закрутити) «бути неприємно враженим; виражати незадоволення, упиратися, вередувати» (4, т. 2, с. 91).

131.Ну його зовсім (ну його) «виражає почуття незадоволення ким, чим-небудь» (4, т. 2, с. 92).

132.Нудити / занудити [білим] світом «бути незадоволеним життям, відчувати нехіль до життя» (2, с. 442).

133.От (рідше ось) тобі [й] маєш «уживається для вираження подиву, незадоволення і т. ін. з приводу чогось несподіваного, неприємного тощо; отак» (2, с. 362).

134.От тобі й маєш (ось тобі й маєш, от тобі й на, от тобі й раз, от тобі на) «виражає почуття здивування, незадоволення» (4, т. 2, с. 103).

135.От тобі й раз! «уживається для вираження здивування, занепокоєння, незадоволення з приводу чогось небажаного, несподіваного, непередбаченого і т. ін.» (5, с. 727).

136.От тобі й раз! «уживається для вираження здивування, занепокоєння, незадоволення з приводу чогось небажаного, несподіваного, непередбачуваного і т. ін.» (2, с. 590–591).

137.Отуди к бісу (отуди до біса, отуди к лихій годині) «виражає почуття досади, невдоволення, подиву» (4, т. 2, с. 104).

138.Отуди к лихій годині (до біса!, к бісу!) «уживається при висловленні здивування, невдоволення, досади і т. ін.» (5, с. 591; 2, с. 471).

139.Охопила нудьга «про стан невдоволення, байдужості, смутку, млявості» (4, т. 2, с. 104).

140.Переганяти / перегнати на гречку «виражаючи своє незадоволення або лаючи кого-небудь, примушувати робити щось, як належить» (2, с. 492).

141.Під три чорти (іти під чотири вітри, йти під три вітри) «виражає почуття незадоволення, обурення; вживається як лайка, якою проганяють кого-небудь» (4, т. 2, с. 128).

142.Побий (убий) тебе (його, її, їх) хрест [та його свята сила] «уживається для вираження великого незадоволення чим-небудь» (5, с. 935).

143.Побий його сила божа (побий їх трясця, побий його трясця) «виражає почуття незадоволення, подиву» (4, т. 2, с. 135).

144.Погибелі на тебе немає (погибелі на вас немає) «виражає крайнє незадоволення, обурення чийми-небудь вчинками, діями» (4, т. 2, с. 137; 5, с. 546).

145.Поглядати скоса «дивитися невдоволено, недобррозичливо» (1, с. 35).

146.Показувати, показати роги (роги виставити) «виявити кому-небудь опір, незадоволення ким-небудь» (4, т. 2, с. 142).

147.Посилати / послати до бісового батька (до всіх чортів) «висловлювати в різкій формі своє незадоволення кимсь, небажання спілкуватися з ким-небудь; лаяти когось» (2, с. 547).

148.Пропади / рідше пропадай ти (ви, він, вона і т. ін.) пропадом (рідше прахом) «уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення ким-, чим-небудь» (2, с. 577; 5, с. 710).

149.Рахуба б узяла «уживається для вираження великого незадоволення з приводу чогось» (5, с. 731; 2, с. 594).

150.Рвати й метати «бурхливо виявляти своє незадоволення, роздратування» (5, с. 732; 2, с. 595).

151.Робити добру (веселу) міну при недобрій (поганій) грі «за зовнішнім спокоєм приховувати тривогу, незадоволення, неприємності, прикрощі і т. ін.» (5, с. 740; 2, с. 601).

152.Робити лице кисле (поробити лица кислі) «виражає незадоволення, нудьгу, сум» (4, т. 2, с. 183).

153.Розпинати на всі заставки «висловлювати різке незадоволення ким-, чим-небудь» (4, т. 2, с. 188).

154.Скажи (скажіть) на милість [божу (Бога)] «уживається для вираження подиву, незадоволення, розгубленості, сумніву і т. ін.» (2, с. 652).

155.Скреготати (скреготіти, скригати, скрипіти *і т. ін.*) / заскреготати (заскреготіти, заскрипіти, скрипнути, скреготнути *і т. ін.*) зубами «виявляти гнів, роздратування, невдоволення і т. ін.» (5, с. 820; 4, т. 2, с. 205; 2, с. 659).

156.Скривити (склеїти, зробити) / робити кислу міну «виразити незадоволення» (5, с. 820; 2, с. 659).

157.Спасибі вашій тьоті (вашому батькові) «уживається для вираження незадоволення тим, з чим хто-небудь не може погодитися або чогось не може прийняти» (5, с. 846; 2, с. 679).

158.Сто чортів «виражає почуття невдоволення, обурення» (4, т. 2, с. 217).

159.Сякий-[не]-такий син «уживається для вираження, незадоволення, обурення ким-небудь» (5, с. 805; 2, с. 647).

160.Трясця б не вхопила «уживається для вираження незадоволення, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 901).

161.Трясця його (її, їхній, твоїй, вашій) матері «уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. ким-, чим-небудь» (5, с. 902).

162.Трясця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінки (в печінку, в пуп, в бік *і т. ін.*) «уживається для висловлення недоброго побажання кому-небудь або як вияв невдоволення, гніву, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 902; 2, с. 725–726).

163.Трясця носить / понесла «уживається при висловленні незадоволення з приводу чієї-небудь відсутності» (5, с. 902; 2, с. 726).

164.Туди до лиха! «уживається для вираження незадоволення, розчарування, здивування, обурення з приводу чогось неприємного, несподіваного і т. ін.» (5, с. 426; 2, с. 337).

165.ТЬху (тьху, пху) на тебе (на вас, на них *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення, негативного або зневажливого ставлення до кого-, чого-небудь» (5, с. 908).

166.Тю (тю-тю) на тебе (на вас, на мене, на них) «уживається для вираження здивування, невдоволення, розчарування чіїми-небудь діями, вчинками і т. ін.» (5, с. 904).

167.У ката «уживається при вираженні незадоволення чим-небудь» (2, с. 289).

168.Ударитися (полізти) в амбіцію «підкреслено виявляти образу, незадоволення внаслідок враженого самолюбства» (2, с. 733).

169.Хай (бодай, щоб) тобі (йому, вам *і т. ін.*) [буде] пусто! «уживається для вираження недобрих побажань, невдоволення, осуду» (5, с. 723).

170.Хай (нехай) [йому] грець «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось і т. ін.» (2, с. 169).

171.Хай (нехай) би грець забрав (узяв) «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось-чогось, недоброго побажання позбутися його» (5, с. 197; 2, с. 169).

172.Хай (нехай) воно (він, вона) [ясним вогнем (полум'ям)] горить / згорить (загориться) «уживається для вираження великого незадоволення, роздратування, досади з якого-небудь приводу» (2, с. 161).

173.Хай (нехай) йому (їй, їм *і т. ін.*) кат «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, перев. із втратою інтересу до нього» (5, с. 366).

174.Хай (нехай) йому (їй, їм) цур «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось з побажанням позбутися когось, чогось, не мати з ним справи» (5, с. 942).

175.Хай (нехай) йому (їй, тобі, їм *і т. ін.*) чорт (сім чортів, гаспид) «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, перев. із втратою інтересу до нього» (5, с. 952).

176.Хай (нехай) йому (їм, їй *і т. ін.*) хрін «уживається для вираження великого незадоволення чим-небудь» (5, с. 936).

177.Хай (нехай) йому тямиться «уживається для вираження незадоволення, роздратування» (5, с. 908).

178.Хай (нехай) йому цур «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» (2, с. 758).

179.Хай (нехай) їм (на нього, на вас *і т. ін.*) халепа «уживається для вираження незадоволення чіїми-небудь діями, вчинками і т. ін.» (5, с. 919).

180.Хай (нехай) ледащо «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чого-небудь» (5, с. 419).

181.Хай (нехай) поб'є морока «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, недоброго побажання комусь» (2, с. 408).

182.Хай (нехай) пропаде / рідше пропадає пропадом «уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення чим-небудь» (5, с. 709–710).

183.Хай (нехай) язик [у роті] руба (колом, кілком) стане «уживається для вираження великого незадоволення чіїми-небудь словами, розмовами» (5, с. 976).

184.Хай (нехай, бодай) чорт (нечистий, лихий) бере / візьме (ухопить) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось-чогось, побажання позбутися його» (5, с. 951–952).

185.Хай (нехай, *діал.* нех) воно (він / вона [ясним вогнем (полум'ям)] горить / згорить (загориться і т. ін.) «уживається для великого незадоволення, роздратування, досади з приводу кого-, чого-небудь» (5, с. 189).

186.Хай (щоб, бодай) лихо «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, неприязні до когось-чогось і т. ін.» (5, с. 429).

187.Хай [би] йому (їй, тобі, їм, вам) тряця «уживається як недобре побажання кому-небудь або при висловленні незадоволення, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 902; 2, с. 726).

188.Хай йому (їй, їм *і т. ін.*) враг «уживається для вираження дуже великого незадоволення ким-, чим-небудь, побажання облишити його, не мати справи з ним» (5, с. 150; 4, т. 2, с. 240).

189.Хай йому абищо «виражає почуття незадоволення ким-, чим-небудь» (4, т. 2, с. 240; 5, с. 13).

190.Химороду химородити «виявляти незадоволення, вередувати» (5, с. 925).

191.Хіба (чи, що) [тобі (йому, їй *і т. ін.*)] повилазило «уживається для вираження злості, незадоволення тощо» (5, с. 654; 2, с. 525).

192.Цур тобі (йому, їй, їм, вам) [[та (і)] пек тобі (йому, їм, їй, вам)] «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось з побажанням позбутися когось, чогось, не мати з ним справи» (5, с. 942; 2, с. 758–759; 4, т. 2, с. 250).

193.Черви б поїли (з'їли) «уживається для вираження великого незадоволення тим, хто просить їсти» (5, с. 946).

194.Чи бач (чи ба) «уживається, щоб виразити незадоволення, осуд, зневажливе ставлення до кого-небудь» (4, т. 2, с. 253).

195.Чорт (біс) [його (вас *і т. ін.*)] бери (забирай) / візьми (побери, забери *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, досади з приводу чогось» (5, с. 952; 2, с. 768).

196.Чорт (дідько, нечистий, нечиста [сила], лихий *і т. ін.*) несе / приніс (поніс); нечиста [сила] принесла (понесла) «уживається для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь або чийого-небудь небажаного відправлення кудись» (5, с. 953; 2, с. 768–769).

197.Чорт (нечистий, бенеря) носить «уживається для вираження незадоволення з приводу того, що хтось невчасно або багато ходить, вештається в різних місцях» (5, с. 953; 2, с. 769).

198.Чорт (чорти) [його] батька знає (зна) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення з приводу чогось» (5, с. 954; 2, с. 769; 4, т. 2, с. 256).

199.Чорт (чорти) його (її, вашій) матері «уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь» (5, с. 954).

200.Чорт би побрав (узяв, забрав) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, побажання позбутися їх» (2, с. 767–768).

201.Чортів пеньок «живається для вираження незадоволення ким-небудь» (2, с. 489; 5, с. 611).

202.Чортом дихати «гніватися; бути незадоволеним чиею-небудь дією» (4, т. 2, с. 258).

203.Чума б забрала «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь» (5, с. 958).

204.Чухати / почухати потилицю {рідше голову, чуба, чуприну і т. ін.) «шкодувати, відчувати незадоволення, гіркоту від того, що зроблено щось не так, як треба» (2, с. 773–774).

205.Що [це] за мода [пішла] «уживається для вираження несхвалення чогось, незадоволення ким-, чим-небудь» (2, с. 401).

206.Що за вража (лиха і т. ін.) мати «уживається для вираження здивування, досади, незадоволення і т. ін.» (2, с. 370).

207.Що за холера? «уживається для вираження незадоволення, здивування і т. ін. з приводу чого-небудь» (5, с. 933).

208.Щоб (аби) мої очі не бачили (*діал.* не виділи) «уживається для вираження незадоволення кимсь, з приводу чогось» (5, с. 601; 2, с. 478).

209.Щоб (бодай) лопнув; а лопнув би «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, прокляття комусь» (5, с. 449).

210.Щоб (бодай) луснув «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, як прокляття, побажання смерті комусь» (5, с. 451).

211.Щоб (бодай) ні дна ні покритишки «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, обурення, досади з приводу чогось» (2, с. 208).

212.Щоб (бодай) язик [у роті] руба (колом, кілком) став «уживається для вираження великого незадоволення чіїми-небудь словами, розмовами» (5, с. 976).

213.Щоб (бодай, нехай / т. ін.) [ти (він, воно *і т. ін.*)] сказився (скис *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення або досади, обурення ким-, чим-небудь» (5, с. 813).

214.Щоб (бодай, хай би і т. ін.) муха вбрикнула «уживається для вираження удаваного незадоволення кимсь, несхвалення чого-небудь» (2, с. 412; 5, с. 514).

215.Щоб (хай би) розірвало «уживається для вираження великого незадоволення, обурення і т. ін.» (5, с. 750).

216.Щоб [крізь землю] провалитися «уживається для вираження незадоволення кимсь, як недобре побажання комусь» (2, с. 572).

217.Щоб [тобі (йому, їм і т. ін.)] дихати не дало «уживається для вираження незадоволення, зневаги до кого-небудь, побажання чогось поганого» (2, с. 187).

218.Щоб грім побив (прибив, убив і т. ін.) «уживається для вираження незадоволення кимсь, з приводу чого-небудь, недоброго побажання комусь» (2, с. 170).

219.Щоб дощ намочив «виражає незадоволення чією-небудь дією (удаване або з легкою досадою)» (4, т. 2, с. 263).

220.Щоб очі повилазили «уживається для висловлення незадоволення ким-небудь, як недобре побажання комусь» (2, с. 479).

221.Щоб так по правді дихав «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, зневаги до когось, побажання чогось поганого та лихого» (2, с. 200).

222.Щоб тебе (його *і т. ін.*) понесло по нетрях та по болотах (поверх дерева на безголов'я *і под.*) «уживається як прокляття і виражає обурення, незадоволення чіїмись вчинками, діями і т. ін.» (5, с. 672–673).

223.Щоб тебе (її, його *і т. ін.*) качка [ніжною] копнула (брикнула *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось і т. ін.» (5, с. 366; 2, с. 289).

224.Щоб тебе об землю кидало «уживається для вираження незадоволення, злості і т. ін.» (5, с. 369).

225.Щоб ти [так жив] (живий був) «уживається для вираження легкого осуду, незадоволення, непогодженості з чимсь, здивування і т. ін.» (5, с. 881).

226.Щоб холери (хвороби, *діал.* .хороби) наївся (наїлися) «уживається для вираження великого незадоволення чією-небудь поведінкою, чіїмись діями, зв'язними з їдою» (5, с. 525).

227.Щоб чорт (враг) побрав (узяв, забрав) «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, зневаги до когось, побажання зла та позбутися його» (5, с. 954).

228.Язык кілком «уживається для вираження незадоволення, свого негативного ставлення до чіїхось розмов, слів» (5, с. 976).

229. Як (мов, ніби і т. ін.) на лихо «уживається для вираження незадоволення чим-небудь небажаним, непотрібним і т. ін.; недоречно» (2, с. 338).

230. Як (мов, ніби і т. ін.) у воді (у воду) намочений «незадоволений, засмучений, зажурений, злий» (5, с. 530; 2, с. 423).

231. Як (мов, ніби і т. ін.), як на зло, як на гріх, як на лихо «уживається для вираження незадоволення чим-небудь небажаним, недоречним і т. ін.» (5, с. 429).

232. Яка [нечиста] сила занесла (понесла) «уживається для вираження незадоволення, шкодування з приводу прибуття або небажаного відправлення кого-небудь кудись» (5, с. 803).

233. Яка пава «уживається для вираження незадоволення з приводу гордовитості, надмірної поважності кого-небудь» (5, с. 602).

234. Який [там] недовірок! «уживається для вираження незадоволення чііми-небудь діями, вчинками» (5, с. 540).

235. Який чорт (гаспид) «уживається для вираження незадоволення чііми-небудь діями, вчинками і т. ін.» (5, с. 954).

236. Якого лиха «уживається для вираження незадоволення чіімсь учинком, докору, обурення, здивування і т. ін.; чого, що, навіщо, чому» (5, с. 426–427).

237. Якого недовірка? «уживається для вираження незадоволення чііми-небудь діями, вчинками» (5, с. 540).

238. Якої бісової (вражої, лихої і т. ін.) матері «уживається для вираження обурення, незадоволення діями, намірами кого-небудь і т. ін.» (2, с. 370).

239. Якої мари «уживається для вираження незадоволення чііми діями, намірами і т. ін.; чому, навіщо, з якої причини» (2, с. 367).

240. Якої нетечі? «уживається для вираження незадоволення чим-небудь; чому, чого, навіщо» (5, с. 549; 2, с. 434).

Фразеосемантична група «Страждання»

1. [Аж] крається серце (душа) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 792; 2, с. 639).

2. [Важкий] камінь давить душу (серце) «кому-небудь дуже важко, хтось перебуває в гнітючому настрої, дуже страждає, переживає і т. ін.» (5, с. 363; 2, с. 286).

3. [Як (мов, ніби і т. ін.)] камінь ліг на душу (на серце) «кому-небудь дуже важко, хтось перебуває в гнітючому настрої, страждає, переживає і т. ін.» (5, с. 363).

4. [Як (мов, ніби і т. ін.)] ніж гострий у серце «що-небудь дуже неприємне, дуже вражає, спричиняє душевний біль або взагалі викликає негативні емоції у когось» (2, с. 436).

5. В середині [все] обертається «хто-небудь дуже переживає, страждає у зв'язку з чимось, боляче реагує на щось, неприємно комусь» (5, с. 565).

6. Видавлювати / видавити [з очей] сльози (сльозу) «зворушуючи, впливаючи на почуття або вражаючи чимсь, доводити кого-небудь до плачу» (2, с. 67).

7. Виймати / вийняти душу (серце) «1. Зворушувати, розчулювати кого-небудь; 2. Жорстоко, бездушно знущатися з кого-небудь або убивати когось; 3. Завдавати кому-небудь страждань, клопоту і т. ін.; мучити» (2, с. 71).

8. Виливати / вилити сльози «гірко плакати» (2, с. 75).

9. Вимотувати (висотувати) / вимотати (висотати) [усі] жили «знущатися з кого-небудь, завдавати страждань комусь» (2, с. 77).

10. Виплакати (сплакати) / виплакувати (сплакувати) очі «довго і часто плакати» (2, с. 80).

11. Виривати душу «викликати в кого-небудь сильні переживання, страждання» (2, с. 83).

12. Виточити сльози з очей «своїми вчинками, поведінкою змусити кого-небудь страждати, довести до плачу» (2, с. 89).
13. Витягти душу з *кого*; вимотати [всі] кишки (жили, нерви) *кому* «завдати моральних страждань» (1, с. 57).
14. Вражати / вразити [в саме] серце «завдавати кому-небудь великих страждань, душевного болю» (5, с. 150).
15. Втирати сльози «плакати з горя» (2, с. 136).
16. Давитися слізьми (сльозами, плачем і т. ін.) «гірко, невтішно плакати, марно намагаючись стримуватися, тамувати плач» (2, с. 186).
17. Діймати / дійняти холодом душу «боляче вражати кого-небудь, завдавати душевного болю» (2, с. 203).
18. Дісталоя перцю з квасом «хто-небудь зазнав багато горя, страждань, перебував у скрутному становищі» (2, с. 207).
19. Думки розривають мозок (череп) «хто-небудь дуже страждає від тяжких, суперечливих роздумів (перев. у тяжкому фізичному або моральному стані)» (5, с. 273).
20. Душа (серце) рветься (серце (душа) болить) «хто-небудь дуже переживає за щось, страждає від чогось» (5, с. 280; 2, с. 227).
21. Душа (серце) розривається (рветься) надвоє (навпіл) (душа розривається на дві половини, аж розривається душа надвоє) «хто-небудь дуже страждає від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось і т. ін.» (5, с. 280; 2, с. 228).
22. Душа (серце) скніє «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги і т. ін.» (2, с. 228).
23. Душа болить (щемить, ятриться і т. ін.) / заболіла (защеміла, зятрилася і т. ін.) «хто-небудь дуже переживає, страждає з якогось приводу» (2, с. 225).
24. Душа несе тягар «хто-небудь болісно переживає, тужить, страждає; комусь дуже важко» (2, с. 226).
25. Душа обливається кров'ю «хто-небудь дуже страждає з якогось приводу» (2, с. 226).
26. Душа перетліла (перемліла) «хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху, туги і т. ін.» (2, с. 226–227).
27. Живим до бога (на небо) лізти / полізти «Дуже погано себе почувати, страждаючи від болю, втрачаючи будь-яке терпіння; ледве витримувати, ледь не вмирати» (2, с. 343).
28. Жили тягне «хто-небудь страждає від голоду, болю, виснаження, душевних мук і т. ін.» (2, с. 728).
29. Киплять сльози в (на) очах «хто-небудь готовий заплакати, близький до плачу» (5, с. 831).
30. Колупати душу (серце і т. ін.) «викликати душевний біль, страждання, переживання у кого-небудь» (5, с. 387; 2, с. 306).
31. Котяться (линуть) / покотилися дрібні (рясні, пекучі і т. ін.) сльози [градом] у *кого* і без додатка «хтось плаче гірко, невтішно» (5, с. 831).
32. Крається серце (душа) «хто-небудь мучиться, страждає» (5, с. 793).
33. Краяти (різати) / розкраяти (розрізати) душу (серце) «завдавати кому-небудь страждання, муки, душевного болю» (2, с. 312).
34. Кривавити серце (душу) «завдавати кому-небудь тяжких душевних мук, страждань» (5, с. 396).
35. Кривавиться серце (душа) «хто-небудь мучиться, страждає» (2, с. 640; 5, с. 793).
36. Ламати (заламувати, ломити) / заламати (заломити) руки «жестами, виглядом виражати переживання, страждання, хвилювання і т. ін.; побиватися, плакати» (2, с. 325).
37. Лити (проливати) / пролити сльози «1. Плакати; 2. Завдавати комусь страждань, горя» (2, с. 336).

38. Муки (рідше мука) серця; сердечні муки «тяжкі страждання, переживання, пов'язані перев. з чимось особистим» (5, с. 512).
39. Муки тантала; танталові муки «страждання, спричинені великим прагненням до чого-небудь і неможливістю його здійснення» (2, с. 410).
40. Мучити (терзати, рвати і т. ін.) серце (душу) «завдавати комусь горя, страждань, прикрощів і т. ін.; спричиняти переживання» (2, с. 413; 5, с. 515).
41. Навертаються / навернулися сльози [на. очі] «хтось готовий заплакати» (5, с. 831).
42. Надривати / надірвати серце (душу) «викликати в когось душевні страждання, муки, переживання і т. ін.» (2, с. 418).
43. Не бачити світу (світа) [білого (Божого)] «тяжко страждати, мучитися, переживати і т. ін.» (2, с. 25).
44. Не знаходити / не знайти [собі] місця «1. Бути дуже схвильованим, втрачати душевну рівновагу, самовладання, спокій; 2. Фізично страждати від чого-небудь, тяжко переносити щось (спеку, біль і т. ін.)» (2, с. 270).
45. Нести тягар у серці «заснавати душевних страждань, тяжких переживань і т. ін. разом з ким-небудь» (5, с. 548).
46. Обгортати (огортати) / обгорнути (огорнути) душу (серце) тугою ([важким] сумом, смутком і т. ін.) «викликати переживання, душевні страждання, неспокій і т. ін.» (5, с. 564).
47. Обливати (заливати) [гарячими] сльозми (сльозами) «дуже плакати над ким-, чим-небудь» (5, с. 569; 2, с. 451).
48. Обливати / облити свою душу сльозми «багато, часто плакати, страждати» (5, с. 569).
49. Обливатися (заливатися, *рідко* обсипатися) / облитися (залитися, *рідко* обсипатися) [гіркими (гарячими)] сльозми (сльозами) «гірко, невтішно плакати» (5, с. 570; 2, с. 451).
50. Обливатися кров'ю «1. Страждати, мучитися, виконуючиятку роботу; 2. Бути місцем кривавих сутичок, жорстоких боїв і т. ін.» (5, с. 570; 2, с. 451).
51. Облити / обливати [своє] серце кров'ю «багато витерпіти горя; натерпітися, настраждатися» (5, с. 571; 2, с. 453).
52. Обмивати / обмити сльозми «плакати з якого-небудь приводу; оплакувати когось, щось» (5, с. 572).
53. Очі зайшли (закипіли і т. ін.) сльозми (сльозами) *чиї*, у кого і без додатка «хто-небудь ледве стримує плач» (5, с. 599; 2, с. 476).
54. Очі на мокрому місці (на солонці) у кого, *ірон.* «хто-небудь часто плаче (5, с. 599).
55. Очі не висихають (не просихають, не бувають сухими) [від сліз] *чиї*, у кого «хтось постійно, безперервно плаче» (5, с. 599).
56. Очі сльозами сходять *чиї*, кому «хто-небудь часто плаче від горя, життєвих труднощів» (5, с. 601).
57. Очі туманяться сльозми (сльозами) *чиї* «хто-небудь готовий заплакати, починає плакати» (5, с. 600).
58. П'явки (п'явка) ссуть (ссе) за серце (під серцем) «хтось тривожиться, страждає» (2, с. 588).
59. Палити вогнем «завдавати моральних страждань; дуже мучити» (2, с. 481; 5, с. 604).
60. Палитися вогнем «дуже непокоїтися, страждати від чогось» (2, с. 481).
61. Пекти душу (серце) «завдавати кому-небудь великих моральних страждань; мучити, непокоїти» (2, с. 488).
62. Перевернулося в душі «кого-небудь дуже вражає щось; хтось дуже хвилюється, страждає і т. ін.» (2, с. 490).

63. Переїдати / переїсти серце «заснавати прикрощів від кого-небудь, мучитися з кимсь» (2, с. 493).
64. Перетліти душею (серцем) «тяжко пережити, перестраждати від тривоги, страху, туги і т. ін.» (2, с. 499).
65. Перетліти на вугіль (на попіль) «дуже намучитися, знемогтися від тяжких думок, неспокою, хвилювань, страху і т. ін.» (2, с. 499).
66. Поїдом (їдьма, їдом) їсти «завдавати моральних страждань, мучити (про думки, почуття і т. ін.)» (2, с. 282–283).
67. Поливати / полити сльозами (сльзьми, сльозою і т. ін.) «плакати невтішно; плакати страждаючи» (2, с. 537; 5, с. 669).
68. Политий кров'ю «який зазнав багато горя, страждань; згорьований» (2, с. 538).
69. Припекти до живого «викликати у когось страждання, глибоку образу (несправедливими докорами, репліками і т. ін.)» (2, с. 565).
70. Ранити душу (серце) «завдавати кому-небудь душевного болю, страждань» (5, с. 730).
71. Рвати / порвати душу (серце) «викликати страждання, душевний біль; завдавати мук» (5, с. 732–733; 2, с. 595).
72. Різати / різонуті (різнуті) ножем «завдавати душевних мук, переживань» (5, с. 738).
73. Розбивати / розбити серце (душу) «завдавати кому-небудь болю, страждань і т. ін.» (5, с. 743; 2, с. 602).
74. Розводити (розсипати) / розвести (розсипати) кислиці «перебувати у гнітючому настрої, скаржитися, плакати жаліючись, піддаватися відчаю» (5, с. 746).
75. Роздирати / роздерти серце (душу) [на шматки (по шматках)] «завдавати кому-небудь душевного болю, переживань» (5, с. 748).
76. Розпикати / розпекти душу (серце) «викликати у кого-небудь почуття гніву, душевного болю, страждання і т. ін.» (2, с. 613).
77. Розплачуватися / розплатитися кров'ю «заснавати великих страждань; бути вбитим або пораненим у боротьбі за що-небудь» (2, с. 613).
78. Розпускати / розпустити (попустити) патьоки (сльози, рюми, рюмси) «плакати» (5, с. 757).
79. Розпускати / розпустити нюні (слини) «плакати» (5, с. 756).
80. Розривати / розірвати серце (душу, груди) «завдавати болю, примушувати страждати, переживати» (5, с. 757; 2, с. 615).
81. Розтравлювати / розтравити душу (серце) «викликати у кого-небудь тяжкі, болісні переживання» (5, с. 759).
82. Світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться) / потьмарився (потемнів, померк, помутився) «хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко» (2, с. 633; 5, с. 784).
83. Серце (душа) ние (мліє, омліває, стискається, німіє) / серце занило (омліло, обімліло, стиснулося, заніміло); душа занила (обімліла, заніміла) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 794–795).
84. Серце (душа) тліє «хто-небудь зазнає моральних страждань, тяжко переживає» (5, с. 795).
85. Серце варом обкипає / обкипіло «хто-небудь морально дуже страждає, тяжко переживає» (5, с. 794).
86. Серце їсти «переживати, журитися, каратися, мучитися і т. ін.» (2, с. 283).
87. Серце каменем лежить «хто-небудь тяжко переживає, страждає з приводу чогось» (5, с. 795).
88. Серце кров'ю обливається (рідко зливається) / облилося «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 795).

89. Серце ниє (мліє, тліє і т. ін.); душа ниє (мліє, тліє і т. ін.) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (2, с. 641).

90. Серце переболіло (перегоріло, перекипіло і т. ін.); душа переболіла (перегоріла, перекипіла і т. ін.) «1. Хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху, туги і т. ін.; 2. Хто-небудь заспокоївся, забув про колишні образи, переживання і т. ін.» (5, с. 796).

91. Серце рветься (розривається) на шматки (куски) «хто-небудь дуже переживає, страждає» (5, с. 797; 2, с. 641–642).

92. Серце сохне (*рідше* схне) «хто-небудь дуже переживає, мучиться з приводу чогось; 2. хто-небудь томиться, знемагає від кохання» (5, с. 797).

93. Скніти душею «страждати, мучитися» (2, с. 658; 5, с. 818).

94. Сльозми (сльозами, сльозою) «гірко, невтішно плакати» (5, с. 914).

95. Сльози давлють (душать) / удавили «хто-небудь ледь стримується від сильного плачу, приглушує плач» (5, с. 831).

96. Сльози закипіли (закрутилися) /закипають на (в) очах (рідко на віях) «хто-небудь почав плакати» (5, с. 831).

97. Сльози заливають / залили очі (лице і т. ін.) «хтось дуже плаче, ридає» (5, с. 831).

98. Сльози скипілися «хто-небудь уже втратив здатність плакати від горя, болю і т. ін.» (5, с. 831).

99. Спопеліти серцем «дуже змучитися; стати душевно спустошеним, байдужим до всього через важкі страждання, випробування і т. ін.» (2, с. 683).

100. Спопеляється / спопелилося серце «хто-небудь зазнає великих душевних страждань» (5, с. 797–798).

101. Спопелити / спопелити серце (серця) «завдавати кому-небудь великих душевних страждань, викликавши величезної сили почуття до себе» (5, с. 852; 2, с. 684).

102. Ссати [за] серце (душу і т. ін.) «дуже непокоїти, мучити, тривожити когонебудь» (5, с. 855).

103. Сушити / висушити серце «завдавати кому-небудь душевних страждань, мук» (2, с. 701; 5, с. 871).

104. Терзати душу (серце і т. ін.) «спричиняти душевні болі, переживання, завдавати моральних страждань» (5, с. 880).

105. Терпне серце «хто-небудь відчуває тривогу, душевний біль і т. ін.» (5, с. 798).

106. Тисне [за] серце (коло серця, груди, в грудях і т. ін.) «що-небудь спричиняє відчуття фізичного або душевного болю» (5, с. 884; 2, с. 712).

107. Тліти серцем (душею) «заснавати моральних страждань, тяжко переживати» (5, с. 886).

108. Точити душу (серце) «викликати постійну тривогу, неспокій, страждання в когонебудь» (2, с. 717).

109. Точити кров з серця «завдавати комусь душевного болю, страждань» (2, с. 718; 5, с. 892).

110. Тремтять сльози на очах у *кого* «хто-небудь готовий заплакати» (5, с. 831).

111. Троюдити серце; краяти [ножем] душу (серце); розривати серце (душу, груди) «спричиняти страждання, душевні муки» (1, с. 47).

112. Туга на серці у *кого* «хто-небудь мучиться, страждає» (5, с. 902).

113. Тягар ліг (упав) на серце (на груди) «хто-небудь зазнав душевних страждань, перебуває у стані пригнічення, тривоги, неспокою» (2, с. 728; 5, с. 905).

114. У сльози «починати плакати» (5, с. 832).

115. Уганяти / угнати в сльози «примушувати когось болісно переживати щось, важко страждати» (2, с. 732).

116. Ужалити в серце «боляче вразити; спричинити душевний біль» (2, с. 734).

117. Черв'як точить серце *кому* «кого-небудь щось постійно хвилює, турбує, мучить, завдає душевного болю» (5, с. 946).
118. Шпигонути в серце *кого* «хто-небудь раптово відчув душевний біль» (5, с. 967).
119. Щемить / защеміло серце «хто-небудь печалиться, тужить, страждає» (5, с. 798).
120. Як (мов, наче і т. ін.) ножем по серцю полоснути «глибоко вразити кого-небудь, завдати болю, страждання і т. ін.» (2, с. 539).
121. Як (мов, ніби і т. ін.) вогнем пече «хто-небудь дуже страждає морально; хтось занепокоєний чимось» (2, с. 501; 5, с. 625).
122. Як (мов, ніби і т. ін.) ніж [гострий] у серце (у горло) «що-небудь дуже неприємне, дуже вражає, спричиняє душевний біль або взагалі викликає негативні емоції у кого-небудь» (5, с. 551).
123. Як (мов, ніби і та ін.) камінь ліг на душу (серце) «кому-небудь дуже важко; хтось перебуває в гнітучому настрої, страждає, переживає і та ін.» (2, с. 287).
124. Як у вогні «у нестерпних фізичних або моральних муках» (2, с. 120).
125. Ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, троюдити) / роз'ятрити (розтроюдити) серце (душу) «завдавати кому-небудь великих душевних страждань, переживань» (2, с. 787; 5, с. 979).
126. Ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, розворушувати і т. ін.) / роз'ятрити (розтроюдити, розворушити і т. ін.) [незагойну (давню)] рану [в серці (в душі)] «необережними словами, діями змушувати кого-небудь знову морально страждати або переживати щось неприємне» (2, с. 787).

Фразеосемантична група «Відчай, розпач, зневіра»

1. [Аж] дур голови береться «хто-небудь перебуває в стані розгубленості, розпачу, приголомшення через важкі клопоти, турботи і т. ін.» (2, с. 222).
2. [Аж] рвати (дерти, скубти і т. ін.) на собі (на голові) волосся (чуба) «впадати у великий відчай, розпач; дуже переживати, побиватися» (2, с. 594; 5, с. 732).
3. [І] кури загребуть (заклюють) *кого* «хто-небудь може пропасти, безслідно загинути або опинитися в скрутному становищі» (2, с. 320)
4. Аж за голову взятися «уживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу тощо» (2, с. 61).
5. Аж пищати «перебувати у дуже скрутному становищі» (2, с. 504).
6. Без ножа різати «ставити кого-небудь у скрутне, безвихідне становище; завдавати кому-небудь великих неприємностей» (2, с. 598–599; 1, с. 102).
7. Битися (бити [себе]) об поли [руками] «перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення, здивування і т. ін.» (2, с. 30).
8. Битися (*рідко* бити) об поли руками «перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення, здивування» (5, с. 27).
9. Битися головою об стіни (об мур) «перебувати в стані розпачу, сильного збудження; дуже переживати, побиватися з якогось приводу» (5, с. 27).
10. Битися головою об стіни «перебуваючи в стані розпачу, даремно докладати зусилля, щоб запобігти чомусь» (2, с. 30).
11. Бідна голівонька (голова) «уживається для вираження відчаю, розпачу» (5, с. 180; 2, с. 155).
12. Братися (хапатися / вхопитися) за голову «бути у відчаї, розпачі; дуже переживати, шкодувати» (2, с. 45; 5, с. 58; 3, т. 1, с. 133).
13. В Бога «уживається для вираження розпачу, безнадійності» (5, с. 41).
14. Вити вовком (звіром) «бути у стані великого розпачу» (2, с. 88).

15. Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс, *рідко* вуха) [на квінту] «журитися, засмучуватися чи бути у відчай, втрачаючи надію, зневірюючись у чомусь» (5, с. 134; 2, с. 114).
16. Вішати / повісити голову «журитися, засмучуватися або бути у відчай, втрачати надію, зневірюючись у чомусь» (2, с. 114; 5, с. 134).
17. Волосся рвати (на голові) «бути у відчай, краючись, шкодувати за ким-, чим-небудь» (3, т. 1, с. 120).
18. Впадати (впасти) в розпач, впадати в розпуку, впадати у відчай «втрачати надію на що-небудь» (3, т. 1, с. 120).
19. Душа так і покотилася «хто-небудь раптом відчув страх, переляк, відчай» (5, с. 280).
20. Живим у яму (в домовину, в могилу, в землю і т. ін.) лягати «не маючи виходу із якогось становища, бути у відчай; помирати, гинути» (2, с. 359).
21. Завити вовком «впасти у відчай» (2, с. 240).
22. Зайти (потрапити) в [глухий] кут; сісти на мілину; сісти (лишитися) як (наче і т. ін.) рак на міліні (на мілкому); сісти маком; потрапити (попасти) в лабети; опинитися в лабетах; потрапити в тенета (в капкан) «потрапити в безвихідь» (1, с. 103).
23. Занило під грудьми «відчувати страх, розпач ід чого-небудь несподіваного» (3, т. 1, с. 202).
24. Лишенько напало «хтось перебуває у скрутному становищі, у когось неприємності, нещастя і т. ін.» (2, с. 341).
25. Не до сміху «у кого-небудь скрутне становище» (2, с. 671).
26. Не мати [ніякого] виходу «бути в дуже скрутному становищі» (2, с. 380).
27. Не минути лиха (біди) «потрапити в скрутне, безвихідне становище» (2, с. 388).
28. Ні в кут ні в двері «хто-небудь опинився в безвихідному становищі» (2, с. 321).
29. Обсновувати (обплітати, оплітати і т. ін.) / обснувати (обплести, оплести і т. ін.), як (мов, ніби і т. ін.) павук «позбавляти кого-небудь свободи дій; поступово підкоряти когось, ставлячи у скрутне або безвихідне становище» (2, с. 457).
30. Опинитися над прірвою «потрапити в безвихідне становище, бути на краю загибелі» (2, с. 468).
31. Опинятися / опинитися над прірвою «бути на краю загибелі, у безвихідному становищі» (5, с. 588).
32. Опустити (спустити) / опускати (спускати) руки «впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього» (5, с. 589).
33. Опустити / опускати вуха «впасти у відчай, засмутитися, зневірися і т. ін.» (2, с. 468; 5, с. 588).
34. Опустити / опускати крила «втратити впевненість у собі, засумніватися, примиритися з чимсь або стати пасивним, бездіяльним, зневірившись у своїх силах» (2, с. 468).
35. Ох (ой) [мені] лихо! «уживається для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін.» (5, с. 429; 2, с. 338).
36. Підвести під монастир кого; загнати (завести) на слизьке; на лід посадити кого; посадити в калощу; посадити на мілину; загнати (завести) в [тісний (глухий)] кут; загнати у сліпу вулицю «поставити у скрутне становище» (1, с. 102).
37. Підкласти (підсунути) свиню «підступно завдати прикроців» (1, с. 102).
38. Попасти (наскочити, потрапити і т. ін.) / попадати (наскакувати, потрапляти і т. ін.) на слизьке «опинитися у скрутному становищі» (2, с. 542).
39. Попасти (попастися, потрапити і т. ін.) / попадати (попадатися, потрапляти і т. ін.) в тенета (у пастку, в хомут, у сильце, в капкан, у павутину і т. ін.) «опинитися у скрутному становищі, в несприятливих умовах» (2, с. 542).
40. Попасти (попастися, потрапити і т. ін.) / попадати (попадатися, потрапляти і т. ін.) чорту в зуби «опинитися у скрутному становищі, бути в біді» (2, с. 542).

41. Попасти (попастися, потрапити і т. ін.) / попадати (попадатися, потрапляти і т. ін.) в лещата «опинитися у скрутному, безвихідному становищі, в залежності від когось» (2, с. 542).

42. Попасти (скочити, наскочити) на слизке; убратися по самісінькі халяви; ускочити вище халяв; ускочити (вскочити) по [самі] вуха; ускочити по саме нікуди (у нікуди); ускочити у (в) сливки; потрапити (попасти) як муха в окріп; влипнути як муха в мед; потрапити (попасти) з огню (з вогню, з жару) [та] в полум'я «потрапити в скрутне становище» (1, с. 103).

43. Посипати (присипати) / посипати (присипати) голову попелом «вдаватися в тугу, розпач, втрачати мужність, надію; картати себе, журитися і т. ін.» (2, с. 547).

44. Притискати (припірати) / притиснути (приперти) до стіни (до стінки) «ставити когось у безвихідне становище, домагаючись зізнання, здійснення чого-небудь і т. ін.» (2, с. 567).

45. Прищемити хвіст (хвоста) «обмежити чийсь дії, поставити когось у невігідне, скрутне становище» (2, с. 570).

46. Рвати чуби (рвати волосся, рвати коси) «впадати у відчай, бути у розпачі (4, т. 2, с. 180).

47. Розводити (розсипати) / розвести (розсипати) кисліці «перебувати у гнітючому настрої, скаржитись, плакати жаліючись, піддаватися відчаю» (5, с. 746).

48. Розводити (розсипати) / розвести (розсипати) кисліці «скаржитись, плакати, піддаватися відчаю» (2, с. 606).

49. Руки опускаються / опустилися «хто-небудь втрачає надію, стає бездіяльним» (5, с. 770).

50. Сидіти на сухому «потрапляти в несприятливе, скрутне становище» (2, с. 645).

51. Сісти на мілину (на мілизну, на міль і т. ін.) «потрапити в скрутне, безвихідне або незручне становище» (2, с. 652).

52. Солоно приходиться / прийшлося «хтось перебуває у важких умовах, у скрутному становищі; нелегко комусь» (2, с. 569).

53. Триматися (держатися) на соломинці (на павутинці) «перебувати в загрозливому, безнадійному становищі; бути близьким до загибелі» (2, с. 723).

54. У лабетах «у скрутному, безвихідному становищі; в небезпеці» (2, с. 321).

55. Ухопитися [руками] за голову «дуже розхвилюватися через безвихідність становища, безнадійність і т. ін.» (2, с. 738).

56. Хапати голову в руки «піддаватися почуттю сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності» (5, с. 920).

57. Хилити (клонити) голову (чоло) «журитися, засмучуватися, бути у відчаї, втрачати надію на щось» (2, с. 744).

58. Хоч [живим (живцем, живому)] у землю (у могилу і т. ін.) лізь (Хоч лягай та помирай; Хоч під греблю; Хоч з мосту та в воду) «уживається для вираження відчаю; зовсім безвихідне становище» (5, с. 440; 2, с. 347).

59. Хоч [живцем (живим)] у домовину (у яму, у могилу і т. ін.) лягай «уживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; надто тяжко» (2, с. 358–359).

60. Хоч [сядь та й (ти)] плач «уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю, досади і т. ін.» (2, с. 517–518).

61. Хоч в ополонку «немає ніякого виходу, дуже погано; безвихідь» (2, с. 468).

62. Хоч вішайся «уживається для вираження відчаю, безсилля, що зумовлені важким становище» (4, т. 2, с. 244; 5, с. 134; 2, с. 113).

63. Хоч вовком вий «уживається для вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади і т. ін. через неможливість що-небудь змінити» (2, с. 71).

64. Хоч гвалт (пробі) кричи «уживається для вираження надзвичайно скрутного або безвихідного становища, відчаю і та ін.» (2, с. 314).

65. Хоч з мосту та в воду «у когось дуже скрутне, безвихідне становище; хтось у відчаї, комусь дуже тяжко» (2, с. 409).

66. Хоч з шапки вбийся «уживається для вираження дуже скрутного або безвихідного становища, відчаю, досади і т. ін.» (2, с. 54).

67. Хоч караул кричи (хоч гопки скач, хоч криком кричи) «уживається для вираження неможливості, безсилля відвернути що-небудь, запобігти безвихідному або важкому становищу» (4, т. 2, с. 245).

68. Хоч криком кричи «уживається для вираження надзвичайного або безвихідного становища, відчаю і та ін.» (2, с. 314).

69. Хоч кулю в лоб «уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю і та ін.» (2, с. 319).

70. Хоч лягай та [й] помирай (вмирай) «уживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; надто тяжко» (2, с. 359).

71. Хоч на місці погибай «уживається для вираження досади, незадоволення з приводу дуже важкого чи безвихідного становища» (2, с. 527).

72. Хоч петлю на шию «хто-небудь у відчаї, у безвихідному становищі, комусь дуже тяжко» (2, с. 501).

73. Хоч під греблю «уживається для вираження досади, страждань, відчаю і т. ін. у зв'язку із важким становищем; безвихідь» (2, с. 168).

74. Хоч плач, хоч скач «уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, коли не можна щось змінити, переінакшити» (2, с. 517).

75. Хоч у кулак труби «уживається для вираження відчаю, викликаного нуждою, нестатками, голодом і т. ін.; повна безвихідь» (2, с. 724; 5, с. 900).

76. Хоч у петлю (у зашморг) лізь «уживається для вираження відчаю у дуже скрутному, безвихідному становищі; немає виходу» (2, с. 347; 5, с. 440).

77. Хто гвалт (караул) кричи (Хоч криком кричи; Хоч кричи пробі; Хоч вовком вий; Хоч лобом в стіну бийся; Хоч з мосту та в воду; Хоч плач; Хоч плач, хоч скач) «уживається для вираження дуже скрутного або безвихідного становища, відчаю і т. ін.» (5, с. 398).

78. Як (мов, ніби і т. ін.) миша в пастці «у безвихідному становищі; в небезпеці» (2, с. 390).

79. Як (мов, ніби і т. ін.) руда миша [зимою] «у скрутному становищі, без ніяких запасів, речей і т. ін.; без нічого» (2, с. 390).

Фразеосемантична група «Досада, гіркота, прикрість»

1. [А] Бог (Господь) би тебе (його, її) скарав «уживається для вираження досади, незадоволення» (5, с. 36).

2. [І] куди очі дивилися «уживається для вираження незадоволення, досади з приводу допущеної помилки; як сталося» (5, с. 596; 2, с. 475).

3. [Тільки] цього ще бракує (не вистачає, *діал.* хибує) «уживається для вираження досади з приводу чогось небажаного, неприйняттого» (5, с. 47).

4. Аби тебе дідько сколов «уживається для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. кимось або чимось» (5, с. 242).

5. Бодай (нехай, хай і т. ін.) морока «уживається для вираження незадоволення, досади з приводу чого-небудь, несхвалення чогось і т. ін.» (2, с. 407; 5, с. 508).

6. В три Бога «уживається для вираження досади, незадоволення, злості і т. ін.» (5, с. 41).

7. Враг його (*рідко* тебе і т. ін.) «уживається для вираження великого незадоволення, роздратування або досади через когось чи щось» (5, с. 150).

8. Гірко на серці (на душі) «кому-небудь дуже прикро, досадно» (5, с. 172).
9. Де взявся на нашу голову (на наші голови) «уживається для вираження сильного незадоволення, досади з приводу небажаної появи кого-небудь» (5, с. 77).
10. Диявол йому (їх, тобі *і т. ін.*) в печінки «уживається для вираження крайнього невдоволення кимось, чимось, обурення, досади з приводу чогось» (5, с. 241).
11. Досада бере (розбирає) / взяла (розібрала) (досада знаходить, досада пече, досада смокче серце, досада хапає за серце) «хто-небудь переймається почуттям невдоволення, образи, душевної гіркоти і т. ін.» (5, с. 264–265; 1, с. 38).
12. Кат його (її) [маму] бери (забирай) / взяв (побрав, забрав) «уживається для вираження досади з приводу чогось, незадоволення ким-, чим-небудь» (2, с. 288–289).
13. Кусати губи «виявляти почуття досади, заздощів і та ін.» (2, с. 321; 1, с. 38).
14. Кусати лікті «виявляти велику досаду, шкодуючи з якого-небудь приводу; жалкувати» (2, с. 321).
15. Лиха година «уживається для вираження досади, незадоволення ким-, чим-небудь, здивування з приводу чогось і т. ін.» (5, с. 177).
16. Лихо та й годі «уживається для вираження досади, жалю, незадоволення тощо; погано, неприємно і т. ін.» (2, с. 338).
17. Матері (бісові) його (їх, її *і т. ін.*) ковінка (корінь) «уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. з приводу чого-небудь» (5, с. 383).
18. Матері у печінку «уживається для вираження досади, незлобивого незадоволення ким-, чим-небудь і т. ін.» (5, с. 467).
19. На серці [наче] миші шкребуть (шкрябають, скребуть *і т. ін.*) / зашкребли (заскребли *і т. ін.*) «у кого-небудь поганий, гнітючий і т. ін. настрої; комусь тривожно, неспокійно» (5, с. 490).
20. Надав (же) чорт «уживається для вираження незадоволення, досади у зв'язку з тим, що хто-небудь щось зробив або робить» (5, с. 951).
21. Нехай (хай) мара бере (візьме) «уживається для вираження досади, обурення з приводу чого-небудь, недоброго побажання комусь» (5, с. 464).
22. Отуди к лихій годині (до біса!, к бісу!) «уживається при висловленні здивування, невдоволення, досади і т. ін.» (5, с. 591; 2, с. 471).
23. Ох (ой) [мені] лихо! «уживається для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін. (перев.. в неприємних, небажаних ситуаціях)» (2, с. 338).
24. Трясця б не вхопила «уживається для вираження незадоволення, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 901).
25. Трясця його (її, їхній, твоїй, вашій) матері «уживається для вираження незадоволення, обурення, досади і т. ін. ким-, чим-небудь» (5, с. 902).
26. Трясця його знає «уживається для висловлення досади, здивування, байдужості і т. ін. до чого-небудь» (5, с. 902).
27. Трясця йому (їй, тобі, вам, їм) в печінки (в печінку, в пуп, в бік *і т. ін.*) «уживається для висловлення недоброго побажання кому-небудь або як вияв невдоволення, гніву, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 902).
28. Хай (нехай) йому (їм, вам) «уживається для вираження досади, роздратування, гніву з приводу чого-небудь» (5, с. 31).
29. Хай (нехай, *діал.* нех) воно (він / вона [ясним вогнем (полум'ям)] горить / згорить (загориться і т. ін.) «уживається для великого незадоволення, роздратування, досади з приводу кого-, чого-небудь» (5, с. 189).
30. Хай [би] йому (їй, тобі, їм, вам) трясця «уживається як недобре побажання кому-небудь або при висловленні незадоволення, досади і т. ін. з якогось приводу» (5, с. 902).
31. Хоч на місці погибай «уживається для вираження досади, незадоволення з приводу дуже важкого чи безвихідного становища» (5, с. 656).

32. Хоч на стінку лізь «уживається для вираження досади; неможливо щось зробити, не відбувається щось ні за яких умов» (5, с. 440).

33. Чорт (біс) [його (вас *і т. ін.*)] бери (забирай) / візьми (побери, забери *і т. ін.*) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, досади з приводу чогось» (5, с. 952).

34. Чухати / почухати потилицю (*рідше* голову, чуба, чуприну, лоб *і т. ін.*) «жалкувати, відчувати незадоволення, гіркоту, що зроблено щось не так, як потрібно» (5, с. 960; 2, с. 773–774).

35. Шкребе (шкрябає) / зашкребло (зашкрябало) на душі (на серці, за душу, за серце) «кого-небудь охоплює почуття незадоволення, гіркоти, суму, неспокою, тривоги і т. ін.» (5, с. 964; 2, с. 777).

36. Що за вража (лиха і т. ін.) мати «уживається для вираження здивування, досади, незадоволення і т. ін.» (2, с. 370).

37. Щоб тряся взяла «уживається при висловленні недоброго побажання кому-небудь, прокльону, для вираження злості, досади тощо» (5, с. 902).

Фразеосемантична група «Заздрість»

1. [Аж] кольки колють (спирають); [аж] колька коле (спирає) «хто-небудь страждає від задрощів» (2, с. 306).

2. Кусати губи «виявляти почуття досади, задрощів і та ін.» (2, с. 321).

3. Неситим оком «заздрісно, жадібно, невдоволено і т. ін.» (5, с. 587; 2, с. 467).

4. Оскома бере / взяла «хто-небудь заздрісно або хтиво поглядає на кого-небудь» (5, с. 589–590; 2, с. 469).

5. Очі завидючі «хтось дуже жадібний, заздрісний, ненаситний і т. ін.» (5, с. 598).

6. Стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла) «завадити кому-небудь, дуже занепокоїти когось, викликати заздрість у когось» (2, с. 692).

Фразеосемантична група «Гордовита поведінка пихатість»

1. [П] через губу не плюне «хто-небудь дуже гордовитий, пишний, зарозумілий» (2, с. 521).

2. Без палиці (без бука) і не підступай (заст. ані приступ) «хто-небудь дуже гордовитий, пихатий, сердитий і т. ін.» (2, с. 514).

3. Високо нести (тримати) голову «поводити себе гордо, впевнено, з почуттям власної гідності» (2, с. 433).

4. Високо нестися; нестися вгору «величатися» (1, с. 49–50).

5. Гнути (дерти, задирати) кірку [вгору (до стелі)]; задирати голову (пику) [вгору (в небо)]; дерти (драти, задирати) носа (ніс) [вгору (догори, до неба, до стелі)] «поводитися гордовито, занадто самовпевнено» (1, с. 49–50).

6. І не приступайся (не приступай, не підходь і т. ін.) «дуже гордий, сердитий і т. ін.» (2, с. 567).

7. Мухи в носі грають «хтось гордовитий, пихатий, задерикуватий і т. ін.» (2, с. 413).

8. На коні (на козі) не під'їдеш «хто-небудь дуже гордовитий, пихатий; до когось-небудь неможливо знайти підхід» (2, с. 508).

9. Напускати пихи на себе; удаватися в пиху; губу (губи) копилити (закопилувати) «чванитися» (1, с. 49–50).

10. Пиндючити ніс (вульг. морду) зневажл. «поводитися чванливо, бундючно» (2, с. 502).

11. Піднімати (підіймати, підносити і т. ін.) / підняти (підійняти, піднести і т. ін.) [догори] носа (ніс) «гордовито, самовпевнено триматися, ставитися до інших зневажливо» (2, с. 511).
12. Перевчитися на один бік «здобувши освіту, стати зарозумілим, пихатим і т. ін. або, незважаючи на освіту, не мати належного культурного рівня» (2, с. 492).
13. Тримати себе королем «поводитися гордовито, поважно» (2, с. 723).
14. Ходити павичем (гоголем) «триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо» (2, с. 749–750).
15. Ходити півнем «триматися зверхньо, гордовито, хоробро або зухвало» (2, с. 750).

Фразеосемантична група «Сором, пригніченість»

1. Горіти (згорати, згоряти, паленіти і т. ін.) від (з) сорому «червоніти від сорому» (1, с. 117).
2. З яким лицем «уживається для вираження почуття сорому, незручності, ніяковості; і т. ін.; як» (2, с. 339).
3. Зайтися (закраситися, залитися і т. ін.) рум'янцем (фарбою і т. ін.) «почервоніти від сорому, хвилювання, збудження і т. ін.» (5, с. 306; 2, с. 243).
4. Згоріти (згорати) / згоріти (спопеліти) від (з) сорому «дуже бентежитися, ніяковіти, червоніти» (СФ2М, с. 260).
5. Кров (рум'янець, сором і т. ін.) заливає (залила, залив, заляв і т. ін.) обличчя (лице і т. ін.); заливатися (обливатися, наливатися) кармазином (фарбою, розм. краскою); краска [сорому] заливає обличчя (лице); обличчя (лице) покривається краскою; наливатися жаром (вогнем); пашить вогнем [з лиця]; пекти раків (раки) «червоніти від збудження, захоплення, сорому» (1, с. 137).
6. Лягти на совість «викликати почуття провини, сорому, ніяковості і т. ін. за що-небудь» (2, с. 360).
7. Мало крізь землю не провалився «хтось відчув великий сором, незручність у зв'язку з чимсь» (2, с. 571).
8. Наливатися / налитися жаром (фарбою) «червоніти від сорому, збудження і т. ін.» (2, с. 422).
9. Ніс під себе «засоромитися, злякатися» (2, с. 437).
10. Опустити (спустити) / опускати (спускати) очі (зір) [в землю і под.] «відчуваючи незручність, сором, збентеження і т. ін., перевести погляд униз, нахилити голову» (5, с. 588; 2, с. 468).
11. Очей у сірка (Рябка, вовка) позичати / позичити «втратити почуття сорому, власної гідності» (2, с. 531).
12. Пекти / спекти раків (раки, рака) «червоніти перев. від сорому, ніяковіти і т. ін.» (2, с. 488).
13. Пекти руку (руки) «викликати докори сумління, почуття сорому, переживання і т. ін.» (5, с. 611; 2, с. 488).
14. Провалитися крізь землю «про почуття великого сорому, ніяковості; про стан пригніченості» (4, т. 2, с. 164).
15. Совість мучить «хто-небудь відчуває гризоту, сором за свою провину, несправедливість і т. ін.» (2, с. 675).
16. Сором (виїдає, їсть) виїсть очі кому; мало в (крізь) землю не провалився (не заповся) [від (з) сорому]; готовий (ладний, здатний, хотів і т. ін.) в (крізь) землю провалитися (пропасти) [із сорому (стида, стиду)] «страждати від докорів сорому» (1, с. 53).
17. Сором заливає / залив обличчя (лице і т. ін.) «дуже червоніти від сорому» (5, с. 844).

18. Сором їсть очі «хтось мучиться, страждає від докорів совісті; кому-небудь дуже соромно» (2, с. 676; 5, с. 844; 1, с. 118).
19. Сором криє очі «кому-небудь дуже соромно» (5, с. 844).
20. Спекти рака (раків); згоріти від сорому (стида); сором залив обличчя (лице) *чиє* «почервоніти від сорому» (1, с. 53).
21. Стидом повити / повивати голову *чию* «осоромити, зганьбити кого-небудь» (2, с. 525).
22. Ховати / сховати очі (погляд) «відвертатися, не дивитися на кого-небудь від сорому, ніяковості, незадоволення тощо» (2, с. 747–748).
23. Як (мов, наче і т. ін.) живцем пектися на рожні «хвилюватися, переживати, почувати себе дуже ніяково, тривожно від сорому, ганьби і т. ін.» (2, с. 488).

Фразеосемантична група «Осуд»

1. Кидати / кинути недобрим оком «поглядом виражати осуд кого-небудь за певні вчинки, дії, поведінку і та ін.» (2, с. 292).
2. Нема (немає) кари (суда) «уживається для вираження осуду негідної поведінки кого-небудь» (5, с. 542).
3. Нічого сказати «уживається для вираження осуду, обурення, незадоволення з приводу чого-небудь» (5, с. 812; 2, с. 653).
4. Ото (оце, от, се) ще «уживається для вираження осуду яких-небудь дій, вчинків, докору кому-небудь» (5, с. 591).
5. Стид і сором «уживається для вираження загального осуду, докору за негідні вчинки, необізнаність і т. ін.» (2, с. 693).
6. Тикати (штрикати, показувати, вказувати) пальцем (пальцями) «негативно висловлюватись про кого-небудь, відкрито осуджувати когось» (5, с. 882).
7. Хай (бодай, щоб) тобі (йому, вам *і т. ін.*) [буде] пусто! «уживається для вираження недобрих побажань, невдоволення, осуду» (5, с. 723).
8. Хай (нехай) йому (їй, тобі, вам і т. ін.) «уживається для вираження осуду чийх-небудь дій, вчинків, незадоволення кимось, чимось» (2, с. 284).
9. Ще що вигайдай (видумай, придумай, зроби) «уживається для вираження несхвалення, осуду або заперечення чого-небудь» (5, с. 84).
10. Щоб ти [так жив] (живий був) «уживається для вираження легкого осуду, незадоволення, непогодженості з чимсь, здивування і т. ін.» (5, с. 881).

Фразеосемантична група «Зневага, презирство»

1. Бодай (щоб, хай би) грець спалив у діжі «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, зневаги, зла до когось, побажання позбутися його» (5, с. 196).
2. В лице плюнути «виявити найвищою мірою зневагу, презирство до кого-небудь» (3, т. 1, с. 113).
3. Вернути кирпу «ставитися з презирством, зневажливо до кого-, чого-небудь» (3, т. 1, с. 84).
4. Губи в молоці «виражає зневажливе ставлення до когось і з молодих людей» (3, т. 1, с. 153).
5. До бісового (чортового, бісячого) батька «уживається для вираження зневаги, презирства, злоби до кого-небудь, обурення з якогось приводу» (5, с. 18).
6. З'їсти живцем «зводити кого-небудь доріканнями, лайкою» (3, т. 1, с. 226).
7. Іди к бісу «уживається для вираження протесту проти кого-, чого-небудь, зневаги, презирства до когось, чогось» (5, с. 33–34).

8. Кривити рот (губи, уста) «ставитися до кого-, чого-небудь зневажливо, зверхньо і та ін.» (2, с. 313).
9. Кури засміють «хто-небудь своїми діями, вчинками і та ін. викликає засудження, обурення, зневагу тощо» (2, с. 320).
10. Міряти поглядом (очима) «дивитися презирливо, з ненавистю» (1, с. 34).
11. Плювати / плюнути (наплювати) в вічі (в очі, межі очі і т. ін.) «виражати зневагу, презирство до кого-небудь; ображати» (2, с. 521).
12. Плювати / плюнути (наплювати) в душу «кого-небудь ображати, торкаючись найдорожчого, заповітного» (2, с. 521).
13. Плювати / плюнути (наплювати) в криницю «виявляти неповагу до кого-небудь» (2, с. 521).
14. Плювати / плюнути (наплювати) в обличчя (в лице, в пику *і т. ін.*) «виявляти зневагу, презирство до кого-небудь» (5, с. 649; 2, с. 521; 1, с. 57–58).
15. Плювати / плюнути межі очі «виявляти в різкій формі зневагу, неповагу до кого-небудь» (4, т. 2, с. 135; 1, с. 57–58).
16. Плювати я хотів «уживається для вираження нехтування ким-, чим-небудь, презирства, байдужості до когось, чогось» (5, с. 974).
17. Плювок в душу «образа, зневага, що зачіпає найдорожче» (2, с. 521).
18. Повернутися / рідко повертатися спиною (спинами, плечима і т. ін.) «виявити байдужість, зневагу і т. ін. до кого-, чого-небудь, знехтувати ким-, чим-небудь» (2, с. 524).
19. Хай (нехай) би грець забрав (узяв) «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось, чогось, недоброго побажання позбутися його» (5, с. 197).
20. Хай (нехай, бодай) чорт (нечистий, лихий) бере / візьме (ухопить) «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось, чогось, побажання позбутися його» (5, с. 951–952).
21. Цвіркати через губу «ставитися до чогось з презирством; нехтувати чим-небудь» (2, с. 756).
22. Щоб чорт (враг) побрав (узяв, забрав) «уживається для вираження незадоволення ким-небудь, зневаги до когось» (5, с. 954).